

Qalibə Əli qızı Hacıyeva

Hacıyeva Qalibə Əli qızı Naxçıvanda doğulmuşdur. Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi, filologiya elmləri namizətidir. "Naxçıvan şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrilə müqayisəsi" doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir.

* * *

Hacıyeva Galiba Ali is a teacher of Nakhchivan State University and a candidate of philological science. She is an author of many scientific, literary and journalistic works. Her works were published in foreign states like Iran, Turkey, Russia, Moldova and Germany. Her first book named "The names of Eastern dialects in South Azerbaijan" was published in Turkey in 2001. G. Hacıyeva, the author of the "Ocaq" literary society named after M. Hadi in Nakhchivan in 1993, has participated in Azerbaijan in many conferences and congresses, being held in foreign states.

Now, she works at thesis for a Doctor's degree named "The comparison of Nakhchivan group of dialects with dialects in North Azerbaijan and Eastern Anatolu", which is the continuation of researches concerned with Turkic

DİLİMİZ
TARİXİMİZ
YADDAŞIMIZ

Elmi redaktor: **Sevindik İslam oğlu Vəliyev,**
Filologiya elmləri doktoru professor

ÖN SÖZ

Rəyçilər: **Hacıqadir Qədirzadə İbrahim oğlu,**
AMEA-nın müxbir üzvü

Əbülfəz Amanoğlu Quliyev,
AMEA-nın müxbir üzvü

Qalibə Hacıyeva, Dilimiz, Tariximiz Yaddaşımız.

Çağdaş dilimizin üstünlərini genişləndirmək, onun hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün linqvistik tədqiqatların müxtəlif aspektlərdə aparılması çox zəruridir. Son dövrlər müxtəlif sahələrdə olduğu kimi dilçilik elminin də ayrı – ayrı sahələrinin öyrənilməsi ciddi məsələ kimi qarşıda dayanır.

Çağdaş dilçiliyin ən ciddi yömi ümumtürkoloji dilçilikdə elmi nəzəri məsələlərin problem olaraq qalmasıdır. Filoloji fakültələrdə dil fənlərinin ümumtürkoloji aspektlərdə tədris olunması dilimizin türk dilləri ailəsi daxilində tutduğu mövqeyini, qohum dillərlə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə kömək etməklə, həm də müqayisəli tarixi metodun mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Ona görə də filoloq kimi yetişən tələbləri ən yeni tədqiqatlar əldə edilən yeni elmi nailiyyətlər, dilçiliyin yeni problematik məsələləri ilə tanış etmək çox vacibdir.

Məhz bu baxımdan kitaba daxil edilmiş dilçiliyin onomalogiya, etimologiya, qrammatika, dialektologiya və s. müxtəlif sahələrinə aid elmi məqalələr tədris prosesində Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsindəki yeri, onun fonetik, leksik, semantik və qrammatik cəhətlərinin qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisəsi haqqında tələbələrə ətraflı bilgi verməklə qədim dil elementlərinin öyrənilməsində kömək edə bilər.

Kitabda toplanmış məqalələrin bir çoxu beynəlxalq elmi konfrans və qurultaylarda məruzə edilmiş, eyni zamanda beynəlxalq və yerli jurnallarda nəşr olunmuşdur. Ali məktəblərdə tədris prosesində metodik vəsait kimi istifadə ediləcək bu məqalələr toplusundan universitet və institutların tələbə və müəllim heyəti, eyni zamanda elmi tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi yararlanabilir.

4912657218

Q ————— Qrifli nəşr

050

© “ARAZ NƏŞRİYYATI

Tarixin ayrı-ayrı dövrləri Azərbaycan üçün dərdi dərd üstünə gətirdi. Azərbaycan torpaqları parçalanaraq bir neçə dövlətin tərkibinə qatıldı. Ərazisi bölüm-bölüm bölünən Vətənimiz Azərbaycanın dünyaya səpələnmiş vətəndaşlarının müxtəlif adlarla çağırılması soy kökümüzə - Türklüyümüzdə zərbə vurmaqla milli kimliyimizi unutturmaq məqsədi daşdı. Tariximizin faciə dolu yaşamında yurdumuzun paramparça edilərək bölündüyü Təbriz, Kərkük, Qarabağ, Zəngəzur, Dərbənd, Göyçə, Borçalı ağrı acısını səngidən ölməz bir tarixi nişanə - milli ana dilimiz zaman-zaman mürgüləyən yaddaşımızın oyaq zəngi kimi səsləndi, keçilməz sərhədləri aşaraq Ulu Türklüyümüzü unutmağa aman vermədi. Açıq-aşkar yasaqlanan milli kimliyimiz dərdimizi, kədərimizi dilimizin axarında misra-misra, söz-söz xalqın yaddaşına hopdurdu, dənənimizdən bu günümüzdə uzanan tarixi körpü oldu. Çağdaş dünyanın yeni düzəni qarşısında zamanın təkrar yaşanı yenə də keçmişdə olduğu kimi tariximizi, mədəniyyətimizi və bütövlükdə mənəviyyətimizi zərbə altında qoyur, düşməne rəvac verir. Vaxtı ilə qədim Türk torpaqları olan İrəvan xanlığında, çağdaş Qərbi Azərbaycanda «yaradılmış» indiki Ermənistanda türklərə qarşı aparılan kütləvi soyqırım, İranda Güney Azərbaycan və Gürcüstanda yerli türklərin milli mənəvi dəyərlərinin sıxışdırılması uzun illər Rus imperiyasının türklərə qarşı apardığı siyasətin davamı olaraq qalmaqdadır.

Elə buna görə ümummilliyet problemlərimizin zirvəsində dayanan milli kimliyimizin göstəricisi ana dilimizin təmizliyinə, təbliğinə, tarixi köklərinə ciddi yanaşmalıyıq. Milli-mənəvi yaddaşımızın zəngin xəzinəsi olan dilimizin yalnız bu günkü müstəvidə işlənməsi ilə qənaətlənmək olmaz. Çağdaş dünyanın yeni düzəni qarşısında yabançı dillərin «elan olunmamış müharibəsi»ndə ana dilimizin getdikcə kölgə kimi yox olub itmək qorxusu var.

Əsrlər boyu Şərqi xalqları arasında körpü olan dilimizin qədim tarixi kökləri bu gün unudulmaqdadır. Zəngin mənəvi irsə

malik millətimizin dil təbliğatı düzgün aparılmadığından elmi, ədəbi səviyyələrdə dilimizə qarşı gözəgörünməz soyqırım aparılır. Nüfuzlu «dilçi» və «tarixçilərimizin səxavətindən» dilimiz, tariximiz saxta konsepsiyaların qurbanına çevrilir və tərsə yozulur. Tərsə yozulan hər fikir bizi keçmişimizdən uzaq salır. Keçmişimizi öyrənmədikcə xalq dili xəzinəmizi «yadlara ərməğan» edirik. Fərqi nə varmadan söz-söz, nəğmə-nəğmə, ad-ad verdiklərimizə sonda torpaqlarımızı da qarışdırırıq. Nəticədə tarixi keçmişimizi bərpa etmək çətin olduğu qədər bu günümüzün də yaşantısı qaranlıqlar içində görünməz qalır.

Vaxtı ilə M.Hadinin ürək yanğısını əks etdirən misralarında olduğu kimi:

İmzasını qoymuş miləl övraqi həyatə
Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

Bu zülmətləri yarmaq, nurlu sabaha çıxmağın bir yolu var. Milli kimliyimizi tanımaq və dünyaya tanıtmmaq. Bunun üçün tariximizin dərinliklərinə baş vurmaq, səhvlərimizdən dərs almaq lazımdır. Dilimizdən qaynaqlanan milli tariximizin hər səhifəsini açmaq üçün hər sözün, hər ifadənin cığırında keçmişimizi bərpa etməklə layiq olduğumuz haqqa qovuşmalıyıq. B.Vahabzadənin «Hər ifadə tarixin bir səhifəsidir. Böyük bir kitabın, yaxud arxeoloji qazıntının verə bilmədiyi, axtardığı tarixi həqiqəti bir kəlmə söz, bir ifadə öz bağrında qoruyub saxlayır» deyimindəki həqiqəti şüara çevirməliyik.

Unutmamalıyıq ki, Ulu Türk dünyasının böyük bir parçası Azərbaycanımız özünün çoxəsrlik tarixi dövründə coğrafi baxımdan ayrı-ayrı sərhədlər mənğənəsində sıxışdırılıb ərazisi zaman-zaman kiçildilsə də müqəddəs Vətənimizin qədim torpaqları ana dilimizin sərhədlərində genişləniib, bütövləşir öz tarixi ərazilərini bərpa edir. Milli mədəniyyətimizi, soykökümüzü, bütövlüyümüzü qoruyub saxlayır.

MÜƏLLİF

*Vətənimdə yaşayib vətənim,
dilimdə danışıb, dilimi sevməyənlərə*

ANA DİL!

Ana dil! Varlığım özüm, mənliyim
Suyum torpağımdır, havam, nəfəsim,
Elə bir sevgi ki, dillə deyilməz
Mənim çal çağırım gürləyən səsim!

Qonaqsan sən otur, qonaq yerində,
Yeyib çörəyimi, dilimə dəymə.
Udursan bu yurdun təmiz havasını
Utan, sən bir barı, elimə dəymə!

Tanrı duası tək dilim müqəddəs,
Onu kimsə pozub, kimsə əyəmməz
Elə bir atəş ki, odu heç sönməz
Yandırar kül edər, külümə dəymə!

Özünü qul ikən şahmı sayırsan,
Yaxşı olar özün şahdan ayırsan,
Püləyib siçandan fil də qayırsan
Özünü əzəcək, filimə dəymə!

Bulanıq su kimi axıb durulmaz,
Min il yaşasan da səndən dil olmaz,
Elə yanarsan ki, közün də qalmaz
Qarışıb oduma, külümə dəymə!

Hanı sən dilin dillər içində,
De harda qalmısan ellər içində,
Əriyib itərsən sellər içində
Qarışıb suyuma, selimə dəymə.

Ana dil! Varlığım özüm, mənliyim,
Suyum torpağımdır, havam, nəfəsim,
Elə bir sevgi ki, dillə deyilməz,
Mənim çal çağırım gürləyən səsim!

ANA DİLİM

Beş yerə, on yerə bölünən torpaq,
Bir dilə tapınır, dildə birləşir.
Göylərə yüksələn üç rəngli bayraq,
Düşməni kor qoyub, gözünü deşir.

Dilimdə yaşayır tək bütövlüyüm,
Bununçün ayırıb, yüz ad qoyublar.
Tatarmı, özbəkmi, qazaxmı, türkmü,
Deyibən cəlladlar dərim: soyublar.

Düşməndən bac alan, əyilməz dilim,
Sənin qüruruna baş əyir zaman!
Qüdrətin, hünərin deyilməz dilim,
Sənlə bütövləşir ulu yurd TURAN!

ANA DİL zirvədən enməz bayrağım,
Kimsə fəth edəmməz bu ucalığı.
Sən mənim günəşim, sönməz ocağım,
Türklüyün keçilməz zirvəsi, dağı.

Moda aşıqləri, dəb aşıqləri,
Sənlə danışmağı sevmir bəyənmir.
Şöhrətin qoynunda keçir illəri,
Bir dəfə anam var, dilim var demir.

Sən mənim qürurum, ucalığımsan,
Tanrının neməti, müqəddəs dilim!
Sən ölməz əbədi tək varlığımsan,
Səinlə bütövdür Türklüyüm, elim!

1990-cı ildə erməni terrorçuları tərəfindən partladılmış Bakı-Naxçıvan dəmir yolu.
Часть железной дороги Баку-Нахичеван, взорванная армянскими террористами в 1990 году.
Some part of railways Baku-Nakhchivan turned up in 1990 by the Armenian terrorists.

گزارشی از تجمع هزاران ارمنی اتريشی، آمريکايي
ایتالیایی، فرانسوی و ایرانی در یکی از روستاهای تبریز

با حضور دبير كل مجمع روحانيت بهيت
پوليس لبنان اسقف اعظم عاليجناب زوره
نا وريان جبل و چهارمين زيارت حضرت
اطا اوس مقدس (ع) في يك برنامہ تنظيم
توره كليسا (٢٢٥) كينوسرى تبريز) در
ستان آذربايجان عربى برپا مى شود كليه
بن برنامہ ما يا رسايت سفريات و حفظ
امنيت و احترام به تمايز نظام مقدس
جمهورى اسفندى ايران اجرا مى گردد و
بيش از ده هزار نفر از ايرانيان، چيان از
شورهاي فرانسه، ايتاليا، لبنان، اتریش،
سربيا و روسستان و همچنين ايرانيان
ستاهي و شهرها و بخش هاي مختلف

Çaldıran adı Azərbaycan tarixində vətən torpağının müqəddəs bir parçası olmaqdan əlavə, türk dünyasının keçmişində və taleyində qara ləkədir. 1514-cü il avqustun 23-də Salmasın yaxınlığında yerləşən və tarixi hadisələrin çox şahidi olmuş bu diyarda –Çaldıran düzündə iki böyük türk sərkərdəsi və dövlət başçısı Sultan Səlimlə Şah İsmayıl Xətayi qoşunları üz-üzə durmuş, avropalı fitnəkarların və daxildəki – saraydakı düşmənlərin fitvası ilə bir –birinin qanını tökmüşlər. Türkün keçmişi üçün böyük ləkə olan bu tarixi faciə indiki və gələcək nəsillərin qan yaddaşında həmişə təəssüf doğuran ibrət kimi həkk olunmalıdır. Bəlkə də unutmazlığımızın və laqeydliyimizin nəticəsidir ki, keçən yay İranda yaşayan ermənilərin türklərə qarşı dini pərdə altında növbəti fitnəkarlığı üçün məhz Çaldıran düzü meydan seçilmişdir.

İranda çap olunan «Ruzname-ye pənçşənbe» («Cümə axşamları») adlı qəzet öz oxucularını Çaldıranda – yerli dövlət orqanlarının himayəsi ilə təntənəli şəkildə keçirilmiş üç günlük ziyafət mərasimi ilə tanış etmişdi.

Foto surətini verdiyimiz həmin qəzetin yazdığından aydın olur ki, Təbrizin 225 kilometrliyində (Salmas yaxınlığında), Çaldıran düzündə Qarakilsə adlanan yerdə guya Tatovus adlı və Həzrəti İsadan sonra özünü peyğəmbər adlandıran bir erməni 1933 il bundan əvvəl burada - Çaldıranda qətlə yetirilmişdi. İranda

rejimlərin türklərə qarşı düşmənçiliyindən məharətlə istifadə edən ermənilər Tatovusun qəbrindən (burada məhz Tatovusun olub olmaması məlum deyil) dini ziyarətə kimi istifadə etmiş və hazırda bu «ziyarətə» dünya ermənilərinə müqəddəs dini cazibə mərkəzi kimi təqdim etməyə nail olmuşlar. Yuxarıda adı çəkilən qəzetin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Güney Azərbaycanda yaşayan ermənilərin «ümumazərbaycan xəlifəsi» Tatovuzyanın dəvəti ilə Livandakı erməni icmasının baş katibi Aznavaryan başda olmaqla dünyanın müxtəlif ölkələrindən, o cümlədən Fransadan, İtaliyadan, Livandan, Avstraliyadan, Amerikadan, Ermənistandan, həmçinin İranın müxtəlif şəhərlərindən və yaşayış məntəqələrindən on min nəfərdən çox erməni Çaldıranda Qarakilsəyə gəlmiş və guya miladi tarixi ilə 65-ci ildə burada «şəhid» olmuş Tatovusun qəbrini ziyarət etmişlər. Üç gün davam edən nümayişkeranə ziyarət mərasimi çox dəbdəbəli və gurultulu keçmişdi. Türkiyə sərhədi yaxınlığında keçirilən bu ziyarət mərasiminə gələnlərin qorunmasını İran İslam Respublikasının təhlükəsizlik məmurları və «inqilab keşişçiləri» çox məharətlə təmin etmişlər. Bu böyük xidmət və hüsn rəğbət müqabilində Xəlifə Totuzyan İslam rejimi rəhbərliyinə və ermənilərin mərasiminin yüksək səviyyədə keçməsinə kömək edənlərə təşəkkür və minnətdarlıq etməyi də unutmamışdı.

► Burada Tatovusun qəbrini ziyarət adı ilə keçirilmiş erməni izdihamlarından İran musiqiçiləri, idmançıları, tamaşa göstərənlər, şeir və qəsidə deyənlər və s. erməni «qardaşlarının» yığıncağının şən və yüksək səviyyədə keçməsinə yaxından iştirak etmişlər. Ən mühüm hadisələrdən biri də bu idi ki, yüzdən çox təzə doğulmuş ermənilərə Livandan yepiskop Aznavaryan və «iranlı» Totuzyan ad qoymuş və onları «xaç suyu»na çəkmişlər.

Öz kitablarında, risalə, məqalə və çıxışlarında həmişə türkü dünyaya «vəhşi», «qanıçən» və ermənilərin bir nömrəli düşməni kimi təqdim edən və «Hasek» adlı rəsmi dini erməni-daşnak qəzetinin təsisçisi olan Aznavaryanın Çaldırana gəlişi Güney Azərbaycan türklərinə və bütün türk dünyasına qarşı İranda mövcud rejimin «hüsn –rəğbətinin» bariz nümunəsidir. Görəsən, İranda azərbaycanlı vətənsəvərlər və ya hər hansı din xadimi Səttarxanın, Siqətülislamın, Xiyabaninin və digər hər hansı görkəmli türk xadimlərindən birinin qəbrini ziyarət etmək üçün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlı nümayəndələrin Qarakilsədəki kimi bir yerə toplanmağına icazə verərmə? Xətayi babamızın bu il anadan

olmasının 500 illiyidir. Qarakilsədəki təntənəyə oxşar bir şənliyi dünya türkləri gəlib onun məzarı önündə keçirə bilərlərmi? Dili qıfıllanmış, qolları qandallanmış bir millət üçün bu suallara müsbət cavab vermək hələ də müşküldür.

«Cümə axşamları» qəzeti Qarakilsədəki ermənilərin növbəti siyasi komediyası haqda məlumatı bu sözlərlə qurtarır: «Totuzyan bu söhbətində Şərqi və Qərbi Azərbaycanın maarif və incəsənət idarəsi məsullarına və işçilərinə, Xoy, Maku və Çaldıran qubernatorlarına, eləcə də əsası təmin edən qüvvələrə, şəhərin su və işıq təchizatı idarəsinə, təhsil, Hilal-əhmər (Qırmızı aypara), yol və yanacaq işlərində ermənilərlə həmkarlıq edənlərə təşəkkür və qədirdənlərini izah etmişdi».

Bəlli, çərxi-fələk hələlik indi belə fırlanır. Vaxtilə böyük türk xaqanlarının at oynatdığı meydana indi ermənilər bayram edir, çalib oynayır. İslam bayrağı altında erməni ilə qardaşlığın yeni nümunəsi olan «Tatovus şənliyi» bu qardaşlığın balansına atılan növbəti addımdır. Bu addıma rəvac verən İslam rejimi, görərsən, erməni qatillərinin əli ilə Qarabağda tökülən müsəlman qanlarını, dağıdılan evləri, sönən ocaqları, yurdundan qovulub çöllərə tökülmüş yüz minlərlə dindaşlarını yada salırmı?!

*Əkrəm Mişovdağlı
Qalibə Gültəkin
«21Azər» 2001 №1.*

АРМЯНСКИЕ ИГРЫ НА РОДИНЕ ХАТАИ

Желание армянского лобби захватить земли наших предков, начиная с конца XIX века, принесло свои плоды как результат систематической идеологической пропаганды, проводимой долгие годы. «Армения», созданная в Западном Азербайджане, являющемся исторической территорией Азербайджана, древний Нахчыван, отделенный от других регионов Азербайджана в результате оккупации Зенгезурского уезда после 1920 года, а начиная с 1987 года, такие районы Азербайджана, как Нагорный Карабах, Кяльбаджар, Лачын, Физули, Джабраил стали очередными жертвами этой пропаганды. Присвоение наряду с нашими утраченными землями, также всех наших национально-нравственных ценностей, еще раз подтвердило армянского зверства, алчности. Неблагодарные армяне, получившие статус нации при поддержке тюрков за всю историю, стали вечными кровными врагами тюрков. Они не довольствовались совершенными историческими геноцидами (1903-1905 гг., март 1918 г., 20 января 1990 г., 25-26 Ходжалы). Армянский сепаратизм до сегодняшнего дня не отказывается от желания

овладеть наряду с захваченными землями, всеми нашими духовными богатствами. Этим трагедиям, совершенным ими на севере разделенного Азербайджана в 1913-1928 гг., оказалось недостаточно, теперь они без стеснения позарились на исторические земли Южного Азербайджана. Начали проводить свою сепаратистскую идеологическую пропаганду на этих территориях в различных формах. «Национально-культурные мероприятия», проводимые в Иранском Азербайджане, которые стали уже ежегодной традицией, являются открытым примером армянского шовинизма. Уже несколько лет, как священная часть родной земли исторического Азербайджана – Чалдыранская степь превратилась в культурный центр армян. Якобы в 225 км от Тебриза, вблизи Салмаса, в местечке под названием Гаракильсе, Татавус, провозгласивший себя пророком после Иисуса Христа, был убит в Чалдыране 1333 лет тому назад. Ни в одном историческом источнике нет информации об этом. «Открытие» последних лет – новая могила Татавуса сегодня превратилась в место поклонения армян мира.

ARMENIAN GAMES IN THE NATIVE LANDS OF KHATAI

The desire of Armenian lobby for seizing lands of our ancestry, beginning from the end of XIX century, borne fruits as a result of the systematical ideological propaganda, conducted within a long term. "Armenia", created in the Southern Azerbaijan, being historical territory of Azerbaijan, the Old Nakhchivan, separated from other historical territories of Azerbaijan as a result of occupation of Zangazur district after 1920, and beginning from 1987, the regions of Azerbaijan, such as: Nakorniy Karabagh, Kalbajar, Lachin, Fizuli and Jabrail became the next victims of this propaganda. The assignment of all our national-spiritual values along with our forfeited lands has once again proved the Armenian atrocity and avidity. The ungrateful Armenians, having received the status of a nation with the support of Turks within all times became eternal bloody enemy of Turks. They were not satisfied by the executed historical genocides (1903-1905, March 1918, January 20, 1990, February 25-26, Khojali). The Armenian separatism doesn't decline to its desire for seizing all our national-spiritual values apart from the occupied lands. These tragedies, committed by them in the North of the separated Azerbaijan within 1913-1928 were insufficient, then they hank after the historical lands of the Southern Azerbaijan without any constraints. They have started to conduct the separatist ideological propaganda in these territories in the various forms. "The national-cultural arrangements" carried out in the Iranian Azerbaijan, which became yearly traditions are open examples of the Armenian chauvinism. Within several years, as the sacred part of the native lands of the historical Azerbaijan, - the Chaldiran steppe turned into the cultural centre of Armenians. Says that in 225 km from Tabriz, near Salmas, at the mosque titled Garakilsa, proclaiming them prophet after Jesus Christ, was killed in Chaldiran in 1333 years ago. There is no information on it in any historical sources. The "discovery" of the last years – the new grave of Tatavus turned into the place of worship of Armenians.

NAXÇIVAN TOPONİMİYASINDA QƏDİM TÜRK ETNONİMLƏRİNİN İZLƏRİ

Azərbaycan toponimlər sisteminin maraqlı və işlək qollarından birini də etnotoponimlər təşkil edir. Naxçıvanda türkmənşəli etnotoponimlərin yaranma dövrü bir sıra tədqiqatçılar üçün mübahisəli olsa da, araşdırmalar zamanı əldə edilmiş nəticələr bu ərazidə olan Azərbaycan etnotoponimlərinin mənşələrinin daha qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir. Məhz buna görə də etnotoponimlərin mənə və mənşələrinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Naxçıvan üzrə aparılan toponimik araşdırmalardan aydın olur ki, bu ərazinin su mənbələri, xüsusilə Araz çayı, şimaldan və cənubdan ona qovuşan digər çay hövzələri qədim türk-Azərbaycan tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Bunu qədim dövrlərdən türk tayfalarının və dilimizə məxsus müxtəlif mənəli semantik adların toponim və hidronimlər vasitəsi ilə dövrümüzdə gəlib çıxması sübuta yetirir.

Yurdumuzun bulaq, çay, göl, kənd adlarında izi qalan tayfa, tirə və qəbilə adlarının araşdırılması, təkcə Azərbaycan tarixi və dilçiliyi üçün deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının mənşəyi və təşəkkülü məsələsinin araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmiş bu adlar tarixin sirlərini açmaqda böyük rol oynayır.

Naxçıvan toponimlərinin böyük bir qismini etnonimlərdən törəmiş oykonimlər təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazidə ilkin məskunlaşan türk tayfalarının adları tarixi proseslər nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrilmişdir. Hazırda Naxçıvanda mövcud olan *Aza*, *Biçənək*, *Külüs*, *Tırkeş*, *Keçili*, *Qaraçuq*, *Xurs*, *Umus*, *Xələc*, *Muğancıq*, *Maxta*, *Kolanı*, *Qarxun* və s. oykonimlərin mənşəyi araşdırıldıqda Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbiləbirlişmələrinin tarixən keçib gəldiyi yol aydınlaşır. Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvanda ilkin məskunlaşan qədim türk tayfalarının tarixini təhrif edərək onların bu əraziyə XI-XII əsrlərdən gəldiyini sübut etməyə çalışır. Lakin mənbələrdə, tarixi sənədlərdə olan faktlar bu fikri təkzib edir. Toponimlər isə bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış, öz izlərini toponimiyada qoruyub saxlamış qədim tayfalardan biri *az // as*-lar olmuşdur. F.Cəlilov yazır: «Özbək, altay, qaraqalpaq və s. türk xalqlarının tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən *as// az*

entonominə qədim türk yazılarında az budun (az xalqı) şəklində rast gəlinir. Orta əsr mənbələrində türksöylü az tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaya qədər yayılmışdır. Lakin daha qədim mənbələr (xett, urartu, latın, erməni) az etnonimini Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət edir. Bu mənbələrdə az sözü etnonim və etnotoponim kimi xatırlanır» (1, s.189).

R. Eyvazova asların Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərir ki, tədqiqatçılar asları türk boylarının ulu əcdadlarından biri olduğunu göstərirlər. Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yurd salmış asların adı ilə bu yer aslar diyarı, asların məskəni, as ərlərin yurdu, Asər yurdu adlanmışdır. Asların adına qədim Orxon-Yenisey yazılarında da rast gəlinir (2, s.69). Tədqiqatçıların bir qismi Asiya qitəsinin ən böyüyünün adını asların adı ilə bağlayırlar. M.A.Bulgarova Noqay toponimiyasında as etnoniminin geniş şəkildə işləndiyini göstərmiş *As avıl // As aul*, *Azay* kimi toponimlərin yaranmasında bu etnosun rolundan söz açmışdır. (3, s.125). R.Q.Quzayev yazır ki, *az (as)* etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə çox məşhur olmuşdur. C.Cəfərovun ən dəyərli məlumatlarından biri odur ki, o, Qobustan qayaları üzərində *az (as)* qəbilə adının heroqliflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir. İndi dünyanın bir sıra ölkələrində azların (asların) adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlirik. Altayda, Uralda, Qafqazda, Krımda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda və başqa yerlərdə az (as) tərkibli etnonimlər nisbətən çoxdur. Azlar müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində, Bəlxədə, Xarəzmdə, Qaşqadərədə, Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar (4, s. 151-152). Türk xalqlarının yaşadığı bir çox bölgələrlə yanaşı, Güney Azərbaycan (İran) ərazisində toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxlamış *az//as* etnosunun qədimdən bu ərazidə məskunlaşdığını göstərməkdədir. (*Əstərqan*, *Əzcan*-Əhərdə, *Ərəs*-Miyana, *Əsbu*-Xalxalda. *Əsəncan*, *Əsubas*-Şərqi Azərbaycanda, *Bəkəs//Bekas (bəy+as)* – Manqurda, *Əspir adası*-Urmiyədə). Az etnosunun saf şəkildə adını qoruyub saxlayan coğrafi adlardan biri də Güney Azərbaycanın Əhər şəhəri Horand rayonunun tərkibində olan *As* kəndidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində *Aza* kəndinin adı da qədim azların adını özündə qoruyub saxlayır.

Biçənək kəndi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda yerləşir. Rayon mərkəzindən 24 km şimal-şərqdə, Naxçıvan

çayının sahilində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əhalisi taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var.

Biçənək aşırımını Azərbaycan Respublikası ilə (Şahbuz rayonu) indiki Ermənistan Respublikasının (Sisyan rayonu) sərhəddində, Zəngəzur silsiləsində yerləşir. Hündürlüyü 2346 m-dir. Ermənistanda Sisyan aşırımını adlanı (5, s.205).

Qədim və orta əsrlərdə Naxçıvandan Arrana gedən yol Biçənək aşırımından keçirdi. VII əsrin ortalarında ərəb sərkərdəsi Səlmən ibn ər-Rəbiənin qoşunu Biçənək aşırımından aşaraq Arrana hücum etmişdi (6, s.189).

Ərəb tarixçisi və coğrafiyaçısı İstəxri bütün türk dillərinin və türk xalqlarının etnik birliyindən danışarkən peçeneqlərin (İstəxridə bacanaq) də türk əsilli olduğunu qeyd etmişdir. M.Kaşqarlı da *becenek* // *peçeneqlərin* türk tayfalarından olduğunu qeyd edir və göstərir ki, türklər iki mühüm qoldan ibarətdir. Birincisi, şimal türkləri – bunlara peçeneq, qırçaq, oğuz, yamaq, başqırt, basmil, kay, yabqu, tatar və qırğızlar; ikincisi, cənub türkləri - çiqil, tuxsi, yağma, iqrak, caruk, cumul, uyğur, tanqut, xitay və tafqaqlar daxildir (7, s. 27).

M.Kaşqarlı və Rəşidəddin peçeneqlərin həm də oğuz tayfalarından olduğunu qeyd edir (8, s. 509-586).

VI-VIII əsr türk imperatorluğunun süqutundan sonra oğuzların qərbə ilk tarixi yürüşü peçeneqlərlə bağlı olub eramızın XI əsrinə aiddir. Peçeneqlərin qərbə doğru bu yürüşü və ümumiyyətlə onlar haqqında ilk məlumatı X əsrdə yaşamış Bizans imperatoru Konstantin vermişdir. O, göstərir ki, peçeneqlərin qərbə yürüşü məndən 50 il qabaq baş verib» (8, s.91). Beləliklə, başqa türk tayfalarından ayrılaraq qərbə yürüşlər edən bu türklər Qərbi Avropa və Rusiya xalqları tərəfindən tayfanın adı ilə *peçeneq* // *becenek* // *biçənək* adlanmış və o ölkələrin tarixlərində də peçeneq kimi yer almışdır.

IX əsr ərəb coğrafiyaçıların da göstərdiyi kimi peçeneqlər hələ əvvəllər oğuzlardan ayrılaraq xüsusi xalq kimi formalaşmış və öz adları ilə yürüş etmişlər. Artıq IX əsrdə onlar xəzərlərin şərq qonşuluğunda Yayıq ətrafında yaşayırmışlar. Onların Yayıq ətrafında yaşamaları haqqında X əsr ərəb müəllifləri İbn Fadlan da məlumat vermişdir (9, s.130).

Peçeneqlərin əsas hissəsi xəzərlərlə danışıqlar apararaq Rusiyanın cənubuna doğru hərəkət etmiş və knyaz Svyatslavın zamanında Kiyevi

qorxu altında saxlamışlar. Peçeneqlərin yürüşü və rus knyazları ilə savaşı haqqında rus salnamələrində istənilən qədər məlumat var.

X əsrdə peçeneqlər arasında da Qorqud adına rast gəlinir. Bu da göstərir ki, Qorqud haqqında olan rəvayətlər islamı qəbul etmiş oğuzlara çox-çox əvvəl, daha doğrusu, islama qədərki qərb türklərindən keçmişdir (8, s.94).

V.V.Bortold yazır: «Türk dilini Şərqi Avropaya ilk dəfə IX əsrin sonunda peçeneqlər gətirmişlər»(8, s.583).

«Peçeneq sözü M.Kaşqarlıda və ruscada daha doğru transkripsiyayı saxlamışdır» - deyən akademik Bartold bu sözün türkcə olduğunu və «*zətğ*» // *zyat* yəni (*bacanaq*) *yezno* anlamına gəldiyini qeyd etmişdir... (8, s.91)

IX əsr hadisələrindən danışarkən akademik Bortold göstərir ki, «*Самым западным турецким народом в то время были печенги живущие сначала в местности к востоку от Волги и потом как мы знаем из византийских источников, переэливидитется в конце IX века в юнскую Россию там их знают авторы X. в. хотя есть авторы XI в. продолжающие помещать печенегов на их пренсей родине*» (8, c.204).

M.Kaşqarlı isə bolqar, suvar və peçeneq ləhcələrini bir qrupda birləşdirmişdir.

Şərqi Avropada qırçaqların və onların davamı olan peçeneq və oğuzların varlığı haqqında bir çox yunan və slavyan mənbələrində istənilən qədər məlumat almaq olar. Ümumiyyətlə, XII əsrin ortalarından başlayaraq rus salnamələrində Şərqi Avropada mövcud bütün türk xalqları (qırçaqlardan başqa) «*qara klobuklar*» adlandırılmışdır.

İslamın peçeneqlər arasında yayılması haqqında da elmdə müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, Bartold göstərir ki, islam dini monqol istilsasına qədər Şərqi Avropa türkləri, o cümlədən peçeneqlər arasında hələ geniş yayılmamışdı (8, s. 589).

Peçeneq dili oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna daxildir. Bu yarımqrupun qədim dilləri peçeneq və üz dili, müasir varisləri isə qaqauz və Balkan türklərinin dilidir. Bu yarımqrupun oğuz hissəsini məhz peçeneq, uz, tork və berendeylər təşkil edir. Türk dillərini xarakterizə edərkən M.Kaşqarlı öz lüğətində göstərmişdir ki, peçeneqlər türklərin ən son qərb qolunu təşkil edirlər. Onlar Bizansın sərhəddində yaşayırlar, dilləri isə bulqar və suvarların dilinə yaxındır. Bu qeydlər göstərir ki, qərb peçeneqlərinin dili hələ o dövrlərdə Orta Asiya

oğuzlarının dilindən fərqlənməyə başlamışdır. Bu da təbii idi. Çünki Şərqi Avropada peçeneqlər özlərindən əvvəl bu ərazidə yaşamış qədim türk tayfaları hun, xəzər və bulqarlarla qaynayıb qarışmış və təbii proses nəticəsində dillər bir-birinə təsir etmişdi. Bu proses daha sonra Şərqi Avropaya üçüncü türk axınından sonra daha da güclənmiş və hun, peçeneq və qıpçaq tayfa birliklərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yeni zəngin bir oğuz-qıpçaq dili yaranmışdır. Göstərilən bu əsas üç tayfanın (hun, peçeneq və qıpçaq) da Azərbaycan xalqının entogenezində iştirakını nəzərə alsaq orta əsrlərdə Azərbaycan dilində oğuz dili ilə yanaşı peçeneq və qıpçaq dillərinə məxsus söz və ifadələrin bu dildə iz buraxdığını şahidi olarıq. Həmçinin bu tayfaların hər üçünün adı ilə bağlı toponimik adlar indi də Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır. Naxçıvan ərazisində belə etnotoponimlərdən biri də *Bičənək // Peçeneqdır*.

Peçeneqlərin Azərbaycan ərazisinə gəlmələrini isə ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif dövrlərə bağlayırlar. Belə ki, A.K.Ələkbərova görə peçeneqlər Azərbaycana IX-X əsrlərdə (10,s.76), M.Hüseynzadəyə görə X əsrin sonunda qıpçaqların tərkibində, Q.Ə.Qeybullayevə görə isə peçeneqlər Azərbaycana müxtəlif dövrlərdə – bir qrupu ilk dəfə b.e. I əsrində hunların tərkibində, bir qrupu IX əsrdə, bir qrupu isə X əsrin sonunda qıpçaqların tərkibində gəlmişlər (11, s.42).

Peçeneqlərin XII əsrin 70-ci illərində Şirvan və Dərbəndi tutması haqqında da tarixi məlumatlar var (12, s. 60).

Fikrimizcə, Azərbaycanın entogenezində fəal iştirak edən və VII-IX əsr erməni, gürcü, yunan, ərəb və slavyan mənbələrində *paçanak// paçanaketi* və s. kimi adları çəkilən peçeneqlər kəngərlilərin bir qolu olub məhz eramızdan çox-çox öncə eyni kökdən nəşət edərək ayrılma, birləşmə və yenə də ayrılma və birləşmə nəticəsində eramızın I-V əsrində hunların, VI-IX əsrində oğuzların və X əsrində isə qıpçaqların tərkibində müxtəlif yerlərə yayılmış və nəhayət, böyük bir hissəsi X-XII əsrlərdə Macarıstanda məskunlaşmışdır. Sonradan peçeneqlərdən bir sıra tirlər ayrılmışdır. Hələ X əsrdə Konstantin bu tirlərdən *irtim/erdim* – (bəzi müəlliflərə görə Yardımlı oykonimi də) bu etnonimlə bağlıdır. Q.A.Qeybullayevə görə Qutqaşen rayonundakı Çorlu toponiminin Çur etnonimi ilə bağlı olduğunu göstərir və gila, qulpen, talmat, xanaq, çopon, kuarçıqur və xorovun adını çəkir (11, s.41). Bunlardan başqa Konstantin qeyd edir ki, peçeneqlərin üç tirəsi də konqar adlanır (13, s.140-190).

N.A.Baskakov isə Y.Nemətə dayanaraq tirləri belə göstərir. Yabdı, Erdim, Kuerçi, Çur, Kabuqşın – Yula, Suru, Kulubey, Karabay, Boro, Tolmaç, Yazı, Kopon, Bulaq, Çopon // Çoban.

Beləliklə, IX-X əsrlərdə Şərqi Avropada mövcud peçeneq uz, tork və başqa oğuz tayfalarının dili haqqında yalnız əldə olan yuxarıdakı tirə adları bir neçə qala (Tup-Katay; Karak-Katay; Salma-Katay; Yayu-Katay) və xan Mayqan, Kuyel, Korkut, Yapon, Kaydum Yazı Yazar, Bata (n) adları macarlara məxsus xronika əfsanə və rəvayətlərdə mövcuddur.

Peçeneqlərin I yüzilliklə II yüzilliklər arasında Asparukun başçılığı altında Zaqaqaziyaya gəlmələri Mtsxetdəki yunandilli kitabədə öz əksini tapmışdır. Onlar Mil düzündə, Naxçıvanda, Arsaqda (Arsaq – ermənilərin Qarabağa verdiyi ad – kursiv Q.H) məskunlaşmışdılar (14, s.13-14).

Türkeş // Türkeşlər qədim türk tayfalarındandır. VI əsrdə abar və mükri tayfa birləşməsindən təşəkkül tapmışdır. Qərbi türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan *TİRKEŞLƏR* Cünqarinin və cenqusuda (Yedusu-Semireçye) yaşamışlar. 704-cü ildə xaqanlığa (Qərbi Türk xaqanlığına) son qoyulmuş və öz dövlətlərini yaratmışlar. 776-cı ildə xaqanlığa uyğur və qarluqlara məğlub olan türkeşlərin bir qismi sonrlar oğuz və qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycanda *Türkeş* (Şahbuz rayonunda), *Tərkeş* (Vartaşen rayonu) və *Türkeşəvənd* (Kəlbəcərdə) kənd adları türkeşlərlə əlaqədardır.

Türkeş//türkeş etnonimi müasir başqurt və tatarlar arasında *türkeş*, özbəklərdə isə *tirkeş* kimi yaşamaqdadır. Bu etnonim tuvin və altaylar arasında da *türkeş* formasında indi də qalmaqdadır (15, s.186).

K.Şahniyazovun fikrincə türkeşlər qərbi türk tayfa birliyinə daxildirler (16, s.10).

Qardizinin verdiyi məlumata görə türkeşlər iki tirəyə ayrılmışlar: onlardan biri tuxsilər, digəri isə azlardır(8, s. 585).

KÜLÜS. Azərbaycan toponimiyasında mühüm qatlardan birini də xəzərlər və onlara bağlı tayfa və tirlər təşkil edir. Xəzərlərin belə tirlərindən biri də kulaslardır. Kulasların Şimali Qafqazda mövcudluğu haqqında VI əsrə aid Suriya mənbələri məlumat verməkdədir (17, s.165)(18, s.130)

Klusların sonrakı taleyi hələlik elmdə işıqlandırılmayıb. Elmə bəlli olan hələlik bundan ibarətdir ki, qədim bulqarların Volqa ətrafındakı şəhərlərindən biri Xulaş adlanıb (18, s. 130). (19, s. 87),

Bəzi müəlliflərin fikrincə kulas etnonimi ilə qədim bulqar toponimi Xulaş və Azərbaycanın Qubadlı və Göyçay rayonlarındakı Ulaşlı toponimi, Dağıstandakı Ulaşlıkənd (20, s. 39), Gürcüstanın Borçalı mahalındakı Xulaş, Ermənistan ərazisindəki XVII əsrə aid Ulaş şəhəri və Qazaxıstandakı Kulaş qalası arasında ümumi yaxınlıq vardır (11, s.45).

XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında da kulaslar və Naxçıvan ərazisində onların adından yaranmış toponimlər haqqında maraqlı məlumatlar var. (21, s.26)

Fikrimizcə, Şahbuz rayonundakı Külüs kəndi də məhz qədim Türk etnosu *kulasların* adı ilə bağlıdır. Xəzərlərin Naxçıvan ərazisinə gəlişi isə bizcə, eramızın VIII-IX əsrinə aiddir. Xəzərlərin Naxçıvan ərazisində mövcudluğunu Ordubad rayonundakı *Xəzəryurd* etnonimi də təsdiq edir.

KEÇİLİ. Bu toponim də qədim türk tayfalarından olan keçililərin adı ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflərə görə keçililər türk kökənli qayı tayfasının qollarından biridir. Mənşəcə isə oğuz tayfasına mənsubdur. Azərbaycan ərazisinə səlcuqların tərkibində gəlmişlər. İlk öncə Araz çayının sağ sahilində yaşayan keçililər nəhayət XVI əsrdə Səfəvilər dövründə Naxçıvana keçərək kəngərlilərə qarışmışlar... (5, s.331).

Bəzi müəlliflərə görə isə keçililər kəngərlilərin bir tirəsidir (11, s.69).

Akad. V.L.Qordlevski göstərir ki, oğuzların qayı tayfasının qollarından biri qızıl-keçili adlanırdı (22, s.71). Ataniyazov isə Əbül qazi Bahadır xana söykənərək yazır ki, ersarı tayfasının qollarından biri keçili adlanırdı (23, s.80).

Keçili tayfası həmçinin Türkiyədə yaşayan yürüklər arasında da qeyd edilir (23, s.44). 1816-cı ilə aid bir mənbədə də onları «tanereyi keçili» tayfası adlandırmışlar (10, s. 69).

Mənbələrdə həmçinin qeyd edilir ki, Keçililər Zaqafqaziya və İranda da yaşamışlar. İndi də Azərbaycan, Gürcüstan və İranda (Güney Azərbaycanda – Q.H.) bu türk etnonimi ilə bağlı yer adları mövcuddur. Şahbuz rayonunda Keçili kəndi, Şamxor rayonunda enolit dövrünə aid yaşayış yeri və yenə də Şamxor rayonunda Palankənddən 5 km şimalda Kür çayının sağ sahilində antik tunc və dəmir dövrünə aid «Keçili qəbiristanlığı», Gürcüstanda Keçili oykonimi və İranda (Cənubi Azərbaycanda) Keçili kəndi bu etnonimlə bağlı toponimlərdir.

KOLANI. Naxçıvan MR Şahbuz rayonu tərkibində olan bu kəndin adı kolanilər etnonimi ilə bağlıdır. Mənbələrdə qeyd edilir ki, kolanıları XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar Xorasandan köçürmüşdür. Onlar Qarabağ, Naxçıvan və Şiravanda yaşamış, əsasən maldarlıq və qoyunçuluqla məşğul olmuşdur. Azərbaycanın Şahbuz, Sabirabad,

Salyan və Dəvəçi rayonlarındakı Kolanı kəndlərinin və xanlıqlar dövründə Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Kolanı mahalının adları bu etnonimlə bağlıdır. Fikrimizcə, bu etnonim tükəy tayfalarından olan və sasanilərlə müharibə aparan çollarla bağlıdır. Fikrimizcə, ən qədim kolanılar XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar tərəfindən bu əraziyə köçürülmüş tayfa deyil. Bəzi mənbələrdə bu tayfanın adının V-VII əsrlərdə alban dövlətinin mərkəzi sahələrində Xaçın dərəsində (Ağdam rayonu) məsukun olan və Sasanilərə qarşı müharibələr aparan qədim türk tayfası «çöl // çul»ın adı ilə bağlı olduğu göstərilir.

İndi də Xaçın çayın sağ sahilində əzəmətli «Koroğlu qalası» bu igid tayfanın qədim istehkamlarından olmuşdur. Bəzi müəlliflərin fikrincə kolanılar xəzərlərin bir tayfası olan qara qurların tirlərindən biridir (25, s. 28).

N.Çetinkaya kolanıların ana qolunun əsasən Azərbaycanda yaşadığını qeyd edir. (26, s.321). M.Adıgözəl isə kolanıların Qarabağın Uşacıq kəndindən Göygölün sahilinə qədər, Tərtər çayı boyunca yerləşdiyi ərazilər olduğunu göstərmişdir. M.C.Cavanşir də xanlıqlar dövründə kolanıların Qarabağın böyük tayfalarından biri hesab olduğunu göstərmişdir. (27, s.35) oğuz boyuna mənsub qəbilələrdən olan kolanılar haqqında bir çox qaynaqlarda maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Daşburunda, Vedibasarda Çıgın dərəsi boyunca yerləşən kolanı qəbiləsinin adı Azərbaycan toponimiyasında geniş şəkildə əks olunur. 1827-ci ildə kolanıların bir qismi bu kənddən Qarabağa köçərək Xaçın çayı kənarında yerləşmişlər. (28,107)

Osmanlı qaynaqlarında Rakka əyaləti və Nevşəhərdə kolanlı türkmən tayfası ilə Əmirdağ qəzasında *Kolanşam* adlı türkmən tayfası qeyd edilmişdir (29, s.533). Hazırda Türkiyə Respublikasında kolanlıların adını daşıyan 11 kənd qeydə alınıb (30, s.720).

Azərbaycanda – Abşeron və Goranboyda *Kolanlıdağ* adlı iki oronim, Goranboyun Tap-Qaraqoyunlu kəndində *Kolanı dərəsi*, Naxçıvanın Aşağı Qışlaq kəndində *Kolanı kahası*, Tərtərin Dəmirçilər kəndi ilə Aldərənin Umudlu kəndlərində *Kolanı yatağı* adlı yer vardır (31, s.148).

Araşdırmaya cəlb edilən toponimlərdə öz izlərini qoyub tarix səhnəsindən çıxmış qədim etnosların köməyi ilə bu ərazinin hələ miladdan öncəki tarixi və mədəniyyəti haqqında məlumatlar qorunub saxlanılmaqdadır. Göründüyü kimi yadelli işğalçıların saysız hücumları, talanları nəticəsində aparılan köçürmə siyasəti bu ərazinin tarixini tamamilə silə bilməmişdir.

QAYNAQLAR

1. Cəlilov F.A. Qədim Az/As etnonimi. AOP-a həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı, API, 1988.
2. Talat Tekin. Orhon yazıtları. İstanbul, 1995.
3. Булгарова М.А. Ногайская топонимия. Ставрополь, 1999.
4. Eyvazova R. Əfqanstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.
5. ASE I c. Bakı, 1978.
6. Бунятов З.М. Азербайджан в XII-IX вв. Баку, 1965.
7. Kaşğarlı M. «Divanü-lügat-it türk» İc., İstanbul, 1915.
8. Бартолд В.В. Сочинение т.5, Москва, 1968.
9. Ибн Фадлан. Изд. Ковалевского. Москва, 1956.
10. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
11. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку 1986.
12. Бунятов З.М. Ширван в XII первой половине XIII вв изд. АН АЗ.ССР серия истории и филологии. 1976, №2.
13. Константин Богрянродный. О Фемах и о народах. Москва, 1899.
14. İsmayılov M. Azərbaycan xalqının təşəkkülünə dair mühazirələr «Elm və həyat» sur. 1987, №4.
15. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение албанцев. Москва, 1986, Ленинград, 1969.
16. Шахниязов К.К. Этнической состав узбекского народа. Ташкент 1974.
17. Пичулевская Н.В. Сиритские источники по истории народов СССР.
18. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар. Ленинград, 1936
19. Коховский В.Ф., Смирнов А.П. Болгарский город Хулаш, тез. Док. На заседании посвящ. итогам полевых исследований», 1965.
20. Административно-территориальное деление Дагестанской АССР. Махачкала, 1966.
21. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001.
22. Гордилевский В. А. Избранные сочинения. т.3. Москва, 1960.
23. Атаниязов. Словарь.
24. Еремеев Д.Е. Юрюки. Москва, 1969.
25. Qeybullayev Q. Xəzər dənizi və xəzərlər. «Elm və həyat» sur. 1976, №9.
26. Nihat Çetinkaya. İğdır tarihi. TDAV, İstanbul, 1996.
27. Mirza Cavanşir Karabağlı. Karabağ tarihi. Ankara, 1990.
28. Kərimzadə Fərman. Vedinin yanı dağlar. «Azərbaycan »curnalı № 9, Bakı, 1998.
29. Türkay Cevdet. Başbakanlık arşiv belgelerine göre Osmanlı İmperatorluğunda oymak, aşiret ve cemaatlar. Tercüman kaynak eserler dizisi, 1, İstanbul, 1979.
30. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı yayını. Ankara, 1946, c.2
31. Məmmədov Nadir. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993.

СЛЕДЫ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ЭТНОНИМОВ В НАХИЧЕВАНСКОЙ ТОПОНИМИИ

Один из интересных и употребляемых ветвей системы Азербайджанских топонимов составляют этнотопонимы. Несмотря на то, что период возникновения в Нахчывани этнотопонимов тюркского происхождения является спорным вопросом для ряда исследователей, выводы, полученные в ходе исследований, показывают, что происхождение Азербайджанских этнотопонимов, имеющих на этой территории, относится к еще древним временам. Топонимические исследования, проведенные по Нахчывани и его окрестным регионам, показали, что водные источники этой местности, в частности, река Араз, бассейны других рек, соединяющихся с ней с севера и юга, были местом, где изначально поселились Тюрко-Азербайджанские племена. А эти исторические факты, показывая необоснованность претензий армян на Нахчыван, принадлежащий Азербайджану в современное время, подтверждают принадлежность этих территорий древним тюркам.

TRACES OF ANCIENT TURK ETHNONYMES IN NAKHCHIVAN TOPONYMY

One of the interesting and working branches of the Azerbaijani toponymy system include ethno-toponymies. Despite the period of forming of the ethnonymes of Turkish origin in Nakhchivan was disputable for many researchers, the outcomes obtained in the course of investigations prove that the Azerbaijani ethno-toponymes in this territory are related to more ancient periods. The toponymic investigations conducted in Nakhchivan and the regions around it indicate that the water resources of this territory, especially Araz River, the other river basins joining it from the North and the North were territories settled firstly by the ancient Turkish-Azerbaijani tribes. And these historical facts confirm once again the belonging of these territories to the ancient Turkish, upon indicating and custifying the groundlessness of the Armenians claim related to Nakhchivan.

α TARİXİMİZİ YAŞADAN ADLAR α GÜNEY AZƏRBAYCANDA FARSLAŞDIRILMIŞ QƏDİM TÜRK TOPONİMLƏRİ

Bəllidir ki, müxtəlif dillərdən bir-birinə qarşılıqlı söz alıb vermə nəticəsində hər hansı bir dilə keçən söz həmin dilin qayda- qanunlarına, fonetik tərkibinə, ahənginə və ya digər cəhətlərinə görə keçdiyi dilə uyğunlaşdırılır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən elə leksik vahidlər olur ki, onlar başqa dilə qəbul olunduğu zaman formaca həmin dilin fonetik sisteminə bənzədilərək öz əvvəlki semantik mənasından uzaqlaşdırılıb yeni və tamamilə əks mənalı sözlərə çevrilir. α Bu baxımdan dildə mövcud olan coğrafi adlar xüsusi lay təşkil edir. Bir tərəfdən hər hansı bir ərazini zəbt edən işğalçı dövlət həmin ölkənin tarixini təhrif etməklə, xalqın tarixi yaddaşını silməyə çalışıb, mənəviyyatına zərbə vurur, digər tərəfdən isə həmin adların elmi cəhətdən öyrənilməsinin qarşısını alır. Bu baxımdan İran ərazisində olan coğrafi adlara xüsusi diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Burada qədim türk mənşəli onomastik vahidlər, xüsusən coğrafi adlar-toponimlər təhrif edilir, bir növ farslaşdırılır. Beləliklə də fars dilinə qəbul edilən coğrafi adlar süni şəkildə öz kökündən tamamilə uzaqlaşdırılır. α

Qədim türk toponimiyasının müasir dövrümüzdə qədər olan tarixi keçid mərhələlərinə nəzər salsaq, istər Rusiya, istər Avropa, istərsə də Şərqi ölkələrinin bir çox bölgələrində təhrif edilib dəyişdirilən qədim türk mənşəli toponimlərin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bu ölkələr sırasında müasir İran ərazisində dəyişdirilib təhrif edilən qədim türk mənşəli coğrafi adlar daha çox üstünlüyə malikdir. Müxtəlif dövrlərə aid bir çox qədim və müasir qaynaqlar rəsmi sənəd kimi fikrimizi təsdiq edir. Hələ Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən bu günədək bir çox türkmənşəli tarixi coğrafi adların dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən İran dövləti müəyyən mənada öz istəyinə nail olsa da, tarixi gerçəklikləri tam şəkildə inkar edə bilməyib. Belə ki, elmi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş dil faktlarından aydın olur ki, bu günədək dəyişdirilmiş coğrafi adların əksəriyyətini tamamilə türk mənşəli adlar təşkil edir. α

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iki hissəyə bölündükdən sonra, onun şimal hissəsinin Rusiyaya, cənub hissəsinin isə İranın tərkibinə qatılması tədqiqatçıların bəzilərinə çaşdırdığından onlar

Azərbaycan xalqının etnogenzi haqqında saxta konsepsiyalardan çıxış edərək Şimali Azərbaycanda yaşayan əcdadlarımızı (dağıstandilli) qafqazdilli, Cənubda yaşayanları isə heç bir elmi əsas olmadan irandilli hesab etmişlər. Bununla da indiki Azərbaycan türklərinin təşəkkülü, məskunlaşdığı ərazi, dili, mədəniyyəti haqqında qərəzli fikirlər yürüdülmüş, tarixi həqiqətlər gizlədilmiş, xalqımızın ilkin məskunlaşdığı ərazi, etnik mənsubiyyəti, qədim mədəniyyəti həqiqi elmi tədqiqatlardan kənar qalmışdır. α

Qaynaqlarda dilimizi və tariximizi təhrif etməyə yönəldilmiş fikirlər Azərbaycanın ərazi baxımından da parçalanmasına, tarixi sənəd olan milli coğrafi adlarımızın dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. İlk öncə şimala və cənuba bölünmüş Azərbaycan ərazisi istər şimalda, istərsə də cənubda bu günə qədər parçalanmaqda və qədim yer-yurd adları dəyişilməkdə davam etdirilməkdədir.

α XX əsrdən, Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən başlayaraq «milli birlik» adlı fars şovinist siyasəti nəticəsində İranda yaşayan bütün qeyri-fars xalqlar və millətlər bütün milli hüquqlardan məhrum edilərək farslaşdırılmağa yönəldilmişdir. Pəhləvi rejimi dövründə bir çox məsələlərlə yanaşı, milli coğrafi adların da dəyişdirilməsi ciddi bir məsələ kimi dövlətin qarşısında dayanırdı. Bu barədə T.Ə.İbrahimov geniş məlumat verərək yazır: «Milli birlik» şüarı və siyaseti ilk vaxtlardan ölkədə feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılması və siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi kimi göründükdə zahirən zəruri bir tədbir sayılırdı. Lakin tezliklə bu siyasət İran xalqlarının milli hüquqlarını inkar edib, onu tam kobud və qəddar şəkildə həyata keçirməyə başladığıda, özünün ən çirkin mahiyyətini açıq və aydın büruzə vermiş oldu. Əlli ildən artıq Pəhləvi hökumətinin siyasi istiqamətini, şovinist dairələrin əsas hədəf və məqsədini təşkil edən «milli birlik» siyasətinin əsl mahiyyətini göstərmək üçün burada o dövrün mürtəce mətbuatından təkə bir curnalın ilk nömrəsində baş məqalənin qısa məzmununu nümunə kimi veririk! «Bizim tələbimiz və ictimai istəyimiz İranın milli birliyini təkmilləşdirmək və onu qorumaqdan ibarətdir. Milli birliyi təkmilləşdirmək üçün bütün ölkədə fars dili ümumi dil olmalı, libas, əxlaq və s. cəhətdən yerli fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Kürd, lor qaşqay, ərəb, türk (azərbaycanlı) və türkmən bir-birindən fərqlənməməlidir. Müxtəlif milli libas geyməyə, müxtəlif dillərdə danışmağa son qoyulmalıdır. İranda dil, ədət-ənənə libas və s. cəhətdən milli birlik yaranmayınca İranın müstəqilliyi, onun ərazi bütövlüyü təhlükə qarşısında qalacaqdır. Əgər İranda sakin olan müxtəlif tayfaları

vahid şəklə salmasaq, yəni bütün əhalini tam mənasında iranlaşdırmasaq (farslaşdırmasaq), qarşımızda qaranlıq gələcək dayanır. Çingiz, Teymur dövrlərinin yadigarı olan coğrafi adlar fars dilinə çevrilməli, ölkədə bu məqsədə xidmət edən yeni inzibati ərazi bölgüsü aparılmalıdır. Hökumət idarəsində, qoşun daxilində və məhkəmə dairələrində yad dillərin və yad sözlərin işlədilməsi dövlət tərəfindən qadağan olunmalıdır» (1, s. 96-97).

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş faktlardan aydın olur ki, pəhləvi sülaləsinin həyata keçirdiyi bu şovinist siyasət dil, tarix, mədəniyyət və başqa sahələrdə olduğu kimi, Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilində, eləcə də toponimiyasında da öz böyük təsirini göstərmiş və göstərməkdədir. *

Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki qədim tarixə malik mövcud toponimlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə əsasən türk (Azərbaycan) dili ilə bağlıdır. Lakin hazırda Cənubi Azərbaycanda türklərin yaşadığı qədim yaşayış məntəqə, eləcə də müxtəlif obyektlərin adını bildirən toponimlərin çoxu tarixi proseslərin nəticəsi kimi dəyişikliyə uğramış, müəyyən fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası təhrif edilmiş, tərcümə edilərək farslaşdırılmış və ya dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan toponimlərə çevrilmişdir. Zaman keçdikcə bu coğrafi adların bəzisi kütləvi dildən çıxaraq unudulmuşsa da bir qismi xalqın yaddaşında qorunub saxlanmışdır. Bu toponimlərin araşdırılması, tərkib komponentlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili mənşəcə onların hansı dilə məxsus olduğunu aşkara çıxarmaqla, tarixi inkişaf prosesində uğradığı fonetik variantların da bərpasına imkan yaradır.

Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanda dəyişdirilmiş coğrafi adları 3 qrupda təsnif etmək olar:

- 1) *fonetik dəyişmə ilə təhrif edilmiş toponimlər;*
- 2) *qədim toponimin yenisi ilə əvəz olunması;*
- 3) *tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlər.*

Fonetik dəyişikliyə uğramış toponimlərdə səsə əvəzlənməsi nəticəsində semantik mənası da dəyişir. Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış, *Günbərf, Girinc // Cirinc, Bostanabad, Camuşabad, Əhmədabad, Dəməşqiyyə, Sarıqiyyə, Əxməqiyyə, Kuhdel, Səbalan, Piyam, Kəlankeş, Dahxarqan* və başqa bu kimi coğrafi adlar türk mənşəli *Günbəri, Giriş, Bostanava, Camuşava, Əkinava, Gümüşqaya, Sarıqaya, Axmaqaya, Göydil, Yam, Savalan, Gələnkeç Tufarqan* toponimlərinin təhrif olunmuş formalarıdır.

Hazırda fars dilində *Günbərf* şəkilində işlənən, əslində isə səsdüşümü nəticəsində bizə gəlib çatan *Günbəri* toponimi ehtimal ki, vaxtı ilə *Günbərq Günbəra* və ya *Günbəri* formalarından birində olmuşdur. Bu toponimin coğrafi mövqeyi və semantik mənası belə bir fikri söyləməyə əsas verir. *Gün* və müxtəlif anlamlar ifadə edən *bərq // bəri // bəra* komponentlərindən biri əsasında yaranmış *Günbərq // Günbəri // Günbəra* toponiminin semantik mənası hər üç formada dilimizdə bir mənada-gün tutan, güneydə olan, günəşli, günəşə doğru olan yer, ümumiyyətlə güney şəklində açıqlanır. Lakin sözün sonunda səsdüşümü nəticəsində bu toponimin ikinci komponenti farslaşdırılmış *Günbərf* (*bərf* fars dilində *qar* deməkdir) şəklinə salınmışdır. İstər coğrafi mövqeyinə, istərsə də semantik mənasına görə *Günbərf* toponiminin komponentləri arasında uyğunsuzluq özünü göstərir. Bu isə həmin toponimin ilkin variantının bərpasına imkan yaradır və təsdiq edir ki, bu toponim *Günbərf* yox, *Günbəra // Günbərq // Günbəri* şəklində olmuşdur. Hazırda bu toponimin coğrafi mövqeyinə görə xalq arasında *Günəvər* şəklində işlənməsi faktı onun qədim türk məskəni olduğunu əsaslandırır.

Üskü şəhərinə yaxın mineral bulağın başlanğıcında yerləşən coğrafi mövqeyinə görə *Giriş* adlanan kəndin adı dəyişdirilib *Girinc // Cirinc* formasına düşüb. Təbrizin Bağmeşə məhəlləsində *Gümüşqaya* bulağının adı dəyişdirilib *Dəməşqiyyə* olub.

Bostanava, Camuşava toponimlərinin müasir dilimizdə türkçə « yer, məkan» bildirən ikinci komponenti «*ava*» sözü farsca «*abad*» topoformantı ilə əvəzlənərək *Bostanabad, Camuşabad* şəklində dəyişikliyə uğramışdır. Bunlarla yanaşı, «*ava*» tərkibli daha bir toponim - *Əkinava* coğrafi adı *Əhmədabadla* əvəz olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *Əkinava* coğrafi adının paraleli *Ekinava* formasında Türkiyədə də mövcuddur. Ə.İnanın tədqiqatlarında «*ava*» sözünün qədim oğuz tayfa başçılarından birinin adını bildirdiyi qeyd olunur: «*Altıncı çadçıra «Ava» oturdu, ona sol traf kürek kemüğini verdilər...*» (2, s. 242). Türk dilində e-ə fonetik əvəzlənməsini nəzərə alsaq görərik ki, *Ekinava Əkinava* toponiminin fonetik variantıdır. *Əkinava* türkçə (*əkin* və *ava*) sözlərindən ibarət «*əkin yeri*» və ya «*əkinçiliklə məşğul olan tayfa*» anlamında açıqlanır. Bu semantik məna eyni ilə *Camuşava* və *Bostanava* toponimlərinə də aiddir. Bu toponimlər isə həmin yerlərdə əkinçilik və heyvandarlığın inkişafını göstərməklə yanaşı, həmin yerlərin qədim türk tayfalarına məxsus olduğunu müəyyən edir. Bunlarla yanaşı, Cənubi Azərbaycanın qərbində *Ava* və *Qızınava* coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Cənubi Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, formaca fars dilində işlənən söz təsiri bağışlasa da, həmin toponimlərin semantik mənası müəyyənləşdikdə məlum olur ki, bunlar fonetik əvəzlənmə nəticəsində mənə dəyişikliyinə uğramış türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. Fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında *Axmaqaya* (*Əxməqiyyə*) və *Sarıqaya* (*Səriğiyyə*) toponimlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Axmaqaya toponiminin «*axma*» komponenti «*ax*» feli və «*-ma*» şəkilçisindən ibarət atributiv feli addır ki, (*axma*) mənası «*yuxardan aşağıya doğru istiqaməti olan*» yəni «*axıcı*» deməkdir. Bu sözün ikinci komponenti «*qaya*» sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub iri, böyük daş anlamındadır. Göründüyü kimi, Axmaqaya «*aşağıya doğru istiqamətlənən qaya*» mənasını bildirir və bu semantik mənə həmin toponimin coğrafi vəziyyətinə də uyğun gəlir.

Bəlidir ki, rəng bildirən sözlər toponimlərdə ayrı-ayrı mənə çalarlarına malikdir. Müasir dilimizdə rəng bildirən «*sarı*» sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənələrdə işlənir. Güney Azərbaycanda qeydə aldığımız *Sarıqaya* toponiminin tərkibindəki «*sarı*» sözü «*böyük, geniş uca*» anlamında açıqlanır. Göründüyü kimi, *Axmaqaya* və *Sarıqaya* toponimlərinin hər ikisi türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış, coğrafi mövqeyinə uyğun semantik mənə ifadə edən coğrafi adlardır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, fonetik tərkibindəki zahiri oxşarlığına görə hər iki toponim təhrif edilərək «*Əxməqiyyə*» (*əxməq // axmaq-səfeh*, ağılsız sözü əsasında yaranmış) *axmaqxana* mənasını verir) və *Səriğiyyə* (*səriğ-farsca oğru* sözündən olub *oğruxana* deməkdir), formasına salınaraq tamamilə yeni semantik mənə kəsb etmişdir (3, s. 183). Bu şəkildə təhrif edilmiş toponimlər sırasına *Gələnkeç*, *Gücüvar // Kücüvar*, *Köydil* və *Boranlı* toponimlərini də aid etmək olar. *Gələnkeç* toponimi təhrif edilərək *Kəlankeş* (*Kəlan-gələn* feli sifət, *keş-isə keç* (*keçmək*) felinin dialekt variantı və ç-ş səs əvəzlənməsi ilə gəlib gedənin keçdiyi yeri göstərir), *Gücüvar* (Cənubi Azərbaycan dialektlərində *küc* sözü toxunmuş kiçik kilim anlamında işlənir) *Kocaabad* (*koca-hara, abad-yer-məkan*), *Köydil Kuhdel* (*farca kuh-dağ, del-ürək* deməkdir), *Boranlı* isə dəyişdirilib *Baranlı* (fars dilində *baran yağmur* deməkdir) şəkilinə salınmışdır.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi dilimizdə işlənir, bir qismi isə öz mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. Belə

sözlərdən biri «*düşərgə*», «*şəhər*» anlamı ifadə edən türk mənşəli qədim *qan // kan* sözüdür. T.Hacıyev də «*qan*» sözünün fonetik variantı «*ken*»in qədim türk dillərində «*kənd, yer, məkan*»⁴ anlamlarında işləndiyini göstərmişdir (4, s. 30). Tərkibində *qan* sözü işlənən toponimlərdən biri də *Tufarqan* coğrafi adıdır. Bu toponim əvvəlcə *Azərsəhr*, sonralar isə *Dehərxarqan* (farsca *deh - kənd, xar // xardən yemək* mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. *Tufarqan tufar* (*divar* sözünün dialekt formasıdır) *divar* və *qan* tərkiblərindən ibarət (*divarlı şəhər*) qədim türk mənşəli toponimdir.⁵ *Qan* topoforant kimi müasir dövrdə də bir çox qədim türk mənşəli toponimlərin tərkibində daşlaşıb qalaraq eyni semantik mənanı bildirir. *Qan // kan* tərkibli coğrafi adlara *Əfqanstanda* (*Səmənqan*), Ermənistanda (*Ağ Manqan* dağ silsiləsi), Uygurstanda (*Qansu*), Şimali Azərbaycanda (*Beyləqan*), Çin qaynaqlarında qədim türk ölkəsi *Kanquy* adına rast gəlinə də, bu sözlə bağlı yaranmış toponimlər daha çox Güney Azərbaycanda (*Kulqan, Belukan, Əzqan, Arikan, Əbrğan, Qulpayqan- Şərqi Azərbaycanda, Supurqan, Surkan, Girkən // Kurqan, Qızılkan, Səqərkan, Kanisskut Tusərkan Kaniquzğan dağları-Urmiyədə - Qərbi Azərbaycanda, -və s.*) qeydə alınmışdır. Yer, məkan bildirən *qan* sözünün dialekt və şivələrimizdə eyni anlamda qorunub saxlanması faktı maraqlı cəhət kimi özünü göstərir. Məsələn; *xəfəqan - xəfə -havasız, qaranlıq; qan - isə yer* anlamında açıqlanır.

Bunlarla yanaşı, *Savalan* (*suv-su* və alan komponentlərindən yaranıb). *Yam* (poçt, çapar, mərkəzi), *Ağtövlə* və *Bəyqala* kimi türk mənşəli coğrafi adlar da təhrif edilərək dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan *Səbalan, Piyam, Ağtəvilə, Piyqələ* formasına düşmüşdür.

Cənubi Azərbaycanda qədim türk etnoslarının adını əks etdirən bəzi etnotoponimlər də dəyişdirilərək tamamilə yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Belə etnotoponimlərdən olan *Moğan* toponimi *Parsabadla*, e.ə. dövrlərdə qədim türk tayfalarının adından ad almış *Tavr* dağı əvvəllər *Əynalı // Aynalı*, sonralar isə *Surxabla, Suldüz Nəğdəylə, Çarbaş Çəharbəxslə, Cığatı* çayının adı *Zərrinrudla* əvəz olunmuşdur.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud farsdilli coğrafi adların əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilindən fars dilinə tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlərdir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış belə toponimlər çoxluq təşkil edir. M.E.Mərdanov və O.c.Mirzəyevin yazdığı kimi tərcüməçiliyə aludəlik bəzən elə bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, başqa coğrafi obyektin adı ittifaq və dünya xəritələrinə düşür, sonralar bu toponimin həqiqi adının bərpa edilməsi tamamilə çətinləşir və ya qeyri-mümkün olur (5, s. 49).

Təbrizdə *Quruçay* üzərində salınmış qədim tarixə malik *Daş körpü* farslaşdırılıb *Polesəng*, daha sonralar isə *Pürsəng* olub. Daş körpü isə artıq kütləvi dildən çıxaraq unudulub. Qəzvin Rəşt yolu üzərində yerləşən *Şirinsu-Abşirin-Soyuqbulaq, Mahabad, Acıçay-Təlxrud, Qızılızən çayı-Sefidrud*, Əhərdə yerləşən *Göydağ-Kuhsəbz*, Təbrizin *Dəvəçi məhəlləsi Şotarban*, Urmiyyədə *Qoyun körpüsü Pole Qusfənd, Üçgözlü körpü-Pole Sedəhəna*, Urmiyyədə *Gölistü məhəlləsi Səristəxr, Uşnəviyyədə İkiçay-Dorud, Urmiyyədə Acısu-Təlxab, Şərqi Azərbaycanda Ağsu-Sefidrud*, Urmiyyənin Quşçu Ənzəli rayonunda *İstisu-Abgərim* toponimləri bu kimi tərcümələrlə farslaşdırılıb.

Miyana yol üstündə yerləşən *Kosalar* kəndinin adı dəyişdirilib *Kusəsalər* formasına düşüb. Həştəridə qədimdən *Dəmir döyən* kəndinin adı sonradan dəyişdirilib *Teymurdun* formasına salınıb. *Dun* ərəbcə *alçaq, ləyaqətsiz*, yəni təhqir anlamında işlənir ki, bu da vaxtı ilə böyük türk xaqanı olan Əmir Teymura farsların münasibəti kimi «*alçaq Teymur*» mənasını ifadə edir. Türklərə qarşı mənfi münasibətlərini ifadə etmək vasitələrindən birinə çevrilmiş coğrafi adlar sırasında qədim türk tayfalarından biri üzvlərin adı qoruyub saxlayan tarixi minilliklərlə ölçülən *Arus* kəndinin adı farsca üfunətli, murdar yer anlamı ifadə edən *Abriş* sözü ilə əvəz edilib. Urmiyədə *Təpəməki* kəndinin adı fars dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq *Təpeyimaku*, Gərgən (Qorqan) kəndi Kənan, Sulduzun *Dəlmə* kəndinin adı (dağı dələrək su çəkildiyinə görə belə adlanır) *İslamabad, Şeytanava* kəndi *Təliqan, Durgə* (qaçaqaç dövründə məskunlaşdığına görə çağırış anlamında gəlmək sözü ilə ifadə olunur) farsca qarışıq mənasını verən *Doragəl* sözü ilə əvəz olunub. *İraqdəhnə* kəndinin adı *Rahdani* formasına salınsada bu kəndin adı xalq arasında *İrəxdəhnə* kimi qorunub saxlanıb. *Gözayran* (bura iki gözlü bulağın coğrafi mövqeyinə görə belə adlanıb) kəndi indi farsca *Kuzəgəran*, yəni *Kuzədüzəldənlər* adlanıb, Təpəməkiyə yaxın *Eysəlli* kəndinin adı dəyişdirilərək *İsalu* formasına salınıb.

Bir sıra coğrafi adların tərkibində olan qədim sözlər bəzən həmin ərazinin sakinləri üçün anlaşılmaz olur. Buna görə də həmin toponim ya bütövlükdə, ya da komponentlərindən biri müasir dilə uyğunlaşdırılır və fonetik forması dəyişdirilir. Belə fonetik dəyişikliyə uğramış toponimin komponentləri ayrı-ayrılıqda müstəqil mənalı sözlər olsa da, ümumi tərkibdə onların mənası biri-birinə uyğun gəlmir, yəni bu sözlər birlikdə coğrafi adın məzmununu əks etdirmir. Məsələn, Mərəndin yaxınlığında yerləşən *Küllü // Küllü* kəndinin adı dəyişdirilib sonradan *Kondləc* olub. Fars dilində *kond* – *ağır, yavaş; læc* isə *küsmək, acıq etmək* anlamlarını

verir. Maraqlı cəhət odur ki, Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış *Küllü* toponiminin paralellərinə türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdə, xüsusilə Türkiyə Respublikası ərazisində daha çox təsadüf olunur: *Küllük kəndi* (Ərzurum, Qaziantəp, Hatay, Kayseri, Urfa, Tunceli), *Küllüçə* (Dazkırı, Tercan, Kırşəhr), *Küllük* (Sivas), *Küllükdağı kəndi* (Elazığ-Sivircə) (6, s.779-780). XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında Antepdə *Küllük, Killik və Küllüçə* kəndlərinin adına rast gəlinir (7, s. 47). Moldovada Qaqauzların yaşadığı bölgədə «*Küllük*» adlı qədim bir tatar obası mövcuddur (8, s. 117).

Ümumtürk onomastik sistemində bu sözün ilk komponenti «kül»ün daha çox qədim tarixi antroponimlərin tərkibində işləndiyinin şahidi oluruq. Bir çox tarixi qaynaqlarda peçeneqlərin 8 boyundan birinin Külbəy adlandığını qeyd edən N. Çetinkaya İğdır vilayətinin böyük kəndlərindən biri olan Küllük kəndinin adının türk mifoloji görüşlərinə dayandığını göstərir (9, s. 233). Divitçioğlu isə bu peçeneq boyunun adını «*Suru Külbey*» olduğunu bildirilir (10, s. 19). Akad. Ə.A. Quliyev qədim türk onomastikasında antroponimlərin tərkibində mövcud «*kül*», «*külüğ*» komponentlərini titul bildirən leksik vahid kimi qeyd edir (11, s. 8). Manas dastanında *Kül-Çor, Göy* türk xaqanı Kutluğ xaqanın kiçik oğlu *Kül Tigin* adlarının məna açımında «*Kül*» komponentinin qədim türklərdə «atəş»in, «ocağ»ın, «yurd»un, «yuvan»ın simvolu kimi görməkdəyiz. Bir çox tarixi qaynaqlarda müladdan öncəki türk tarixində də *Kül* komponentli antroponimlərə – Hun xaqanlarından *Sürük Külug xan* (M.Ö. 102-101), *Kül xan* adlarına rast gəlinir (12, s. 99). Bu coğrafi adların semantik əsası və faktların təhlili göstərir ki, həmin adları alınma və ya qeyri-türk mənşəli hesab etmək olmaz. B. Budaqovun qeyd etdiyi kimi, coğrafi adların, dəyişməsi xalqın öz tarixi köklərinin ayrı-ayrı şaxələrini doğramaq onu yaşadığı torpaqdan tədricən ayırmaq deməkdir (13, s. 101—105).

Bu qəbil coğrafi adların yaranması İran dövlətinin farslaşdırma siyasəti aparması ilə bağlıdır. Köçürmə siyasəti nəticəsində başqa millətlərin, qeyri-türklərin Azərbaycana yerləşdirilməsi də bir çox toponimlərimizin dəyişdirilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir Cənubi Azərbaycanın şərq hissəsinə nisbətən, daha çox Azərbaycanın cənub-qərbində, xüsusilə Urmiyyə tərəfdə öz əksini göstərir. Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsində olduğu kimi, burada bir çox coğrafi adlar çox müxtəlif formalarda dəyişdirilərək fars dili ilə yanaşı, başqa az saylı kiçik etnik qrupların da dillərinə uyğunlaşdırılmağa cəhd edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu etnik qrupların dilinin lüğət

ПЕРСИЗАЦИЯ ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Большинство топонимов на территории Южного Азербайджана, имеющие древнюю историю, являются тюркскими (азербайджанскими) происхождению. В настоящее время большинство топонимов обозначающих названия объектов, мест проживания тюрков на территории Южного Азербайджана, подвергалось различным изменениям в результате исторических процессов, их семантика искажилась.

PEOPLE WHO MAKE OUR HISTORY LIVE ANCIENT TURKISH TOPONYMS THAT HAVE BEEN MADE PERSIAN IN SOUTH AZERBAIJAN

It's obvious that some words change from one language to another one these words can be punctuated its language features. There are some words when they are being accepted to other language their own meaning taken away and they translated into a new meaning and contrast words. So that geographic names placed in special way in the language. Another side some states conquer some regions and they damage their history culture spiritual values also its prevented that to learn by conquered regions people. Because of that iran regions geographic names must be taken attention. The science level is low here and the official language is Turkish. In dialect forms Turkish language effect the people who live in this region but they try to change this situation in their own benefit. As a result geographic names accepted in Persian language with changing and taking away their own meanings.

When we go over from old turk toponyms to modern ages both Russia and Europe they could be damaged a lot regions in eastern countries. Among these countries in modern Iran a lot of geographic place names changed.

Its proved by old and modern documents. When Pehlevs family were in power from that time to till a lot of Turkish historic, geographic names altered some times they asked their idea but most of time they decided to name these places. In Iran which changed geographic names they were original Turkish Names.

At the beginning of XIX Century Azerbaijan divided into two parts north part to Russia south part to Iran they wanted to join. Because of thinking forgery about Azerbaijanian turks ancestry. The ancestor who live in north Azerbaijan their language accepted Qafqasian language in south part accepted Persian language, with this language they gave some information about Azerbaijanian Turks. Historical realities hidden the region in which first our ancestry settled out of this information.

In some resource given information to damage our history and it caused to change national geographic places names. This process also still going on in south and north part in Azerbaijan.

As you see north Azerbaijanian geographic names altered because some reasons. But when we search it in detail we shall see that turks first settled in these places.

tərkibinin Azərbaycan türkcəsi qədər zəngin olmaması bu toponimlərin yalnız qrammatik quruluşunda kiçik dəyişikliklə nəticələnmiş, sözün ilkin semantik mənası isə qorunub saxlanmışdır. Qədim *sul // çul* tayfalarının adlarını əks etdirən *Sulik, əş // əs // as* tayfalarının adını əks etdirən *Əşik (Tərgivərdə), Xanik (Bardostda), Qəsrək (Rozaçayında)* və başqa bu kimi sözlər əsasında yaranmış qədim türk mənşəli toponimlər kürdcəyə uyğunlaşdırılaraq sonuna – *ik* şəkiçisi artırılmaqla dəyişdirilsə də, qədim türk mənşəli söz kimi ilkin semantik mənasını qoruyub saxlamışdır.

Göründüyü kimi, Güney Azərbaycandakı coğrafi adların çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlardan asılı olaraq dəyişmiş, neotoponimlərlə əvəz olunmuşdur. Bu toponimlərin leksik-semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixi drumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşdırılması dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi və bir çox digər problemlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır və belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazinin ilkin məskulaşan sakinləri olaraq öz tarixini coğrafi adlarda müəyyən edərək gəlmiş tayfaları da assimilyasiyaya uğratmışlar.

QAYNAQLAR

1. İbrahimov T.Ə. Qaşqaylar. Bakı, 1988.
2. Abdülkədir İnan. «Orun» və «Ülüş» meselesi. Makalelər və incelemlər. Türk Tarih kurumu basımevi. Ankara, 1987.
3. Müxtəsər farsca-rusca –azərbaycanca lüğət. Azərb.SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1945.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM. Bakı 1984, s.30.
5. Mərdanov İ.E., Mirzəyev O.Y. Coğrafiya xəritələrində toponimlərin təhrif və tərcümə olunması haqqında. AOP-a həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı, 1988.
6. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı yayını, Ankara 1946, c.2.
7. Özdeğer Hüseyin. XVI Yüzyıl Tahrir Defterine göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu. T.D.A.D. Sayı16, İstanbul, 1998.
8. Acaroğlu Türker. Gagauzca Takma Adlar, Soyadı, yer Adları. T.D.A.D., sayı 72, Ankara, 1991.
9. Nihat Çetinkaya. İğdır tarihi. TDAV, İstanbul, 1996.
10. Divitçioğlu Sencer. Oğuzdan Selçukluya. İstanbul, 1994.
11. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikası. Bakı, 2007
12. Cevizoğlu Hüseyin. Coğrafiyadan tarihe Türk tarihi içinde Doğu Anadolu. İstanbul, 1991.
13. Budaqov B.Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri – AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı, 1986.

TÜRK MƏNŞƏLİ ERMƏNİ ANTROPONİMLƏRİ

Özünəməxsus milli təfəkkürə, dini-estetik görüşlərə və mədəniyyətə malik olan Azərbaycan türkləri gədim zamanlardan Şərqdə ən güclü və yüksək inkişaf etmiş antroponimik sistemə malikdir. Elə buna görədir ki, Azərbaycan-türk ad sistemi bir sıra qonşu xalqların ad sisteminə güclü təsir edərək, onların antroponimik sistemlərində köklü dəyişikliklər aparmış, hətta bəzilərinin inkişaf istiqamətini dəyişmişdir. Belə xalqlardan biri də ermənilərdir. Erməni dilində yüzlərlə antroponimə (şəxs adına, familiyaya, təxəllüsə, ləqəbə və s.) rast gəlinir ki, onlar ya Azərbaycan dilindən, ya da Azərbaycan dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmışdır. Məsələn, *Dəmirçiyan, Zori Balayan, Köçəryan, Şahnəzəryan* və s. Bu onunla əlaqədardır ki, ermənilər və müasir Ermənistan əsrlər boyu müxtəlif xalqların, xüsusilə türklərin hakimiyyəti altında olaraq onlarla sıx əlaqə saxlamışlar. Təbii ki, bu proses özünü ad sistemində də göstərməkdədir. Lakin nədənsə bu real həqiqəti inkar etməyə çalışan bir sıra erməni tədqiqatçıları tarixi faktları qərəzli şəkildə saxtalaşdırmağa, qəsdən bir çox türkmənşəli adların ermənimənşəli olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Tarixşünaslıqda ermənilərin Qafqaza köçürülməsi və türklərin hakimiyyəti altında yaşaması faktı belə bir fikri əsaslandırır ki, qədim türk tayfaları və onların başçıların adları, həmçinin bir çox türk sözləri erməni dilinə keçərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış və erməniləşdirilmişdir. Qaynaqlar əsasında aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, çağdaş dövrdə ermənilər tərəfindən mənimsənilən bir çox sözlərimiz kimi, şəxs adlarımız da ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycana köç edən ermənilər birdən-birə yerli türklərə məxsus milli adları sıxışdırıb aradan çıxara bilmədiyi üçün onları mənimsəmək zorunda qalmışlar. Ona görə də bu adları dil faktları əsasında elmi şəkildə öyrənmək vacib məsələlərdəndir. Bu baxımdan Q.Qeybullayevin «Qədim türklər və Ermənistan» əsəri xüsusi maraq doğurur. Əsərdə erməni adlarından söhbət açan Q.Qeybullayev belə adlar haqqında dəyərli məlumatlarla onların etimoloji təhlillərini verməyə çalışır. Müasir erməni antroponimiyasında işlənən müxtəlif mənşəli, o cümlədən türk-Azərbaycan mənşəli adlar bəzi fonetik və qrammatik dəyişikliyə

məruz qalsa da, onları etimoloji cəhətdən təhlil edib mənşələrinin müəyyənləşdirmək mümkünüdür.

Belə adlardan biri də müasir dövrdə Krım türkləri (tatarlar) arasında geniş yayılmış *Arsen* şəxs adıdır. Araşdırmalar göstərir ki, əsassız şəkildə ermənilərə aid edilən Arsen şəxs adının türk mənşəli ad olduğu şübhəsizdir, lakin nədənsə bəzən bu adı yanlış olaraq ermənilərdən alınma hesab edirlər. Tarixən türklərə mənsub Arsen adının bir çox türk xalqlarının dilində daha çox işlənməsi və etimoloji təhlili bu əsassız konsepsiyayı inkar edərək göstərir ki, bu ad heç də ermənilərdən türklərə keçməyib. Əksinə, tarixən türklərə məxsus bu ad indi də türk xalqlarının antroponimiyasında, xüsusilə Krım türkləri arasında *Arsen*, Türkiyədə *Ersin*, Güney Azərbaycanda isə *Ersan* fonetik variantında geniş şəkildə işlənməkdədir. Bununla yanaşı, Arsen antroponiminin tarixi köklərini araşdırdıqda hazırda bu şəxs adının bir çox toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxladığının da şahidi oluruq. Bu baxımdan C.İsmayıloğlunun «Noraşen» toponiminin etimologiyası ilə bağlı apardığı əsaslı tədqiqatlar fikrimizi bir daha təsdiq edir. Belə ki, müəllif «*Noraşen*» sözünün «*nor*» və «*şen*» tərkiblərinə bölünərək ermənicə guya «Təzə kənd» anlamını ifadə etməsinin elmi cəhətdən heç də əsaslandırılmadığını qeyd edərək göstərir ki, Noraşen sözü iki hissədən yox, üç hissədən ibarət əski türk sözü olub sözün başlanğıcına artırılan «-n» samitindən ibarətdir. Bundan başqa müəllif türkmənşəli Noraşen toponiminin mənşəyini belə açıqlayır: «Dialekt deyimlərinə görə Noraşenin kökü *Oraşen, Araşen, Oroçon* və s. olmalıdır. Gürcüstandakı Sakareco (saklarla bağlı) rayonunda Araşen kəndi, Çində türk dilləri qrupuna daxil olan və sayı 4 mindən artıq Oroçon tayfalarının, habelə Mancuriyadakı *Orşen*, Qol çayının adı da *Oraşen (er-as-on)* sözü nəhayət, «*Noraşen*»lə bir kökdəndir. «*Noraşen*» sözünü iki yerə *-nor // nora* və *şen* hissələrinə ayıran tədqiqatçılar *er-ason (Orason, Arason)* özəyinin əvvəlinə «-n» samitinin artırılmasını, habelə onuncu *as ərlərin* kimliyini aydınlaşdırmadıqlarına görə sözün kökündə bir qayda olaraq erməni dili faktlarının dayandığını güman etmişlər» (1, s. 3). Ümumiyyətlə, türk dilləri üçün xarakterik olan *s-ş* əvəzləməsi (*kisi-kişi, bes-beş, yıs-yış, meşə* kimi) Orxon-Yenisey abidələrinin (V-VIII əsrlər) dil faktlarında da nəzərə çarpır» (2.s.102).

Beləliklə, yuxarıda söylənilən bu fikirlərə əsaslanıb deyə bilərik ki, Arsen antroponimi C.İsmayıloğlunun qeyd etdiyi e.ə. minilliklərdə dünyada tanınmış «*Ər ason*» (onuncu as ərlər) türk tayfa adının müxtəlif fonetik variantlarından (*oroso*n, *oroço*n, *arasun*, *arase*n, *orşen*, *arsen*, *orson*) biri olub, sırf türkmənşəli sözdür və erməni dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, *Ərason* türk tayfa adının həm qədim, həm də çağdaş dövrdə hazırda türklərin yaşadığı ərazilərdə bir çox coğrafi obyektlərin adında qorunub saxlanması faktı da bu inkarolunmaz həqiqəti təsdiqləyir. Belə ki, qədim Orxon-Yenisey abidələrində yer adı kimi qeyd olunan Tokuz Ersin toponiminin çağdaş dövr Türkiyədə coğrafi ad kimi mövcudluğu da maraqlı fakt kimi ortaya çıxır; «*Trabzon yöresinde Merkez ilçe Akçaabad, Araklı, Arsin... olmak üzere toplam 18 ilçeye sahiptir*»(3, s.5)

Bununla yanaşı, Arsen antroponiminin sırf türkmənşəli ad olduğunu təsdiq edən daha bir fikir üzərində dayanmaq mümkündür. Belə ki, Arsen sözünün etimoloji təhlilini verərkən bu sözün komponentləri haqqında irəli sürülən fikirlərə, elmi müddəalara əsaslanmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində *ar*l *ər*l *ırl* *ırl* *ür* komponenti ilə yaranmış etnonim və toponimlər geniş yayılıb. Lakin buna baxmayaraq bəzi qərb və rus alimləri müxtəlif ərazilərdə olan türk mənşəli adların etimologiyasından danışarkən onların İran dilli və fars mənşəli olduğunu təsdiq etməyə çalışırlar.

Rus alimi D.Y.Yeremeyev heç bir tutarlı elmi əsas olmadan ərlər sözünün mənşəcə Hind-Avropa və İran dillərinə aid olduğunu qeyd edir (4,s.133). *Ar//ər*-in mənşəyindən danışarkən V.K.Klemakov bu sözü türk dillərindən ayırmağa çalışan tədqiqatçılara tutarlı cavab verərək bu sözün sırf türk mənşəli söz olduğunu təsdiqləyir(5, s.126). Hələ Klemakovdan öncə c.Mikloş, V.V.Radlov, L.Budaqov və başqaları da *arllərllrllir* komponentlərini türk mənşəli saymışlar. Türk dillərində *arllər*-i azərbaycanlılar, tatar və başqırdlar «*kişi*, *igid*», qaraqalpaqlar «*kişi*» mənasında işlədir.

Müasir türk dillərindən tutmuş ən qədim türk yazılı abidələri olan «*GÜLTƏKİN // KÜLTİGİN*», «*TONYUQUQ // TUNYUKUK*», «*KİTABI DƏDƏ QORQUD*»,*eləcə də M.Kaşğarlının lüğətində "ar//ər" in (er-erkek, eren) "insan, kişi, igid"* kimi mənalarında işlənməsinə aid istənilən qədər fakt mövcuddur:

“Er iştan kızgütlandı (6, s.27)” Ersin yer adı və ər sözünün dəyişik anlamları Orxon kitabələrində bu şəkildə qeyd olunur:

1. *Er-erkek, asker, adam.*
2. *Er-olmaq, mövcud olmaq* (2, s. 102).

Tarixçi alim Q.Qeybullayev də *arllər* komponentindən danışarkən «*kişi*», «*igid*» anlamını verdiyini və bir neçə Alban çarının da adında bu komponentin iştirak etdiyini göstərir (*Aran – I əsrin ortalarında Alban çarı, Aratan – V əsr və s.*) (7, s. 23).

A.A.Abdurrahmanov Qazaxstan ərazisində olan toponimlərin etimologiyasından danışarkən Çin mənbələrinə əsaslanaraq tədqiqat aparən Bernştamın fikirləri üzərində dayanaraq *arllər* komponentlərinin türk kökənli olduğunu təsdiq etmiş və bu ərazidə olan *Arıs*, *Takır* toponimlərini də bu sözlərlə əlaqələndirmişdir (8, s. 80).

Arsen antroponiminin II komponentindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, *sənlisen* sözü «*e*», «*ə*» fonetik dəyişikliyi ilə türk dillərində ortağ şəkildə işlənərək eyni leksik anlamı ifadə edərək I şəxsin təkini bildirir. Məsələn: *sən*-Azərbaycan, *sen*-qaqauz, tatar, türkmən və s.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Arsen adının *ar* və *sen* (*ar-igid*, şücaətli, *senll* *sən* isə II şəxsin təkini bildirən əvəzlikdir) komponentlərindən ibarət “*igidsən*, şücaətli*sən*” anlamını ifadə edən sırf türk mənşəli antroponim olduğu şübhəsizdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türklərdə hər şəxsə göstərdiyi şücaətə, igidliyə görə ad verilərdi. Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, qədim oğuzlarda oğlan uşaqlarına 15-16 yaşlarından sonra rəsmən ad qoyulurdu. Döyüşdə göstərdiyi igidlik, qorxmazlıqla yanaşı hər bir şəxsin ictimai fərd kimi tanınması ad vermənin əsas şərtlərindən sayılırdı. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunda» Dədə Qorqud göstərdiyi igidliyə görə Dirsə xan oğluna Buğac adını vermişdir («Sənin oğlun bir buğu öldürübdür, qoy adı Buğac olsun. Adını mən verdim, yaşımı tale versin -dedi») (9, s. 134).

Göründüyü kimi, qədim türklərdə yetkin adama göstərdiyi fəaliyyətə görə ad vermək adəti «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında Qorqud atanın igidlərə ad verməsiylə səsləşir. Gec ad vermək adəti qədim yazılı abidələrdə, «Orxon yazılarında da öz əksini tapıb. Elteriş xaqanın kiçik oğluna 15 yaşında «Kül Teqin Ər» adı verilmişdir» (10, s. 60).

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Arsen adını erməni mənşəli hesab etməyə heç bir əsas yoxdur. Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, qədim türklərin bu adət ənənəsinə görə verilmiş Arsen şəxs adı igid, şücaətli anlamını ifadə edərək hazırda Krım türklərində (tatarlarda) olduğu kimi, Türkiyə, eləcə də Güney Azərbaycan ərazisində həm antroponim, həm də toponim kimi geniş şəkildə işlənərək tarixi adət-ənənələrimizin qan yaddaşı kimi qorunub saxlanmaqdadır.

Türk xalqlarında daha çox işlənən Arsen şəxs adı ilə yanaşı, hazırda ermənilərdəki mövcud Baxşı, Akop, Karapet, Petrosyan, Sərkiz, Ohan, Muğdusi və başqa bu kimi antroponimlərin mənşəyinin tədqiqi bir daha göstərir ki, bu adların heç biri ermənilərə məxsus deyil.

B.Abdullayev *Baxşı* adının mənşəyinə toxunaraq yazır: «Müxtəlif türk dillərində *«səyyar xanəndə»*, *«həkim»*, *«ovçu»* mənalarında işlənən bəxşi sözüdür. Sanskrit və ya çin dillərindən Orta Asiya türk dillərinə, sonralar da Azərbaycan türkcəsinə keçdiyi güman olunur» (11, s. 15).

Q.Qeybullayev tarixi faktlara əsaslanaraq Ohan və Akop adlarının qədim yəhudi mənşəli, Petrosyanın isə qədim yunan mənşəli olduğunu elmi əsaslarla təsdiq edir.

Təəssüf ki, Karapet və Muğdusi adlarının mənşəyi haqqında heç bir fikir söylənməmişdir. Hazırda ermənilərdə rast gəlinən *Karapet* və *Muğdusi* adları türk mənşəli *kara // qara* və *pet // pat* sözünün fonetik variantı olub türkcə məskən, yurd deməkdir, *muğ* (türk etnosu) *dus* (*dus // düz* türkcə düzən yer, düzənlik) komponentlərindən və *i* şəxs sonluğundan ibarət türk mənşəli adlardır. *Sərkiz* şəxs adının I komponenti *sər* (*baş*) İran mənşəli fars sözüdür. *Karapet* və *Muğdusi* adlarının türk mənşəli olduğunu qədim tarixi mənbələrdə və müasir elmi əsərlərdə təsdiq edən xeyli dəyərli və əsaslı faktlar mövcuddur.

Türk dillərində *q-k* səs uyğunluğunu nəzərə alsaq, Karapet sözünün birinci komponentinin *«qara»* sözü ilə əlaqədar olduğunu söyləyə bilərik. Məlum olduğu kimi Azərbaycanda, eləcə də bütün türk dünyasında bu sözün iştirakı ilə düzələn yüzlərlə etnonim (Qaraqoyunlu, Qaradağlı, Qarapapaq), oronim (Qaradağ, Qaradərə), oykonim (Qarabağ, Qarabağlar), antroponim (Qara, Qara Yusif) və s. onomastik vahidlər mövcuddur.

Karapet antroponiminin mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə *kara // qara* sözünün semantikasi və etimologiyası ilə bağlı elmi mənbələrdəki əsaslı fikirlərə müraciət etmək yerinə düşər.

Bu baxımdan prof. Tofiq Əhmədov əsas komponenti *«qara»* sözü ilə ifadə olunan onomastik vahidləri geniş şəkildə izah edir və qara sözünün bəzən rəng, bəzən isə həcm və ölçü anlamında açıldığını və bu sözlə bağlı yaranmış coğrafi adlar qeyd edir: «Qaradağ-Gədəbəydə dağ, Qaraqaya Şamaxıda dağ, Qaxda zirvə, Qusarda sıra dağdır» (12, s. 207).

Ə.Fərzəli də qara komponentindən danışarkən bu sözün çoxməzmunlu olduğunu qeyd edir və mənə çalarlarını aşağıdakı kimi açıqlayır: «Qara – qaranlıq, işıqsızlıq; qara-böyük, nəhəng; qara-qəm kədər, bədbəxtlik, qorxu qara – sevinc, şadlıq, yaraşlıq, gözəllik (13, s. 38).

R.M.Yüzbaşov da *«qara»* sözünün vaxtilə *rəng, qərb, böyük, qonaq, sıx, qalın, çoxluq* məhfumu ifadə etdiyini və Qarabağ şəhərinin adındakı qara sözünün *sıx, qalın, çoxlu* bağı olan şəhər anlamında işləndiyini qeyd edir (14, s. 135-136).

Bunlarla yanaşı, qara sözünün müxtəlif semantik variantlarına Azərbaycan dilinə aid folklor nümunələrində, xüsusilə, sayacı nəğmələrində daha çox təsadüf olunur. Bu, tarixi elmi mənbələrlə bərabər, türk xalqlarının ən qədim tarixindən, soy-kökündən xəbər verən «Orxon-Yenisey» abidlərində də geniş şəkildə işlənən *«qara»* sözü çeşidli mənalara malik olub, bir çox coğrafi obyektlərin adını bildirməklə bərabər, rəng anlamını da verir. «*Qara göl yanında vuruşduq*» (10, s. 237), «*Qara yol tanrısıyam*», «*Yırtıcı qara quşam*» (15, s. 199).

Qara sözünün çeşidli mənə çaları «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da öz əksini tapır: *qara – rəng, qara – ucalıq, böyüklük, genişlik, qara- bədbəxtlik*. Məsələn, «*qara-qara tağlardan hənir aşdı*» və ya «*ala yatan qara tağları aşdım*» cümlələrindəki *«qara»* sözü «*uca, mənə*» çaları ifadə edərsə, «*qara yerdə ağ otaqlı çadırlar qurdurdum*» və ya «*qara bağı sarsıldı*» cümlələrindəki *«qara»* sözü geniş anlamında işlənir. «*Qara qıyma gözləri qan yaşla doldu*» cümləsində rəng bildirən qara sözü «*kimin oğlu, qızı yoxdursa qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qovurmasından gətirin*» cümləsində isə bədbəxtlik anlamını ifadə edir (9, s. 95, 110, 136, 142).

M.Seyidovun tədqiqatlarında isə qara rəngin Azərbaycan türklərinin əski inamlar aləmi ilə bağlı olduğunu göstərən, tarixi gerçəkliyə əsaslanan elmi məlumatlar öz əksini tapır. Əski tarixi mənbələrdə olduğu kimi *kara / qara* sözü bu gün də öz qədim semantik mənasını saxlayaraq çağdaş Azərbaycan və bir çox türk dillərində ortaq şəkildə işlənir və rəng bildirir. «*Kara / qara*» sözü ilə bağlı həm Qüzey, həm də Güney Azərbaycanda, eyni zamanda türk xalqlarının tarixən və çağdaş dövrdə məskunlaşıb yaşadığı ərazilərdə istənilən qədər oykonim, oronim, hidronim və antroponimlərə rast gəlinir.

Karapet antroponiminin ikinci komponenti olan «*pet*» sözü ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif yozumlarla izah olunur.

A.Fazili «Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında» adlı əsərində İran tarixçilərinin əsərlərinə istinadən burada olan bir çox tayfa başçılarından danışarkən *bod / bəd / pət* komponentinin rütbə anlamını verdiyini qeyd edir. Müəllif İran tarixçisi A. Purəhmədiyə istinadən yazır: «Parfiya dövründə göstərilən rütbələrdən başqa adları aşağıda qeyd olunan Sipəhbod, Ərkəbod (مؤبدان مؤبد), möbədane – möbəd və hirbodan – e hirbodlar da (مهربدان) olmuşlar. Müəllif daha sonra S.Nəfisiyə istinad edərək yazır: «Möbədləri həmişə Midiyanın Mağ tayfasından seçərdilər. Qrupun da adı bu tayfanın adı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, möbəd əslində moğbəd olub, məgupət sözündən əmələ gəlmişdir. Mənası isə «*Mağların başçısı*» deməkdir» (16, s.77).

Bir çox əski qaynaqlara əsaslanaraq erməni adlarının tədqiqi ilə məşğul olan Q.Qeybullayev hər bir antroponim və toponimin mənşəyini incə şəkildə elmi əsaslarla açıqlayaraq göstərir ki, bu adların əksəriyyəti Azərbaycana məxsus türk mənşəli adlardır. Qədim türk torpaqları olan ermənilərin sonradan məskunlaşdığı indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Spitak kəndinin tarixi adının əvvəlcə *Aqbat* olduğunu göstərən müəllif müxtəlif mənbələrə istinad etməklə M.Kalankatlının «Alban tarixi»ndə bu yer adının *Aqbed* şəklində işləndiyini türk mənşəli *ağ* müqəddəs və *bed* (türkcə məskən, yer deməkdir) sözlərindən ibarət olduğunu göstərmişdir.

Ehtimal ki, Karapet antroponiminin tərkib hissəsi olan «*pet*» sözü *moğbəd-məgupət, Aqbat – Ağbad* sözlərinin ikinci komponentlərinin fonetik variantlarından biridir. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, qədim türk sözü «*pet*» və onun fonetik variantları olan *bad – bod – bat – bed – pət* sözləri nəinki Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərdə də bir çox toponimlərin tərkibində qorunub saxlanaraq «*yurd, məskən*» anlamlarını verir. Məsələn *Arabat – Krimda, Ordubad – Naxçıvanda, Arbet, Ağgönbəd – Təbrizdə* və s.

Beləliklə, əski mənbələrdə olan bu gerçək faktlara əsaslanıb qətiyyətlə deyə bilərik ki, yazılışlarından və tələffüsündən asılı olmayaraq bir - birinin fonetik variantı olan *pət // pet* komponentləri heç də erməni dilinə məxsus deyil.

Bir çox tarixi elmi faktlar *Muğdusi* antroponimi ilə bağlı fikrimizi də eyni ilə təsdiq edir. *Muğ* komponenti ilə bağlı qədim və orta əsr mənbələri ilə yanaşı, müasir tədqiqatçılardan A.Rəhimovun, Q.Məşədiyevin, A. Qurbanovun, S.Mollazadənin, R.Rəisniyanın və başqalarının tədqiqatlarında istənilən qədər tarixi elmi faktlar mövcuddur.

Q.Məşədiyev belə hesab edir ki, «*muqal*», «*moqol*», «*monqol*» sözləri mənaca bir-birinə yaxındır. Bununla yanaşı, müəllif *Muğan* adı ilə bağlı elmi mülahizələri qarşılaşdırmaqla məsələni mübahisəli şəkildə qarşıya qoyur: «Bir çox tədqiqatlara görə *Muğan* adı *Mükan* formasında olmuş, bu da qədim türklərə aid *mük* tayfasının adından və İran dillərinə aid *-an* cəm şəkilçisindən ibarətdir». Müəllif daha sonra yazır: «bəzi qədim türk bağları (rəisləri) özləri üçün titul seçərdilər. Belə titullardan biri *maq – muğ – muğandır*. Məs., 522-ci ildə Kara İssik xanın qardaşı Kutu Muqan xan titulu ilə taxta əyləşir.

Bununla yanaşı, Q.Məşədiyev «*muğ*» komponenti ilə bağlı *Muğan* etnoniminə – *lı* şəkilçisi artırmaqla Azərbaycan ərazisində *Muğanlı* adlanan 13 kənd olduğunu qeyd edir (17, s. 59).

Tarixçi alim A.Seyidov da «Naxçıvanın qədim mədəniyyətinə dair» elmi məqaləsində Midiya tarixindən danışarkən A.Rəhimovun fikirlərinə əsaslanaraq *mağ- maq – muğ – muq – moğ* sözlərinin türk monqol dilində «*ilan - əcdaha*» anlamını verdiyini əsaslandırır (18, s. 83-85). Şərq ölkələrində, o cümlədən türk xalqlarının əski inamlar aləmində *ilan*ın müqəddəs bir varlığı əks etdirdiyi bir sıra tarixi mənbələrdə qeyd olunur. Bundan başqa, Naxçıvanda *Maxta*, hazırda Ermənistanı aid edilən, tarixən Azərbaycana məxsus *Muğri* şəhərinin adında qorunub saxlanan «*muğ*» komponentinin fonetik variantlarına *max – muğ – a* rast gəlirik.

Azərbaycan paleotoponimiyasında *maq* etnoniminin işlənmə dairəsindən geniş söhbət açan A.Rəhimov isə fikrini belə açıqlayır: «Qədim yazılı qaynaqlarda midiyalılar mənasında əsasən mata//mada və mar sözləri işlənməmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, mata//mada adı həm etnonim, həm də toponimdir. Akademik N.Y.Marr, İ.Əliyev, Ə.Dəmirçizadə sübut etmişlər ki, antik müəlliflərin «*Midiya*» formasına saldıqları toponimin orijinalı olan *Mada// Madape* adı daha qədim Maktape//Mağday adından törənmişdir və mənası da maq yerləri, mağ ölkəsi deməkdir. Adətən Muğan adını *muğ//mük –an* (İran mənşəli şəkilçi) komponentlərinə ayırırlar. Lakin İranlıların gəlişindən çox-çox əvvəllərə aid *Makan//Maqan//Maxan//Muğan* toponimində İran mənşəli şəkilçi ola bilməz. Ona görə də fikrimizcə, bu eyni mənşəli adlar *maq* etnoniminin *maka//muğa* variantına elam-kassit-lulbəy toponimiyası üçün xarakterik *-n* topoformantı artırmaqla yaranmışdır. (15 s.83-85)

Muğdusi şəxs adının birinci komponenti *muğ* sözü ilə bağlı qədim qaynaqlarda olan müxtəlif elmi fikirlərlə bərabər, müasir tədqiqatlarda istənilən qədər tarixi faktlar olsa da, bu sözün ikinci komponenti ilə bağlı çox az məlumata rast gəlinir. Lakin buna baxmayaraq «*dus*» komponentindən və *-i* sonluğundan söhbət açarkən müxtəlif qaynaqlara istinad etməklə müəyyən elmi mülahizələrin üzərində dayanmaq mümkündür. Qədim mənbələrə əsaslanan Q. Qeybullayev yazır: «Qədim qaynaqlarda Albaniya ölkəsi həm də *Aran // Arran* adlanır. Aran əvvəlcə Kür – Araz ovalığının adı olmuş və sonra bəzi qonşu xalqlar Albaniyanı bütövlükdə Aran adlandırmışlar. Ptolomey (II əsr) yazmışdır ki, Kür sahili bir əyalət *Tosaren* adlanır. Qədim yunan dilində Tosaren kimi verilmiş bu toponim qədim türk dillərindəki *tus* (Azərbaycan dilindəki *düz*) «*düzən və aran*», «*qışlaq yeri*», «*isti yer*» sözlərindən ibarətdir. İndi də Azərbaycan dilində (Tosaren kimi verilmiş bu toponim) və bəzi türk dillərində aran sözü məhz bu mənədadır» (4, 77). Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində *e* və *ə* sait səsləri yazıda qeyd olunmadığından müxtəlif şəkildə oxunur. Belə ki, S.Nəfisinin əsərində fars dilində yazılan (مگوبت) *məgubət // məgupət* şəklində tələffüz oluna bilər. Beləliklə, əski mənbələrə əsaslanaraq qətiyyətlə deyə bilərik ki, yazılışından və tələffüzündən asılı olmayaraq bir-birinin fonetik variantı olan *pət / pet / bod / bed* komponentləri heç də erməni dilinə məxsus söz deyil.

Araşdırmaların nəticəsi kimi Muğdusi adının etimoloji təhlili belə bir fikri bizə əsaslandırmağa imkan verir ki, bu ad «*muğ dus – i*» komponentlərindən ibarət olub «*muğların yaşadığı düzən yer*» anlamında açıqlanır. Araşdırmalar belə bir faktı da ortaya çıxarır ki, qədim etnosların adları, eləcə də müxtəlif semantik mənaya malik sözlər zaman keçdikcə öz ilkin mənasını dəyişir, müxtəlif formalarda işlənərək bir dildən başqa dilə keçə bilər. Bu baxımdan antroponimlər xüsusi lay təşkil edir. Türk dillərində rast gəldiyimiz bu fakt daha çox antroponimlərdə özünü göstərir. Məsələn, *Qəmər, Sabir, Azər, Oğuzxan, Muxtar, Əsmər, Uruz, Təbriz, Şaban, Orxan və s.*

Tarixşünaslıqda ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, digər xalqların, xüsusilə türklərin hakimiyyəti altında yaşaması faktı belə bir fikri əsaslandırmağa imkan verir ki, qədim türk tayfa başçılarının adları, eləcə də müxtəlif sözlər erməni dilinə keçərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış və erməniləşdirilmişdir. Qaynaqlar əsasında aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, hazırda ermənilərdə işlənən bir çox sözlərimiz kimi *kara (böyük, geniş), pet (məskən, yurd), (Karapet-böyük yer, geniş ərazi) və qədim türk tayfasının adı muğ və dus (düzən yer) (muğdusi – muğların yaşadığı düzən yer)* sözləri də eynilə Azərbaycan - türk dilindən ermənilərə keçmişdir. Bu isə bir məsələni daha aydınlığı ilə nəzərə çatdıraraq göstərir ki, Azərbaycana köçüb gələn ermənilər birdən- birə yerli xalqa məxsus milli adları sıxışdırıb aradan çıxara bilmədiyindən onları mənimsəmək məcburiyyətində qalmışlar. İstər Quzey, istərsə də Güney Azərbaycan, eləcə də son dövrlərdən ermənilərə aid edilən qədim torpaqlarımızda indiki Ermənistan ərazisində olan və hazırda adı dəyişdirilən *kara, pet, muğ, dus* tərkibli qədim türk mənşəli bir çox toponimlər də fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir. Məsələn, *Möküz, Muğancıq, Muğanlı, Muğan, Qaraxaç, Qaraxanlı, Qaraxut, Qarapapaq, Qaraövrən və s.* bu kimi türk mənşəli coğrafi adlar hazırda Ermənistan ərazisində işlənməkdədir.

Bütün bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, türk mənşəli adların sonuna müxtəlif mənşəli şəkilçilər, sonluqlar artırmaqla tarixi həqiqəti saxtalaşdırmaq olmaz. Göründüyü kimi, Karapet və Muğdusi antroponimləri bu gün erməniləşdirilsə də, tədqiqatlar və tarixi faktlar göstərir ki, bu adlarla bağlı Ermənistan ərazisinə məxsus şəhər, əyalət yoxdur. Lakin bu gün istər Azərbaycanda, istərsə də türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdə *kara-qara, bad*

-bat – bed –bəd –pet, muğ- moğ –max –muğ, dus –düz sözləri ilə yaranmış yüzlərlə toponimə rast gəlinir.

Bu məsələləri araşdırarkən bir daha aydın olur ki, şəxs adları-antroponimlər müxtəlif xalqların ictimai – siyasi, mədəni həyatı, estetik dünyagörüşü, dini baxışları, inkişafı ilə bağlı şəkildə yaranıb yayılsa da, tarixin müxtəlif dövrlərində qədim dil elementlərinin köməyi ilə öz milliliyini qoruyub saxlayır. Məhz buna görə də ayırı-ayrı tarixi mərhələlərin məhsulu olan onomastik vahidlərin yaranması və leksik-semantik cəhətdən dəyişmə xüsusiyyətləri ayrıca tədqiq olunmalıdır.

QAYNAQLAR

1. İsmayilov C. «Noraşen» sözünün etimologiyası, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 7 sentyabr 1990.
2. Talat Tekin. Orhon yazıtı. İstanbul, 1995.
3. Sinan Türkmen. Geyikli. Trabzon, 2000.
4. Еремеев Д.И. К семантике тюркской этнонимы. «Этноним», Москва, 1970.
5. Клемаков В.К. Происхождение первых упоминаний этноним авар. Сб. статей «Этноним», Москва, 1970.
6. Mahmud Kaşğarlı. Divanü lüğat-it türk. İstanbul, 1992.
7. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı, 1992.
8. Toponimika Vostoka. Moskva, 1980.
9. «Kitabi Dədə Qorqud», Bakı, 1988.
10. Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1976.
11. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985.
12. Əhmədov T. M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. BDU, Bakı, 1991.
13. Əcdər Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 1989.
14. Özbaşov. R.M. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изд-во АН Аз.ССР, серия "Наука о земле", 1966, №1.
15. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. Orxon- Yenisey abidələri. Bakı, 1993
16. Fazili A. Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında. Bakı, 1970.
17. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990.
18. Rəhimov A.R. Azərbaycan paleotoponimiyasında məq etnonimi. AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı, 1986.

АРМЯНСКИЕ АНТРОПОНИМЫ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Азербайджанские тюрки, обладающие своеобразным национальным мышлением, религиозно-эстетическими взглядами и культурой, с древних времен имеет самой высоко развитой антропонимической системой на Востоке. Именно поэтому, Азербайджанская тюркская система имен, оказав большое влияние на систему имен ряда соседних народов, произвела коренные изменения в их антропонимической системе, и даже изменила направление развития некоторых из них. Одним из таких народов являются армяне. На армянском языке встречаются сотни антропонимов (Демирчиан, Зори Балаян, Кочарян, Шахназарян), которые либо являются Азербайджанскими именами, либо же получены из других языков посредством Азербайджанского языка и армянизованы.

TURKISH ORIGINATED ARMENIAN NAMES

Turkish have a great vrieti preserving purely Turkish names depending upon religios aesthetics and cultural civilizations through ages. For this reason the Azrbaijani-Turkish name system influencend the Armenian name system. Thanks to the interaction of the Turkish and the Armenians, the origin of the names of the Turkish highly affected the names of the Armenians. For example Demirciyan, Zori Balayan, Sahnezeryan, Koceryan were the names of the Armenians originated from the Turkish. Although the names were originated from the Turkish culture, some of the Armenian historians destroyed the original historikal sources and clamied that the names were purley originated form the Armenian culture.

Armenians settled in the lands of Azerbaijan and Caucasians, and in those regions there were Azrbaijan-Turkish before the settlement of the Armenians. The major reason for owning the Turkish names of the Armenians was to interact one another. Due to these interactions Armenians considered themselves to be the legal owners of the Azerbaijan lands, and original Turkihs names. It is a known fact that the Armenians owend these names changed them by using prefixes and suffixes. For example some region names such as Mokuz, Mugancik, Munganli, Mugan, Karahac, Karahanli, Karahut, Karapapag, Karaoren, Arsak, Migri and etc. Were changed and usaed by the Armenians. In this article, the origins of the names of the regions and the people will be focused on in the light of the historical documents.

⚡ TAVR ETNONİMİ ƏSASINDA YARANMIŞ ⚡ TOPONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ AREALI

Xalqın yaratdığı deyimlər o dili yaradan xalqın tarixi qədimliyini, mənəvi və mədəni, eləcə də dil zənginliyini qoruyub saxlayan, keçmişdən gələcəyə yol salan mayak kimidir. Bu ifadələrin tərkibindəki sözlərin ayrı – ayrılıqda təhlili, eləcə də tam şəkildə ifadənin anlamını açıqlayan məntiqi fikirlər bir çox tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasında böyük rol oynamaqla bərabər tarixin silinmiş səhifələrinin yenidən bərpasına şərait yaradır.

Belə maraqlı deyimlərdən biri hazırda Güney Azərbaycanın Qaradağ bölgəsində Şahsevən elatlarının dilində işlənən «*Oğul ki, atanı qabaqlayar, oğul deyil tavrdr*» ifadəsidir. Göründüyü kimi, bu ifadənin məntiqi mənası bir söz – tavr əsasında tam şəkildə müəyyənləşir. Burada işlənən *tavr* sözü *igül, şücaətli* qoçaq anlamını verir, yəni oğulun atadan qat – qat güclü olduğunu göstərir. İlk baxışda müasir dilimizdə heç yerdə rast gəlinməyən, lakin cənub dialektində nadir hadisə kimi qorunub saxlanan bu söz özlüyündə bir çox tarixi mərhələlərin öyrənilməsində ciddi fakt kimi böyük rol oynayır.

Son dövrlərin tədqiqatlarından məlum olur ki, tarixdə böyük rol oynayaraq öz izlərini yalnız toponimlərdə qoyub sıradan çıxmış etnoslardan biri də hələ e.ə. aid bir çox mənbələrdə adı müxtəlif variantlarda qeyd olunan *tavr* tayfalarıdır. Türk xalqlarının etnogenezində fəal iştirak etmiş tavr etnosunun adı ilə yaranmış toponimlərin çox geniş bir areala malik olması bu tayfanın tarixi ilə bağlı müəyyən məsələlərin həlli üçün imkan yaradır.

Y.B.Yusifov və S.K.Kərimov tavr tayfalarının türk tayfalarından olduğunu qeyd edərək göstərilər ki, xəzərlərin kəbər (kəbir), qaraçor qolları ilə yanaşı, təvriz adlı mühüm bir qolu da olmuş və bu etnosun adı ilə bağlı tarixi toponimlər – Təbriz Tavreş (Təbriz adlı rayon və çay indi də Qərbi Sibirdə var) yaranmışdır (1, s.60). İran tarixçisi M.Həsənxanın tədqiqatlarında isə tavr etnosunun adı tapur şəklində qeyd olunur. O yazır: «Mazandaran (Xəzər dənizi) ətrafında, İran ərazisində əsas etibarən ilə dörd tayfa: mard və ya maz, tapur, cil yaxud gil, kadusilər yaşayırdılar» (2, s. 26).

Tavr tayfalarının İran dedikdə Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur – Q.H.) olduğunu qeyd edən A.Memetov göstərir ki, bir çox İran tayfalarının etnogenezində mühüm rol oynamış bu etnos Krım

türklərinin əcdadları ilə qaynayıb qarışaraq onların dilində külli miqdarda leksik və qrammatik elementlərlə yanaşı mədəniyyət və antropologiyasında da çox böyük izlər qoymuşdur (3, s.3).

M.Həsənxana görə bu dörd tayfa İran mənşəli deyil, Turan mənşəli olmuşdur. A.Fazili isə M.Həsənxanın turançılıq fikrinə qarşı çıxsa da turançılığın türkcülük anlamında işləndiyini etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır (2, s. 109). V.V.Bartoldun da tədqiqatlarında turançılığın türkcülükə əlaqədar olduğu göstərilir. O, İranla qonşu Turanın tur sözündən yaranıb Türküstan, yəni türklərin ölkəsi olduğunu qeyd edir (4, s. 6).

H.Vəlixanlı göstərir ki, Xəzər dənizinin cənubunda yerləşən bu vilayət (indiki Mazandaran) ərəb mənbələrində Təbəristan kimi qeyd olunur (5, s.82). İbn Xordadbehin «Yollar və məmləkətlər» kitabında Təbriz sözünün Təbəristan kimi yazıldığını görürük. «Xəzər dənizinin cənubunda yerləşən bu vilayəti (indiki Mazandaran) ərəblər Təbəristan adlandırmışdır» (6, s. 162). V.V.Bartoldun yazdığına görə ərəb mənbələrində Təbəristan kimi yazılmış bu söz əslində Tapuristan olmalıdır. Bu forma hələ VIII əsrdə sikkələrdə işlənirdi. Lakin IX – X əsrlərdə artıq ərəblər onu Təbəristan kimi tələffüz edir və onun etnoqrafik mənşəyini bilməyərək dialektik (*tabar*), yəni «*dağ*» sözündən alır və buranı dağlıq ölkə adlandırdılar (7, s.680).

V.İ.Savina yazır ki, Strabon Xəzər dənizindən cənubda İran ərazisində Tapur adlı bir etnosun yaşadığını qeyd edir. Bununla yanaşı, müəllif göstərir ki, Mazandaran adlanan bu yer Strabondan xeyli əvvəl burada məskunlaşmış tapurların adı ilə bağlı olub islamdan öncə Tapuristan, islamdan sonra isə Təbəristan adlanmışdır. Görünür, ərəblərin Azərbaycana gəlişi bir çox coğrafi adla yanaşı bu toponimin də dəyişməsinə səbəb olmuşdur. V.İ.Savinaya görə, hazırda İran ərazisində *Teberian, Teberik, Çeşmeteberik, Teber (Xorasan), Tepurek (M.İran), Tebere (Xuzistan)* toponimləri də tapurların adından yaranmışdır (8, s. 680).

Tavr tayfalarının İran dedikdə Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur – H.Q.) olduğunu qeyd edən A. Memetov göstərir ki, bir çox İran tayfalarının etnogenezində mühüm rol oynamış bu etnos Krım türklərinin də əcdadları ilə qaynayıb qarışaraq onların dilində külli miqdarda leksik və qrammatik elementlərlə yanaşı, mədəniyyət və antropologiyasında da böyük izlər qoymuşdur.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, *kimmer // qəmər* tayfaları tavr tayfalarının əcdadları olmuşdur. A.Memetov yazır ki, hunlar Krıma ikinci köçündə *özvləri* ilə buraya mürəkkəb etnik qrup gətirmiş, onların davamçıları olan

kimmer, tavr, skif və başqa etnoslar buranın sakinlərinə çevrilmişlər və bu tayfalar arasında gedən etnik birləşmə nəticəsində tarixşünaslıqda «*tavroskif*», «*skifotavr*» terminləri yaranmışdır. Bununla yanaşı müəllif yazır ki, e.ə. VIII əsrin ortalarında kimmerlərin bir qismi skif tayfaları tərəfindən Krımın dağlıq bölgələrinə sıxışdırılaraq orada tavr adı ilə yaşamağa davam etmişlər. Onların adı ilə bağlı Krımın dağlıq və sahilboyu hissələrində qədim coğrafi adlar - *Tavrika*, *Tavriya*, *Tavrida* toponimləri yaranmışdır (3, s. 141). Müasir dövrdə bu ərazilərdə tavrın sığınacaq və yaşayış yerləri hələ də qalmaqdadır. Arxeoloji qazıntılar zamanı burada şaquli dik qoyulmuş daşlardan halqa şəkilli çəpərlər, anbar, zirzəmi, tavlara məxsus sərdabə, qəbir, türbə və məqbərələr –«daş yeşiklər» aşkar edilmişdir (3, s.2).

Bəzi qaynaqlarda isə Krım yaradılmasının *Tavrida* adlandığı qeyd olunur (9, s. 8).

Bu tarixi qaynaqlar üzrə aparılan toponimik araşdırmalar göstərir ki, türksoylu tavr etnosunun adı ilə yaranmış coğrafi adlar yalnız Krım ərazisində deyil, bir çox türk xalqlarının məskunlaşdığı digər bölgələrdə də geniş işlənmə arealına malik olub, onların tarixdə tutduğu böyük mövqeyə malik olması faktını ortaya çıxarmış olur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, tarixçilərimiz bu etnos haqqında ciddi bir fikir söyləmədən tavr kökü ilə yaranmış toponimlərin mənşəyini dəqiq aydınlaşdırmamış, bu sözlərin etimologiyasını yanlış yozumlarla izah etmişlər.

Q.Qeybullayev Van gölündən qərbdə yerləşən Qarayazı adlanan düzəndə Urartu çarı I Argiştiyə məxsus bir mixi yazıda Tvarsi (Tuarsi) toponiminin də qədim türk mənşəli *tavur* «arabalardan düzəldilib möhkəmləndirilmiş yer, düşərgə» sözlərindən və Urartu dilindən əlavə olunmuş «sa» şəkilçisindən ibarət olduğunu yazır. O, tavr sözünün toponimlərdə əks olunmasını qədim türklərin maldarlıqla məşğul olmaları ilə əlaqələndirərək hazırda Şimali Azərbaycanda tavr sözü ilə bağlı yaranmış toponimlərdən söz açır. Toradağ (Şəki), Tövrətəpə (Xanlar), Tovradağ (Qəbələ), Tavradağ (Naxçıvan), Davradağ (Xanlar və Gədəbəy), Teyrətəpə (Qazax), Toradi (Astara), Davarlı (Daşkəsən) və s. Keçən əsrdə indiki Ermənistanda Dövrəxaraba oykonimindəki «*dövrə*» komponentinin tavr sözünün fonetik variantı olduğunu, eyni anlamı verdiyini qeyd edən müəllif vaxtilə bu ərazilərin türk tayfalarına məxsus olduğunu da göstərmişdir (10, s.98).

E.ə. 744 –cü ilə aid Assur mənbələrində qeyd olunan *Taramakis* toponiminin əslində «*Taravakis*» şəklində olduğunu qeyd edən

Q.Qeybullayev «*r*» və «*v*» səslərinin yer dəyişməsi nəticəsində bu sözün Tarvakis formasında olduğunu göstərir və Tarvakis sözünün də qədim türk sözü «*tavur*» kökündən və məlum olmayan «*kis*» komponentindən ibarət olduğunu yazır. Strabonun yazılarında Tavr dağının adının çəkildiyini qeyd edən müəllif eramızın 820 –ci ilində Urartuda Tuarsi (Taurlay) toponiminin də mənşəyini eyni sözlə bağlayır (10, s.99).

Tarixi araşdırmalardan aydın olur ki, müasir Təbriz şəhərinin adı antik qaynaqlarda ilk öncə tavr kimi qeyd olunmuşdur. S.Mollazadə qədim qaynaqlara əsasən yazır ki, indiki Təbriz şəhərinin ilkin forması Tovri (İndiki Surxab) dağının ətəklərində salınmış şəhər elə dağın adı ilə Tarun, Taramakis adlanmış, sonrakı yüzilliklərdə bu söz *Tovris*, *Tovrec*, *Tavriz*, *Təbriz* kimi inkişaf yolu keçmişdir (11, s.22-23).

V.Q.Muradov «XIII –XVII əsrlərdə Azərbaycanda şəhərsalma» adlı əsərində Şərqi Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhərinin qədim adının antik mənbələrdə ilk öncə Tavr kimi qeyd olunmasından bəhs edərək, eradan xeyli əvvəllərə aid qaynaqlarda, o cümlədən Assur padşahı II Sarqonun kitabələrində Tavr və Taramakis şəhərlərinin adının çəkildiyini, sonradan bu şəhərlərin inkişaf edərək Təbriz şəhərinə çevrildiyini yazır (12, s. 49).

Fransız səyyahı c.Şardən yazır: «Farsların bu şəhəri Təbriz, Avropa xalqlarının isə onu Toris adlandırdıqlarını qeyd etmək lazımdır. Teqzera, Oleari və başqa yazarlar Ptolomeyin Asiyanın beşinci cədvəlində adlandırdığı şəhərin Təbriz olduğunu iddia etməkdədirlər. Lenklaviüs, cov və Eton Ptolomeyin Tevra yerinə Terpa adlandırdığı şəhərin Təbriz olduğunu iddia edirdilər. Məlum olduğu kimi Tevra İrəvanda, Təbriz isə Midiyada yerləşir» (13, s. 77).

Əhməd Kəsvəri yazır ki, Strabon Midiya Atropatenindən danışarkən göstərir ki, bu ölkənin dağlarında yaşayan tayfalar kadusilerdən, amard və tapurlardan, kürtilərdən ibarət olmuşdur. Strabon buradakı tapurları Atropatenin şimal dağlarında olan tayfalardan hesab edir. Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə, Strabondan çox əvvəl tapurlar Mazandaran dağlarında yaşadıkları üçün, bu ərazi də onların adı ilə əlaqədar olaraq Tapuristan adlanmışdır. Təbəristan adı hazırda çox məşhurdur və bu əraziyə aid çoxlu sikkə bizə bu adın keçmiş Tapuristanla əlaqədar olması fikrini irəli sürməyə imkan verir. Bundan başqa, Pəhləvi kitablarında da bu ad Tapuristan kimi göstərilmişdir. Müəllifə görə, Təbərek iki məşhur qalaya deyilmişdir, bunlardan biri İsfahan yaxınlığında Tapurək, ikincisi isə Rey yaxınlığında olan qaladır.

Şübhəsiz ki, bu iki yer də o tayfanın böyüklərinin məskəni olmuşdur (2, s.120-122).

C.Şardənin və Ə.Kəsrəvinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, tavr tayfaları hələ eramızdan xeyli əvvəl müxtəlif bölgələrə yayılaraq məskunlaşdığı yerlərə öz adlarını vermişdir. Təbriz coğrafi adının ilkin forması Tauris dağ adına Herodotun «Tarix»ində də rast gəlirik (14, s.193).

S.Onullahi isə «XIII –XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi» əsərində Təbriz sözünün mənşəyi ilə bağlı müxtəlif tarixi, elmi qaynaqlara istinad etsə də, bir nəticəyə gələ bilməmişdir: «Təbriz sözünün etimologiyası indiyə qədər müəyyənləşdirilməmişdir. Əhməd Kəsrəviyə görə Təbrizin adı haqqında deyilənlərin hamısı elmdən və məntiqdən kənardır. Ən nəhayət müəllif özünün bu sahədə apardığı axtarışların nəticəsiz qaldığını bildirmişdir. Təbriz toponiminin mənası XVII əsrdən bəri təkcə Şərq alimlərini deyil, hətta avropalıları da düşündürmüşdür. c.Şarden yazır: «Mən elə şəhər tanımıram ki, onun adı Təbriz qədər mübahisələrə səbəb olsun» Nadir Mirzə yazır ki, «Təbriz» sözünün hansı dildə olması bizə məlum deyil. Beləliklə bir sıra tədqiqatçılar «Təbriz» sözünün hansı dilə mənsub olduğunu, onun məna və etimologiyasını tapmaqda çətinlik çəkmişlər. Bizə görə bu ad Surxab dağının qədim adı Tori ilə əlaqədardır. «*Tauri*», «*Tarun*», «*Tavri*» sözlərinin sonuna «*z*» hərfi əlavə olunmaqla «*Tavrec*», «*Davreş*», «*Toriz*», «*Təbriz*» formaları alınmışdır» (15, s 38-41).

Təbriz sözünün mənasını «*isitmə tökən*», «*işiq saçan*», «*intiqam*», «*tərpəşmək*» (*dəprəm -zəlzələ*), «*narahat şəhər*» kimi izah edənlər də vardır. Göründüyü kimi, uzun illər boyu Təbriz sözünün mənşəyi çoxsaylı mübahisələrə səbəb olmuş, bu barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Lakin bunların heç biri tarixi, elmi fakta əsaslanmadığından indiyədək bu sözün mənşəyi dəqiq müəyyənləşdirilməyib. «*Təbriz*» sözünün «*təb*», «*riz*» komponentlərinə asanlıqla parçalanması tədqiqatçıları çaşdırdığından, bu sözün əsl etimoloji təhlili diqqətdən yayınmışdır.

Araşdırmalar əsasında müəyyən edilmişdir ki m.ö. Tavr kimi qeydə alınmış Təbriz toponimi daha sonralar *Tori*, *Tauri*, *Tovri*, *Tovruz*, *Toriz*, *Dorec*, *Tavrec*, *Davrec*, *Tavriz*, *Təbriz* kimi inkişaf yolu keçərək müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, e.ə. türk xalqlarının etnogenezində mühüm rol oynanmış **tavr** tayfalarının adını qoruyub saxlamışdır.

Tavr sözünün mənşəyini araşdırdıqda məlum olur ki, qədim türkcədə bu söz tau //taw (dağ) və - r (çoxluq bildirən dil ünsürü)

komponentlərindən yaranmış taur//tawr, yəni tavrılar-dağlılar mənasında açıqlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə *Tauri* və *Tovri* kimi qeyd olunan indiki Surxab dağının qədim adı Tovri də həmin ərazidə məskunlaşan qədim türk tavr tayfalarının adı ilə bağlı yaranmışdır. Hələ e.ə. ilk öncə oronim kimi qeydə alınmış Tavr coğrafi adı sonradan bu dağın ətəyində yerləşən Təbriz şəhərinin adına çevrilmişdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, tavr etnosunun adı ilə yaranmış coğrafi adlar qədim mənbələrdə ilk dəfə Güney Azərbaycan ərazisində qeydə alınmışdır. Bununla yanaşı müasir dövrdə də tavr etnosunun adını əks etdirən bir neçə coğrafi obyekt adına Cənubi Azərbaycanın, eləcə də, bütövlükdə İranın toponimiyasında rast gəlirik: *Təristan* // *Touristan*, *Tərazoc*, *Tarun*, *Tərnab*, *Devran*, *Talavr*, *Təfres*, və s. coğrafi ad kimi qeydə alınmış bu toponimlər isə tavrın bu ərazidə m.ö. daha əvvəlki dövrlərdən ilkin olaraq məskunlaşmasından sonra qeyd edilir.

Əhməd Kəsrəvinin «Tarix –e Urmiyə» əsərində Nuh peyğəmbərin övladı Yafəsin oğullarından (cumer//şumer, macuc, maday, yağan, tubal, maşək) bəhs edərək onlardan birinin adının Tiras olduğunu yazır və göstərir ki, dünya millətləri ondan ayrılıb (16, 41). Qeyd etdiyimiz kimi, Tavr coğrafi adının ilk dəfə Güney Azərbaycanda toponim kimi qeydə alındığını e.ə. aid bir çox tarixi qaynaqlar, həmçinin II Sarqonun kitabələri də təsdiq edir. Bu isə belə bir faktı ortaya çıxarır ki, istər Təbriz, istərsə də tavr kökü ilə yaranmış digər toponimlərin nə fars dilində olan «*təb*», «*riz*» (*işiq saçan*, *isitmə tökən*), nə ermənicə «*davrec*, nə də türk mənşəli «*dəprəm*», «*narahat şəhər*», «*tonris*» (*dəmir üz*) və ya *tavur*, *tavr*, *davar* (*arabalardan düzəldilmiş şəhər*) sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu fikirlərin heç biri elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır. Döyüşkən bahadırlar kimi, ümumtürk tarixində iz qoyan tavrın adının semantikasi bəzi rus qaynaqlarında «*vəhşi*», «*barbar*» kimi qeyd olunsada, hazırda Güney Azərbaycanda bu söz xalq arasında öz qədim mənasını qoruyaraq «*igid*», «*qoçaq*» anlamlarında işlənməkdədir. «*Oğul ki, atanı qabaqlayar, oğul deyil tavrdir*» ifadəsi bu faktın bariz nümunəsidir.

Bütün bu tarixi elmi faktlar əsasında qətiyyətlə deyə bilərik ki, hazırda Güney Azərbaycanda mövcud olan Tovri (indiki Surxab dağının qədim adı) istərsə də hər iki komponenti sırf türk mənşəli «*tavr*//*tavr*», «*iz*//*iz*» tərkibli toponimlər türk kökenli tavr etnosunun adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir toponimin mənşəyi ilə bağlı araşdırmalar aparılarkən ilk öncə bu

ərazinin coğrafi mövqeyi, burada ilkin məskunlaşan əhalinin milli etnik tərkibi, dili, tarixi, həmçinin bu toponimin yayılıb işlənmə arealı hərtərəfli öyrənilməlidir. Yalnız bu zaman daha dəqiq və elmi nəticəyə gəlmək mümkündür. Tədqiqatçıların əksəriyyəti Təbrizin tarixindən danışarkən buranın əhalisinin tamamilə türklərdən (azərbaycanlılardan) ibarət olduğunu qeyd etsələr də nədənsə bu sözü ərəb və ya fars mənşəli hesab etmişlər. Bu ziddiyyət Təbriz sözünün ərəb və fars mənşəli olması fikrini tamamilə təkzib edir. Tədqiqatçıların fikrini yayındıran əsas səbəblərdən biri də odur ki, türk xalqlarının ilkin məskunlaşdığı digər bölgələrdə də mövcud olan eyni adlı paralel toponimlərdən və onların mənşəyindən söz açmamışlar.

A.Memetovun tədqiqatlarından aydın olur ki, hələ e.ə. İran ərazisindəki türksoylu tavrın Qara dəniz sahillərinə, Kırım ətrafına güclü axını sonradan onların daha geniş ərazilərə yayılmasına səbəb olmuşdur. Bunu həmin ərazilərdə olan eyni adlı tayfanın adından yaranmış müxtəlif fonetik variantlarda olan Trabzon, Qüzeydoğu Anadolu bölgəsində, Taşçı toponiminin əski adı Tahpur, Trabzonun Bağbaşı bucağında Kayaçı toponiminin ilk əski adı Toroslu, İstavri, Trebolu qəzası, Divarnos, Davarlı və s. toponimləri də təsdiq etməkdədir.

Bəzi qaynaqlarda, özəlliklə yunan qaynaqlarında *tapurların* adı *tibaren* şəklində qeyd olunur ki, bu da Trabzon toponiminin bu tayfanın adı ilə bağlı yarandığını göstərməkdədir. Araşdırmalardan aydın olur ki, əski tarixi dövrlərdən müxtəlif formalarda dəyişilək çağdaş dövrümüzdə qədər Trabzon adı ilə tanınmağa başlanan torpaqlar bir çox tarixi hadisələrin mərkəzi olmuş və bu bölgələrin ilk sakinləri turani irqə mənsub türk tayfaları *tibarların // tavrların* adından yaranmışdır.

Türk tarixinin ən əski qatlarında tavr tayfalarının görünən izləri fikrimizi təsdiq edən ən əsas fakt kimi ortaya çıxır. Tavlardan danışarkən M.Lərmioğlunun araşdırmalarında Qara dəniz yörəsinin, xüsusilə Trabzonun tarixi ilə bağlı faktlara diqqət yetirmək olduqca vacibdir.

M.Lərmioğlu «Akçaabat tarixi»ndə II Bəyazid zamanında basdırılan sikkədə (akçede) Trabzon adının Trebzun olaraq keçdiyini göstərmişdir. O, eyni zamanda Trabzonu yaradanların qədim Çolkidədə oturan Plasqetlərdən olduğunu göstərmişdir. O, yazır: «Diyarбекрli Sait paşa «Miratül-ibar» adlı eserinde Ezminei Kadimede Tibar, Şalip, Müznik denilen kavimleri ile şenlenmiş olan Trabzon ve Amis şehirlerine VIII asrlarda yunanlılar göç etmişlerdir» (17, s. 8).

Qaynaqların təsdiq etdiyi kimi, yunan və mülətlərin sonradan bu əraziyə güclü axını onların yerli xalqla qaynaşmasına və sonradan Pontos krallığını təsis edərək hakimiyyəti ələ keçirmələrinə səbəb olmuşdur. Fikrimizi burada iki fərqli kökə dayanan, bir-birindən seçilən ailə birliklərinin adları (*tourkopoulos, tourkotheodoros və tourkotherianos*) da təsdiq etməkdədir. Rüstəm Şükürovun qeyd etdiyi kimi, bu adlardakı türk və rum tərkibi Trabzona köç etmiş rumlar arasında digər Anadolu türk adlarının daha geniş yayıldığını göstərməkdədir (18, s. 115).

Pontosun qurulmasından öncə isə Tiberlərin bu ərazilərdə yaşadığı göstərilməkdədir. Trabzon və onun ətrafında yaşayan tibar, tibaren adındakı *tur-türk* sözünün Turanlılarla bağlı olduğunu təsdiq edən qədim qaynaqlar onların şəhərə ad verdiklərini də göstərməkdədir. Şəmsəddin Saminin «Kamus-ül-Ələm» əsərində də Trabzon şəhərinin çox qədim tarixi olduğu qeyd olunur.

M.Seyidovun «Azərbaycan xalqının soy –kökünü düşünərkən» adlı əsərində Kiçik Asiyada Toras dağ adına rast gəlinir (19, s. 104). Bundan başqa, Türkiyədə Ağ dəniz bölgəsini iç Anadolu bölgəsindən ayıran sıra dağlardan bir qismi Toros dağları adlanır. Heç şübhəsiz ki, bu söz də tavr etnosunun adı ilə yaranmış coğrafi adların fonetik variantlarından (Tavrec, Toras) biridir.

Y.Həməvinin məlumatına əsaslanan C.Qiyasi göstərir ki, Xətib Təbrizi doğulduğu şəhərin adını «Tebriz» kimi tələffüz etmiş və bunun xəzərlərə məxsus ləhcə xüsusiyyətlərindən biri olduğunu söyləmişdir. Bu ilk məlumat nəzərə alınmadan Təbriz sözünün türk tayfalarından olan xəzərlərlə bağlılığı unudulmuşdur (20, s.2).

E.Əzizov C.Qiyasinin bu məlumatına əsasən X əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə xəzər tayfa birliyinin tərkibində tavr adlı tayfanın olduğunu bir daha təsdiq edərək, Şimali Qafqazda xəzərlərə məxsus bir şəhərin Tavr adlandığını göstərmişdir (21, s.50).

Fikrimizcə, Azərbaycan, eləcə də türk dünyasının toponimiyasında öz tarixi köklərini qoruyub saxlayan tavr tayfalarının son qalıqları *daurlar // daxurlar* hazırda Çin Xalq Respublikasının İç Monqolustan Muxtar rayonunun şərqində, XeylunTszyan əyalətində və Sinszyan Uygur Muxtar rayonunda yaşayırlar. Altay dil ailəsinin monqol qrupuna mənsub daxur dilində danışan bu xalqın dini dünyagörüşündə samanlıq əsas yer tutur (22, s. 64). Tavr etnosunun adını əks etdirən çoxsaylı toponimlərin çağdaş türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif bölgələrdə mövcud olması faktı (*Tüver, Tüverqır –Türkmənistan, Tver – Rusiyada, Təbriz –Qərbi Sibirde, Tövrətəpə, Tovradağ, Tavrdağ,*

АРЕАЛ УПОТРЕБЛЕНИЯ ТОПОНИМОВ, ВОЗНИКШИХ НА ОСНОВЕ ТАВРСКОГО ЭТНОНИМА

Исследования последних времен показывают, что одним из этносов, сыгравших большую роль в истории, отживших, оставив свои следы в топонимах, являются таврские племена. Ареал топонимов, возникших по названию таврского этноса, активно участвовавшего в этногенезе тюркских народов, довольно широк. Факт существования многочисленных топонимов, отражающих название таврского этноса, в различных регионах, заселенных современными тюркскими народами (Тювер, Тювергыр – Туркменистан, Твер – в России, Тебриз в Западной Сибири, Товратепе, Товрадаг, Таврадаг, Давардаг – в Северном Азербайджане, Тавр, Тафреш, Тебриз, Таристан/Тоуристан, Таразадж, Тарун – в Южном Азербайджане, Таврика, Таврия, Таврида – на Крыму, Доврахараба – в Армении, Торас – в Малой Азии, Деврезская низменность, река Деврез, Трабзон, Иставри, Диварнос, Давраз, горы Торос – в Турции и т.д.), подтверждая это мнение, может сыграть важную роль в разрешении многих проблем, связанных с происхождением тавров.

AREA OF APPLICATION OF TOPONYMS OCCURRED BASED ON THE TURKIC ETHNONYM

The researches of the last times prove that one of ethnos, which has played considerable part in the history; remaining traces in the toponyms are Tavr tribes. The area of toponyms, occurred as per the name of the Tavr ethnos, participated actively in the ethnogenesis of the Turkic people is sufficiently wide. The fact of existence of numerous toponyms, reflecting the name of Tavr ethnos in the different regions, populated by the modern Turkic people (Tuver, Tuvergir – Turkmenistan, Tver – in Russia, Tabriz in the Western Siberia, Tovratepe, Tovradagh – in the Northern Azerbaijan, Tavr, Tavresh, Tabriz, Taristan / Touristan, Tarazaj, Tarun – in the Southern Azerbaijan, Tavrika, Tavriya, Tavrída – in Crimea, Dovrakharaaba – in Armenia, Toras – in the Asia Minor, the lowland Devrez, the river Devrez, Trabzon, Istavri, Divarnos, Davraz, mountains Toros – in Turkey and so on) acknowledging this opinion, may play an important role in the settling of many problems, related to the origin of Tavrs.

Davradağ –Şimali Azərbaycanda, *Tavr*, *Təfrəş*, *Təbriz*, *Təristan*), // *Touristan*, *Tərazoc*, *Tarun* –Güney Azərbaycanda, *Tavrika*, *Tavrída*, *Tavriya* –Kırmıda, *Dövrəxaraba* –Ermənistanda *Toras* –Kiçik Asiyada, *Devrez ovalıqları*, *Devrez çayı*, *İstavri*, *Trabzon*, *Divarnos*, *Davraz*, *Toros dağları* –Türkiyədə və s.) bu fikri təsdiq edərək tavrların mənşəyi, dili ilə bağlı bir çox tarixi problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər.

QAYNAQLAR

1. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987.
2. Fazili A. Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında. Bakı, 1970.
3. Мететов А.О. Происхождении Крымских татар и их языка. Журнал «Гасевет» Крым, 1994.
4. Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Востокавказизд-во Ташкент, 1926.
5. Vəlixanlı N.M. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyahətləri Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
6. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986.
7. Бартольд, В.В. Сочинение. т.2.ч.1, Москва, изд –во Восточной литературы 1964.
8. Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана. «Ономастика Востока», Москва, 1980.
9. İctimai elmlər. ASE 9-cu cild mövzu sözlüyü. ASE Baş redaksiyası, Bakı, 1981.
10. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.
11. Mollazadə S.M. Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1985.
12. Мурадов В.Г. Градостроительство Азербайджана XIII–XVI вв. Баку, 1984.
13. c.Şardən . Səyahətnamə. Bakı, 1994.
14. Herodot tarixi. İstanbul, 1991.
15. Onillahi S.M. XIII–XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982.
16. Əhməd Kaviyanpur. Tarix-e Urmiyə. Urmiyə, 1378.
17. Lerimoğlu M. Akçaabat tarixi. İstanbul, 1941.
18. Şükürov R. Doğu Karadeniz bölgəsi”ndə Türkçe konuşan bizanslılar. Trabzon tarixi sempozyumu. Trabzon, 1988.
19. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
20. Qiyasi C. Narahat şəhər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 1972, 2 sentyabr.
21. Əzizov E. Təbriz toponimi. «Araz» curnalı, İsvəç, 1997 №1.
22. Mahmudlu Y., Conq., C.H., Məhərrəmli N., Məmmədli K. Altay xalqları. Bakı, 1996.

TRABZONDA KADİM TÜRK TAYFA ADLARINDAN ALINMIŞ YER ADLARI

Türk tarihinin en eski katmanlarından haber veren kaynaklardan birisi de toponimlerdir. Araştırmalar göstermektedir ki, Türkiye topraklarındaki eski yer, yurt adlarının pek çoğu Roma ve Bizans dönemlerinden bir hayli öncesine, milattan önceki bin yıllarda şekillenmiş olan Türk menşeli toponimler sırasına dahildirler. Bu toponimler sırasında etnotoponimlerin rolü daha büyüktür. Bir çok tarihi kaynaklar, eski kitabeler coğrafyaşünasların, seyyahların seyhatnameleri, eski devir toponimlerinin öğrenilmesi için çok büyük bir öneme sahiptir. Bu kaynaklarda kayıt edilen toponimlerin bir kısmı Türk halklarının etnografyasında iştirak etmiş, sonradan kaynayıp, karışarak tarih sahnesinden çıkmış olan tayfaların ve onlara mensup halkların adını yansıtırılarsa da, onların diğerleri bu halkların dilinde olan söz ve terimlerden meydana gelmiştir. Değişik pek çok gelişme aşamaları göstererek ciddi anlamda değişikliğe uğramış bu tür toponimlerin kaynağını kesinleştirip açıklamak biraz zor olsa da onların çoğunu tarihi mukayiseli metot ile araştırmaya yönelterek tarihi gerçekleri ortaya çıkarmak mümkündür. Bu bakımdan Trabzon ve çevresindeki eski etnosların adını yansıtan *Divarnos, Camukebir, Mağara, Mağlavita, Kemer kaya, Karlık şumerya (Karlık), Komara, Dirvana, Samaruksa, İskivroz, Oğuz, Kazançılar, Argaliya, Uğurlu, Çapanlı, Turanlı Muğuzi, Sakarsu, Koroz // Horoz, Mağura Dirgona, Komarita, İstavri, Üstürkiya (İsturkiya), Uspurlu, B.Gorgor, Çakırlı, Toroslu, Ağrı, Türkmen pazarı, Türkmen yaylaları...vb.* toponimlerin kaynağının araştırılması göstermektedir ki, Trabzon tarih boyunca Türklerin Roma ve Greklerden daha önce sahip oldukları yerlerden birisidir. Son zamanların araştırmalarından anlaşılmaktadır ki, tarihte büyük rol oynayarak, kendi izlerini toponimlerde koruyup sıradan çıkmış etnoslardan birisi de Türk halklarının etnik yapısında aktif rol oynamış milattan önceki yıllara ait bir çok kaynaklarda adı değişik fonetik şekillerde kayıt edilen Tavr tayfalarıdır.

Araştırmalara göre, eski tarihi devirlerden değişik şekillerde değişilerek günümüze kadar Trabzon adı ile anılmaya başlanan topraklar bir çok tarihi olayların merkezi konumunda olmuş, bu bölgenin ilk, sakinleri Turan'ı ırka mensup Türk tayfaları Tavrların adından oluşturulmuştur.

Trabzondan başka bu şehrin kaza ve nahiyelerinde kayıt edilmiş olan Divarnos Dirvana, İstavri, İstera, Kayaici toponimlerinin eski adı Toroslu'nun eski Türk tayfaların adıyla bağlı olduğunu, aynı kökten meydana geldiğini toponomik araştırmalar da onaylamaktadır. Y.B. Yusufov ve S.K.Kerimov, Tavrlar'ın Türk tayfalarından olduklarını göstermektedir; «Hazarların (Keber) Karaçor kolları ile birlikte Tevriş adlı önemli bir kolu da olmuş ve bu etnosun adıyla ilgili olarak tarihi toponimler Tebriz, Tavriş (Tebriz adlı köy ve ırmak batı Sibiryada vardır) meydana gelmiştir» (1, s. 60).

İran tarihçisi M.Hasanhan'ın araştırmalarında Tavr etnosunun adı Tapur şeklinde ifade edilerek şöyle denilmektedir: «Mazandaran (Hazar) denizi etrafında İran arazisinde dört tayfa Mard (Maz), Tapur, Cil (Gil), Kudisiler yaşıyorlardı». M.Hasanhan'a göre bu tayfa Fars kökenli değil, Turan menşeli, Türk kökenli olmuştur. A.Fazili, M.Hasanhan'ın Turan'cılık fikrine karşı çıkmış olsa da, Turan'cılığın Türkçülük anlamında kullanıldığını itiraf etmek mecburiyetinde kalmıştır (2, s. 109). V.V.Bartold da İran ile komşu olan Turan'ın Tur sözünden meydana geldiğini, Türkistan, yani Türkler'in ülkesi olduğunu kayıt eder (3, s.6). N.Velihanlı'ya göre Hazar denizinin güneyinde yerleşen bu vilayet (Mazandaran), Arap kaynaklarında Teberistan şeklinde kayıt edilir (4, s.162). İbn Hordatbeh'in «Yollar ve Memleketler hakkında» adlı kitabında da Tebriz sözü Taberistan gibi ifade edilir. V.V. Bartold'un belirttiğine göre Arap kaynaklarında Teberistan şeklinde yazılmış olan bu ad aslında Tapuristan olmalıdır. Bu şekilde VIII. asırda akçelerde yer almakta idi. Fakat Araplar bu sözü IX ve X asırlarda Teberistan şeklinde telafuz edip, onun etnografik kaynağını bilmeyerek diyalektik «Tabar», yani (eski Türkcedə tau-dağ, taur-dağlar / dağlılar) dağ sözünden alır. Hazar denizinin güneyinde İran arazisinde (Güney Azerbaycan'da) Tapur adlı bir etnosun yaşadığını belirterek Mazandaran adlanan bu yerin Strabon'dan bir hayli önce burada yerleşmiş olan Tapurların adı ile ilgili olup, İslvmdan önce Tapuristan, İslvmdan sonra ise Teberistan olarak adlandırılmıştır. Görünüyor ki, Araplar'ın Azerbaycan'a gelişleri bir çok coğrafi adlarla birlikte bu toponimlerin değiştirilmesine neden olmuştur. V.İ.Savina'ya göre şu anda bu arazideki Teberiyen, Teberik, Çeşme Teberi, Teber (Horasan'da) Teberik, Tepurek, Teber, Teberik (Huzistan'da) toponimleri de Tapurlar'ın adından meydana gelmiştir (5, s. 141).

Eski Türk kaynaklarından belli olmaktadır ki, Tapur (Tavr) tayfaları Hazar deniziyle birlikte Karadeniz sahillerinde de yaşamışlardır. Bunu bu arazide olan aynı adlı tyafanın adından meydana gelmiş, geçişik fonetik varyantlarda olan Trabzon, Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Taşçı toponiminin en eski adı Tahpur, Araklı'nın Dağbaşı nahiyesinde Kayaici toponiminin ilk adı Toroslu, İstavri, Tirebolu, Dirvana, Davarlı, Terver; Of ilçesinde Darılı, Dirgona; Çorum ilinde Devrez çayı, Devrez ovası toponimleri de tasdik etmiştir. Bazı kaynaklarda Tavrlar'ın adı Tibar, Tibaren gibi kayıt edilmiş ve Trabzon toponiminin de bu tayfanın adından meydana gelmiş olduğunu göstermektedir. Muzaffer Lermioğlu'nun «Akçaabat Tarihi» adlı eserinde II. Beyazıt zamanında bastırılmış olan bir akçede Trabzon adının Trebzun olarak geçtiği belirtilmektedir. M.Lermioğlu aynı zamanda Trabzon'u kuranların Turanlılar olduğunu ve onların Kafkasya'nın güney batısındaki eski Colhidede oturan Plasgetler olduğunu göstermektedir.

M.Lermioğlu'nun araştırmalarında bir örneğe dikkat etmek gerekir ki, Diyarbakır'lı Sait paşa «Mirat'ül İbar» adlı eserinde Ezmine-i Kadimede Tibar, Şahip, Müznik denilen kavimler ile şenlenmiş Trabzon ve Amis şehirlerine VIII. asırlarda da Grekler göç etmişlerdir». Bu ifade oldukça önemlidir. Kaynaklardan belli olmaktadır ki, Grek ve Miletler bu araziye sonradan gelmişler ve yerli halk üzerinde etkili olmuşlar ve Pontus krallığını tesis ederek hakimiyeti ele geçirmişlerdir (6, s. 53).

Kaynaklar Pontus'un kuruluşundan önce Tiberler'in bu arazilerde yaşadıklarını göstermektedir. Trabzon ve çevresinde yaşamış olan Tibar, Tibaren adındaki Tur // Türk sözü Turanlılar ile ilgili olup, onların şehre ad vermiş olduklarını tasdik eder. Tavrların İran halklarının etnik yapısında önemli olduğunu kayıt eden A.Memmetov, İran halklarının etnik yapısında önemli rol oynamış bu etnosun onların dilinde çok büyük izler bıraktığını göstermiştir. «Kimmer (Camer) tayfalarını Tavrların ataları kabul eden A.Memetov yazmaktadır ki: «Hunlar Kırım'a 2. göçlerinde kendileriyle birlikte buraya değişik etnik gruplar getirmişlerdir. Onların devamı olan Kimmer, Tavr, İskitler ve başka etnoslar buranın yerli sakinleri olmuşlardır. Bu tayfalar arasındaki etnik birleşmeler (Akrabalık ilişkileri) sonucunda tarihçilik ilminde *Tavroskifi, Skifotavri* terimleri oluşmuştur» (7,s.3).

A.Memetov, ayrıca m.ö. VIII. asrın ortalarında Kimmerler'in bir kısmı İskitler tarafından Kırım'ın dağlık bölgelerine, Karadeniz sahillerine sıkıştırılarak orada *tavr* adı ile yaşamaya devam ettikleri ve onların adıyla ilgili Kırım'ın dağlık ve Karadeniz'in sahil boyu kısımlarında eski coğrafi adlar Tavrika, Tavriya, Tavrida etnotoponimlerinin meydana geldiğini belirtir. Çağdaş devrde bu arazide Tavrlar'ın sığınak ve yaşayış yerleri halen sağlam bir şekilde durmaktadır. Arkeoloji araştırmalarda dik koyulmuş taşlarda halka şeklinde çift duvarlar, ambar, depo Tavrlar'a ait serdabe (İçerisine ölüye ait eşyaların konulduğu mezar) mezar, türbe, anıt mezar, taş yeşikler bulunmuştur (7, s. 2). Bazı kaynaklarda Kırım yarımadasının Tavrida adlandığı kayıt edilmektedir(8, s. 8).

Tarihi kaynaklar üzerine yürütülen toponomik araştırmalar göstermektedir ki, Tavr (Tapur, Tibar) etnosunun adıyla meydana gelmiş coğrafi adları, yalnız Hazar ve Karadeniz arazilerinde değil, yaylıp yerleştiği diğer bölgelerde de geniş işlenme alanına sahip olup, tarihte büyük bir yer tutmuşlardır.

Yine tarihi araştırmalardan anlaşıldığına göre günümüzde Güney Azerbaycan'ın doğu bölgesinin başkenti Tebriz adı antik kaynaklarda ilkönce Tavr şeklinde kayıt edilir. II. Sargon'un (m.ö.722-705) kitabesinde Tavr ve Taramakis şehirlerinin gelişerek Tebriz şehrine çevrildiği kayıt edilmektedir(9, s. 49). Fransız seyyahı cak Şarden'in ve İran tarihçisi Ahmed Kesveri'nin vermiş oldukları bilgilerden anlaşıldığına göre Tavr tayfaları hele m.ö.değişik bölgelere dağılarak buralara kendi adlarını vermişlerdir. Tavr, Tiber etnosunun adını yansıtan çok sayıdaki toponimlerin değişik bölgelerde mevcut olması gerçeği (*Türkmenistan'da Tüver, Tüverkır; Rusya'da Tver; Kuzey Azerbaycan'da Toradağ, Töretepe, Tovradağ, Tavrdağ, Davardağ, Davarlı, Tavaradağ; Güney Azerbaycan'da (İran'da) Tavr, Tebriz, Teristan, Touristan, Terazoc, Tarun; Teber, Teberek, Tepurek, Tafreş; Kırım'da Tavrika, Tavriya, Tavrida; Türkiye'de Divarnos, Tahpur, Dirvana, İstavri, Toroslu, İstera, Devrez, Davraz Ermenistan'da Dövreharaba, Tavradağ, Tavarlı, Tarun, Taraşköy, Taranlı, Taranvuş, Tarnavar, Tavar*) bu fikiri tasdik ederek bir çok tarihi problemlerin halledilmesinde rol oynayabilir.

Tavr etnosunun adını yanıstan Tauris dağ adını Herodot'un tarihinde görmekteyiz. Ahmet Kaviyanpur, «Tarih-e Urmiye» adlı eserinde Nuh Peygamber'in oğlu Yasef'in oğullarından (Cumer // Sumer, Macuc, Maday, Yavan, Tubal, Maşek) bahsederek onlardan

birisinin de adının Tiras olduğunu yazarak dünya milletlerinin onlardan ayrıldığını belirtmektedir (10, s. 41).

A.Memetov'un arařtırmalarından anlařıldığına göre hele m.ö. Güney Azerbaycan arazisindeki Türk soylu Tavrlar'ın Kırım'a güçlü akını sonradan onların daha geniş arazilere yayılmasına neden olmuřtur.

Azerbaycan ve bütün Türk dünyasında kendi izlerini toponimlerin terkinde koruyup saklayan Tavr tayfalarının son kalıntıları Daurlar řu anda Çin Halk Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan Özerk Cumhuriyeti'nin doğusunda Heylun-Tszyan eyaletinde ve Sinsizyan Uyğur Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Altay dil ailesi Mongol gurubuna mensup Dahur dilinde konuşan bu halkın dini dünya görüşünde řamanizm esas yeri tutmaktadır (11, s. 64).

Akdeniz bölgesini İç Anadolu bölgesinden ayıran sıradağlardan bir kısmı Toros dağları adlanır.

Trabzon'da kaydedilmiş kaynağı merak uyandıran eski Pulathane coğrafi adı m.ö.bu arazide yaşamış Puladi tayfasının adını yansıtmaktadır. Puluadi eski dağı tayfalarından birisinin adı olup, esasen dağlık bölgelerde yerleşmişlerdir. Prof. Seyyare Mollazade'nin arařtırmalarından belli olmaktadır ki, hele M.Ö. 2700 yılında Güney Azerbaycan'da Urmiye etrafında yaşayan halkların dilinde puluadi sözü kullanılmıştır (12, s. 55). Ancak maalesef yazar, puluadi sözünün eski devirlerde tayfa adından değil, sosyal yaşantıda kullanılan çelik gibi coğrafi ada dönüřtürüldüğünü kaydetmektedir. Fakat arařtırmalardan anlaşıyor ki, Puluadi etnosları hele eski devirlerden Urmiye gölü ve Karadeniz etrafında yaşayan ilk yerli tayfalardan olmuřtur.

Sumbatzade ve Melikiřvili'nin arařtırmalarında ise Puluadi tayfasının milvttan önceki çağlarda mevcut olduğu konusunda geniş bir şekilde bilgi verilmektedir (13, s. 159). Türk halklarının yaşamış oldukları arazilerde bu tayfanın adını yansıtan coğrafi adların mevcut olması fikrimizi tasdik etmektedir. Öyle ki, Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Ağdam kazasında Poladlı; Özbekistan'da Kařkaderya bölgesinde Poladi, tarihen Azerbaycan-Türk arazileri olmuş, řimdiki Ermenistan'da Polad, Poladçık, Poladlı, řu anda Trabzon'un merkez köylerinden Pelitli, Akçaabat ilçesinde Pazarçık toponominin eski adı Polita, řalpazarı kazasında Pelidçık; Ankara ile Kırıkkale řehirleri arasında Polita kazası coğrafi adlarının varlığı, eski Puluadi tayfasının adını yansıttığını göstermektedir.

Trabzon etrafında görülen etnotoponimlerden birisi de Gümüşhane ve Trabzon arasında bulunan Kırıklı coğrafi adıdır. R.Eyvazova'nın arařtırmalarında Orta Asya'da, Karakalpaklar'da bu tayfanın adının Kırık, Kırk şeklinde kullanıldığını, Afganistan'da bu tayfanın adından meydana gelmiş Kırık, Kırh, Kırık, Kırıktay, Kırıkçe toponimlerinin meydana geldiğini göstermiştir (4, s. 159).

Bazı kaynaklarda Kınık tayfasının Afşarlar'ın bir kolu olduğu kayıt edilir. V.F.Aliyev XIX. asırda kayıt edilmiş doksan iki Özbek tayfasından birisinin Kırık olarak adlandırıldığını yazır ve adının Oğuz neslinden olan Kırık tayfasıyla ilgili olduğunu gösterir. Antalya'nın Fethiye kazasıyla sınırtaş olan Kınık adlı bir kazası vardır. řimdiki Ermenistan tarafından işgal edilmiş Sisyan kazasındaki Kırhlar dağ adının bu etnosun adıyla bağı olması inkaredilmez kanıttır. G. Geybullayev ve B.Budagov ise Kırık tayfasının Kızılbaşlar'ın Ustacallı tayfasının bir kolu olduğunu kayıt ederler. Toponomik arařtırmalardan belli olmaktadır ki, Gırıklı (Kırıklı) etnotoponiminin işlenme alanı çok geniřtir. Öyle ki, Trabzon yakınlarında kayıt edilmiş Kırıklı toponominin değışik fonetik varyantlarına ve paralellere hem Trabzon arazisinde, hem de eskiden Azerbaycan Türk toprakları olmuş, řimdiki Ermenistan arazisinde XIX. asra kadar Gırıklı adlı onlarca toponim kayıta alınmıştır. Ankara řehri ile sınırtaş olan Kırıkkale řehri, Anadolunun Trakya yakasında Kırıkkaleli řehirleri vardır. Bunlardan başka Gürcistan'ın Borçalı (Marneuli) köylerinden birisi de Kırıklı adlanır. Bunlarla yanaşı, Azerbaycan'ın Göränboy ve Hanlar kazalarında da Kırıklı adlı köyler kayıt edilmiştir. Yürütölen toponimik tahliller göstermektedir ki, ayrı-ayrı bölgelerde olsa da, bu toponimlerin tümü eski Türk kökenli Kırıklar'ın adıyla ilgilidir.

Türk halklarının etnogenezinde önemli rol oynamış, kendi izlerini toponimiyada koruyup saklayan eski tayfalardan birisi de eski tarihe sahip olan Kimmer / Kemerli // Gemerli'lerdir. Türk soylu halkların toponimiyasında daha çok rast gelinen Kimmerler hakkında kaynaklarda yeterince bilgi vardır. Bazı /Rusça/ kaynaklarda Kimmerler'i İran dilli, yani Fars kökenli olması fikri ileri sürölürse de, bu fikir tamamıyla yanlıştır. Bu yanlıř fikirlere M.İ.Artomonov'un ve V.İ. Abaev'in arařtırmalarında rastlıyoruz. M.İ.Artomnov eski Türk tayfaları Skif ve Sarmatlarla beraber, aynı zamanda Kimmerler'in de gayri Türk menşeli, yani İran dilli olduğunu belirterek şöyle yazmaktadır: «Tarihte belli olan Küçük

Asya'da yaşamış olan Kimmerler'in üç büyük lideri Teuşpa, Diktamis (Dukdamme), Sandakşatru da Skif ve Sarmatlar gibi İran dilli halklardandır (15, s. 126). Fakat tarihi deliller ve kaynaklar rastladığınız kanıtlar Kimmerler'in bütünüyle İran dilli olmasının tamamıyla yanlış bir düşünce olduğunu göstermektedir (16,s.77). Bu bakımdan Herodot'un tarihi toponimlerin meydana gelmesinde faal olarak iştirak eden bu eski tayfaların rolu hakkında ortaya çıkarmış olduğu tarihi belgeler ve kanıtlar ilk kaynak gibi çok değerlidir. Eserde Karadeniz sahillerinde Kimmer tayfalarının adı ile ilgili olarak meydana gelmiş olan Kimmer kaleleri, Kimmer Boğazi, Kimmer Bosporu, Kimmer bölgesi toponimleri hakkında bilgi vardır (17, s.196). G.Geybullayev'in araştırmalarında Kimmerler'in İran dilli olarak kabul edilmelerinin yanlış olduğu belirtilerek onların m.ö.YIII. asırda Güney Kafkasya'da ve Güney Azerbaycan'da yaşadıkları ve Türk menşeli oldukları esaslı bir şekilde tarihi belgeler ile onaylanarak hele X. asırda Güney Kafkasya'da Kemer etnonimi ile bağlı on yaşayış alanının olduğunu göstermektedir (16, s. 85). F.A.Celilov, bu tayfaların m.ö. bin yıllarında Kırım, Zakafgaziya ve Küçük Asya'da yerleştiğini kayıt ederek tarihi kaynaklarda, özellikle onların Yunan kaynaklarında Kimmer, Asur kaynaklarında Gimirri, Bibliya'da Gomer, Ermeni kaynaklarında Gamir şekillerinde kullanıldığını göstermiştir. Gamerler'in Skifler ile (Samatlar ile) akrabalığı konusunda bilgi veren yazar bu etnosun yiğit, bahadır anlamında bir çok halkların dilinde korunup saklandığını kayıt ediyor. Örneğin: Eski Rus dilinde Koymir (Sonralar Kumir), Osetin dilinde Gaemri // Gumeri, Gürcü dilinde Gmrri. Gamer etnoniminin İran'da, Küçük Asya'da Türk boyları Kaşgaylar'ın terkiibinde şimdi de yaşamakta olduğunu kayıt eden yazar, tarihen işgal edilmiş Azerbaycan'da-İrevan hanlığında, Şimdiki Ermenistan'da Gemerli, ermenice Gamarlu gibi seslenen oykonimlerin söz konusu tayfanın adını yansıttığını gösterir (18, s. 82-85). A.Memmetov, «Kırım Tatarları'nın menşeyi ve dili hakkında» adlı makalesinde Kimmerler'in m.ö. Kırım arazisinde yaşamış olduklarını gösteriyor. Müasir devirde Kırım arazisinde mevcut olan Bospor Kimmerski, Kimmer geçidi, Kimmer kaleleri, Kimmerik etnotoponimlerinin adına eski ve orta asır kaynaklarında, öylece de Kimmerler'in m.ö. Aras ırmağının güneyinde ve Karadeniz sahilinde yaşadıklarını kaydeden verdiği bilgilerle beraber, bu tarihi adlara Herodot'un tarihinde de rastlıyoruz. Tarihte büyük rol oynamış Kimmerler'in adı ile ilgili

olarak meydana gelmiş olan coğrafi adların alanı oldukça geniştir. Bu etnotoponimler yalnız Kırım'da değil, Azerbaycan'da, özellikle Güney Azerbaycan bölgesinde (Gemerli çayı, Kemer, Kuhkemer, Kemerderg, Kemer, Sefidkemer, Siyahkemer) kaydedilmiştir. Trabzon'un Kemer kaya mahallesi, Yomra kazasında olan Komara coğrafi adı da Gemer//Kimmer etnonimlerinden türemiştir. Mehmet Bilgin'in araştırmalarında m.ö. XII-XIII. asırlarda Karadeniz'in kuzeyinde hakim bir konuma sahip olan Kimmerler'in Kafkasya'ya doğru ilerliyerek önce Azerbaycan'a (m.ö. 714) sonra ise Urartu Devleti'ne güçlü darbe vurarak oradan Doğu Anadolu'ya girdikleri belirtilir (19, s. 49). R.Eyvazova'nın da araştırmalarında bu etnos ile ilgili Afganistan'da bir çok obcekin (Gerkemer, Garagemer) 'in bulunduğu kaydedilir. Bununla birlikte yazar Herat'ta Gemer adlı toponim (dağ adı) hakkında bilgi verir.(14, s.91-96) Gagauz Özerk-Cumhuriyeti'nde de Kamer, Türkiye'nin Antalya şehrinde bu etnosun adını yansıtan Kemer köyü, İzmir bölgesinde ise Kemeraltı pazarı vardır.

Trabzon toponimiyasında adına rast geldiğimiz Türk halklarının tarihinde ve etnogenezinde önemli rol oynamış tayfalardan birisi de Maglardır. Avrupalı araştırmacıların Maglar'ın Türk kökenli olduğu hususunda ifadeleri varsa da, üzüntüyle kayıt etmek gerekir ki, tarihçiler bu kanıtı inkar ederek bu etnosu Fars kökenli saymışlardır. Araştırmalar ise Maglar'ın Türk soylu olduklarını ve m.ö. Azerbaycan'da, hatta Derbend'de yaşadıklarını göstermektedir. Mag // Mağ// Muğ etnonimi ile bağlı olarak bu arazide yaranmış toponimler düşüncelerimizi doğrulamaktadır. Trabzon'da Mag // Muğ tayfalarının adı ile ilgili oluşmuş Maçka'da Makroni, Kalkanlı, Magoura-Mağuz, Mağara, Maglavita, Marna, Mağula toponimleri de Magların Türk soylu olduğu fikrini güçlendirmektedir. A.Rahimoğlu şöyle demektedir: «Eski yazılı kaynaklarda Midiyalılar anlamında esasen Mata // Mada ve Mar sözleri kullanılmıştır. Araştırmacıların düşüncelerine göre Mata // Mada adı hem etnonim, hem de toponimdir. N.c.Marr, İ.Aliyev, E.Demircizade kanıtlamışlardır ki, antik yazarların «Midiya» şeklinde sakladıkları toponimin orijinali olan Mada // Madape adlı daha eski Maktape // Magday adından türetilmiştir. Ve anlamı da «Mag yerleri», «Mag ülkesi» demektir. Adeten Muğan adını Muğ // Mük ve «-an» parçalarına ayırırlar. Fakat İranlıların gelişinden çok öncelere ait Makaan // Magan // Mugan // Muğan toponimlerinde İran menşeli

ek olamaz. Ona göre de bu aynı menşeli adlar **Mağ** etnoniminin **Maka // Muğa** şekline Ellvm-Kasst-Lulubey toponomiyası için karakteristik «-n» topoformantı artırmakla meydana getirilmiştir (20, s. 83-85).

A.Fazili İran tarihçilerinin eserlerine esaslanarak eski Maglar hakkında şöyle demektedir: Parfiya devrinde gösterilmekte olan rütbelerden başka aşağıda adları kayıt edilmiş olan Sipehobod, Erkbod, Mo'bedane Mo'bed ve hibordane hirbodlar da olmuştur. Mo'bedleri her zaman Midiya'nın Mag tayfasından seçerdiler. Grubun da adı bu tayfanın adı ile ilgili olarak meydana gelmiştir. Öyle ki, Möbed aslında Moğbed olup, Megupet sözünden meydana gelmiştir. Anlamı ise Mağlar'ın başkanı demektir (2, s. 77).

Şunu da kayıt etmeliyiz ki, toponimlerin yapısındaki bod // bad // bed // bet // pat sözleri yer, mekân anlamında kullanılır (ör: Arbat, Arbad, Ordubad, Akçaabat...vs.) A.Fazili'nin araştırmalarındaki Mö'bed, Moğbed, Megupet sözleri aynı zamanda magların yerleşmiş oldukları yer, mekan demektir. Bu tarihi, ilmi kanıtlar göstermektedir ki, ister Kuzey ve Güney Azerbaycan'da, isterse de Türkler'in yaşamakta olduğu diğer bölgelerde (*Nahçıvanda- Mahta, Mıgırlı, Muğanlı, Muğançık Mehrip Muğançık Müslüm; Mugul, Moğan, Moğlu, Güney Azerbaycan'da; Ermenistan'da Mehri, Mıgırı; Kuzey Kıbrıs'ta Magosa, Muğkale; Semerkand'da Mağara; Trabzon'da Maglavita, Mağula, Marna*) olan **Mag // Mah // Mağ // Muğ** terkipli toponimler magların adını yansıtarak bu etnosun adı ile bağlı olarak tarihin izlerini yaşatmaktadır.

Bununla birlikte Trabzon'un toponimiyasında eski Türk tayfalarından **Argu, Şumer // Sumer, Çakırlı, Skif // Sak, Sul // Çul, Uz, Kebir, Karluk** tayfalarının adı ile ilgili olarak meydana gelmiş coğrafi adlar geniş bir şekilde yayılmıştır.

Merkez köylerinden **Argaliya, Ağrı** toponimleri eski **Argu** tayfalarının adından meydana gelmiştir. Mahmud Kaşgarlı'nın «Divanü Lügat-it Türk» adlı eserinde eski tarihe sahip **Argu** etnosunun dili ve gramatik kuruluşu ile ilgili geniş bilgi mevcuttur (21,105). (Türk menşeli **Çol // Çul** sözünün Çuvaş dilinde taş, kaya, dere anlamlarında kullanıldığını belirten R.Eyvazova Afganistan arazisindeki **Çol // Çor, Sul // Sur** coğrafi adları ve «**Sab**», «**Sar**» terkipli toponimleri aynı semantik anlamlı, geçişik fonetik varyantlı Türk meşeli adlardan saymıştır (14, s.77).

G.Geybullayev'in kayıtlarına göre bu toponimin doğru şekli «**Çol**»dur. **Cor** ve **Sur** ise onun fonetik varyantlarıdır. Arapça forması «**Sul**» dur. El-Kufi, As-Cul El-Bab yöresinde bir geçit olduğunu kayıt etmektedir. Alban tarihçisi Musa Kalankatlı ise eski Ermeni dilinde IX-X. asırlara kadar «**l**» harfi olmadığından «**Çol**» sözü «**Cog**» şeklinde kullanılmıştır. V.Makvart bu toponimi İran menşeli saymaktadır. İ.G. Aliyev şöyle demektedir: **Çol** adında Strabon'un kayıt ettiği gibi «**Gel**» etnonimi izlenmiştir. Sull o zaman Kafkaz Albanyası'nın dahilindeydi. K.V.Trever, S.T.Yeremyan'a dayanarak Maskutları'nın Hazar denizinin kuzey batı sahilinde, Samur'un kaynağından güneyde V. asırda **Çor, Çul** denilen arazide yerleştiklerini belirtir. Et-Teberi «Azerbaycan'ın komşuluğunda halkı **Sul** adlı Hazar ülkesi yerleşir» der. G.Geybullayev şöyle demektedir: «**Bu Sul // Çul** şüphe yok ki, Alban **Çol**'una aittir. Alban **Çol, Çor, Sul** adı Hazar'ın doğu sahilinde yayılmış, **Cor // Col // Sul** etnonimlerinin menşeyi ile aynıdır» (14, s. 77). Albaniya'da yaşayan Türk icması **Çol** tayfasının adını yansıtır. İfade edilenlerden Türkiye'nin Trabzon ve Akçaabat yöresindeki **Çhola (Çiçekli), Çolye (Çal) Uzungöl'de Çhor, Çoros (Taşkiran), Maçka'da Çal, olan Ukşul, Arşula, Şur** coğrafi adlarının da bu eski Türk tayfasının adından türetildiği anlaşılmaktadır. Bu gün Güney Azerbaycan'da kürtceye uygunlaştırılmağa kast edilmiş Sulik toponimi de aynı şekilde eski türk etnosu **Çul** tayfanın adını yansıtmaktadır.

M.ö. yaşamış eski tarihe sahip tayfalardan birisi de **Uz** tayfalarıdır. Bu tayfanın adı Vakkıkebir Kazası'da **Usbulu; Akçaabat Kazası'nda Ustürkiya** toponimlerinde yansımaları bulmuştur.

Trabzon toponomiyasında izlerini koruyup saklayan eski etnoslardan birisi de **Kas//Gaz//Kaş** olmuştur. **Kas** etnonimi ile bağlı Trabzon toponimiyasında bir çok coğrafi ad kayıt edilmiştir. **B.Budagov'un** araştırmalarında **Kaspi, Kazak, Kazbek, Kapkaz** toponimlerinin **Kaz//Kas** etnonimlerinden meydana geldiği gösterilir (22, s. 98). Kassiler (Akcadağda Kaşsi) m.ö. I. bin yıllarında İran'ın batısında (İran'ın Batı Azerbaycan bölgesinden Zağroş dağlarının eteklerine kadar olan alanlarda yaşamış eski etnoslardandır. M.ö. 1741 yılında ilk defa Babilistan'a sokulan Kassiler XVI. asırda ülkeyi tamamiyle işgal etmişlerdir.

Araştırmalardan anlaşıldığına göre eski Türk tayfaları **Kaz // Kas**ların adını yaşatan eski toponimlerden biri de **Gazan // Kazan'dır**.

Tabzon'un Yomra Kazası'nda kayıt edilmiş olan Kazançılar toponimi onların bu arazilerde meskunlaşmış olduğundan haber verir. R.Eyvazova, M. Seyidov'a esaslanarak Gazan // Kazan sözünün izahını şöyle açıklamaktadır: «Gazan adında «*Gaz*» *yüce, yüksek, ulu, «-an*» ise sıfat fiili ekidir. Her iki kısım birleştirilmesinden oluşturulmuş Gazan\\Kazan sözünün semantikasi Türk dilinde-*yücelen, yükselen* anlamında açıklanmaktadır.

Kaynaklara göre, Türk halklarının soy kökünde büyük rol oynamış *Gam//Sam//Şam (şaman)* etnosunun tarihi kökleri daha eski çağlara gelip çıkar. G.Geybullayev m.ö. Albaniya'da İsmak // Şamak tayfasının yaşamış olduğunu belirterek bir çok kaynaklarda onların değişik fonetik varyantlarda toponimlerde yansımış olduğu konusunda bilgi verir. Örneğin: II.asırda Albanya'da Kamehiya, adlı bir yerin olduğunu, Erməni tarihçilerinin eserlerinde V. asır Alban etnosu İcmahın // Şamakın adı çekilir. Pliniy'in ifadelerinde Kamak tayfasının Kafkaz'da ve Orta Asya'da mevcut olduğunu kaydeden G.Geybullayev kaynakların Orta Asya paralelleri (Şamak, Şamakey, Şamake gibi adlandırılmış Türk tayfaları) esasında belirtir ki, İcmahlar (Şamaklar) m.ö. Albaniya'da yerleşmişlerdir (23, s. 138). R.Eyvazova ise Semengan toponimini parçalara ayırarak (*Sem-en-gan*) Semen sözünü Şaman sözü ile bağlı olduğunu kanıtıyor. F.Çelilov'un araştırmalarında ise «Şaman» sözünün Tungus// Mancur dillerinde kalmış Sama // Saman, Dagur dilindeki saman variantları ve Karaim dillerindeki Kamçı (Şaman), Tuva dilindeki Ham (Kutsal) varyantları *k - s* diyalekt farkını yansıtan «Kahin» anlamlı Kam//Sam//Şam sözünü ortaya çıkarır ve bu sözün M.Kaşgarlı'da Gam şeklinde kullanıldığını kaydediyor. Dede Korkut boylarında Bayandur Han «Kam» neslindedir. Yani ulu Şaman Kamhan'ın (Gamgan'ın) oğludur. Haman gam sözü proazerbaycan kabilelerinden olan Gemerler'in (*gem-er*) adında yansıtmıştır (14,s. 93).

V.A.Nikanov Samgir // Şamgir tayfalarının yayılma alanı hakkında bilgiler vererek onların esasen Doğu Sibirya'da, Uzak Şark'ta XVII-XVIII. asırlarda Zabaykaliya'da, Burey ve Amur çaylarının sahilinde XIX. asırda Angara ve Lena çayları havzalarında yerleştiklerini kayıt ediyor. *S - ş* fonetik ses değişmesini Türk dilleri için karakteristik bir durum kabul eden yazar bu sözün *sam // şam* kısmının şaman sözünden, - *gir* kısmının ise Tungus dillerinde soy kavramı bildiren morfomden (eklerden) ibaret olduğunu gösterir (24, s. 58-59).

İleri sürülmüş bazı faraziyelere göre G.M.Vasiliyev, *Samgir // Şamgir* sözlere ile birlikte, *Samay, Samgit...* vs. bu tür sözlerin de aynı kökten olduğunu esaslandırarak belirtir ki, bu tayfanın eski tarihi Mongol Türk, müasir Amerika Hindularının, aynı zamanda da eski Ural-Altay medeniyetinin derin tarihi kökleriyle ümumilik teşkil eder (25, s. 34).

M.Memmedaliyev Sam tayfaları hakkında bilgi vererek şöyle der: «M.Ö.III. asrın başlangıcında sami-akkat kabileleri Mezopotomiya'ya gelmişler, III. asrın ortalarında Şumerler'i Mezopotomiya'nın güneyine sıkıştırılmışlar. Sam tayfaları Şumerler'i mağlup ederek kendi hakimiyetlerini kurduktan sonra iktisadi (ekonomi) ve medeni bakımdan gelişme göstermiş Şumerler'in büyük etkisine maruz kaldılar» (26. s. 91).

Türk halkları arasında tarihi örf-adetlerimizin, ilkin mitolojifelsefi görüşlerimizin gam-şaman medeniyeti esasında şekillendiğini yüze çıkarmış M. Seyidov gam // şaman sözünü böyle açıklamaktadır: «Bazı kaynaklarda «şaman» Hintliler'in «*sama*» «*ampa*» sözüdür. Bellidir ki, «şaman» söz-terimi tüm Türk halklarına ait söz olmamıştır. Yakutlar şamana «oyun», Buryatlar «böö», Çukçeyler «engelgılın», Monqollar «poo» demişler. Eski Oğuzlar, Teleutlar, Altaylılar, Gumanlar, Uyğurlar Şaman'a ve ya onun işini görene, aynı zamanda islami kabul etmemişden önceki mitoloji din hadimine «gam» demişler. Oğuzlar «*gam+ğam*» dediğinde «baş» Gam'ı, hakim Gam'ı, baş Şaman'ı dikkata alıyorlar. Eski türk halklarında hakan hem de mifin, dinin başcısı sayılıyordu.

Demeli, «*gam+ğam*» *şaman (gam)*, hem de hakan olarak nezerde tutulmuş» (27, s.100)

Tarihi belgeler bu eski Türk etnoslarının (Şaman ve Şumerler) coğrafi adlarda da büyük izler koyduğunu göstermektedir. Türk halklarının yaşadıkları diğer bölgelerde olduğu gibi, Türkiye'nin Trabzon Vilyeti'nde de kayıt edilmiş olan Vakfikebir Kazası'nda Kamuha, Kamha; Of Kazası'nda Samri; Merkez köylerden Sumeriya, Samaruksa Kebir; Yomra Kazası'nda Samaruksa Samgir toponimleri de aynı adlı tayfanın adıyla ilgilidir.

Araştırmalardan anlaşıldığına göre Trabzon arazisindeki toponimlerin tarihi m.ö. çok eski çağlara gitmektedir. Bu toponimlerin araştırılması Türk dilinin tarihi durumunu ortaya çıkarmakla beraber, aynı zamanda Türk halkının etnogenezi, eski mitoloji inanç, toplumsal-felsefi görüşlerinin aydınlatılması için de

büyük imkanlar oluşturur. Tabzon'da kaydedilmiş bu toponimlerin tasnifi, ilmi tahlili, leksik - gramatik özelliklerinin araştırılması bilimsel olarak bir çok önemli konuların halledilmesinde önemli rol oynar.

QAYNAQLAR

1. Y.B.Yusifov, S.K.Kerimov. Toponimikanın esasları. Bakü, 1987.
2. A.İ.Fazili. Azərbaycanın gadim tarihi muasir İran tarihşunashğında. Bakü, 1970.
3. V.V.Bartold. İran İstoriceskiy. Taşkent, 1926.
4. V.M.Velihanlı. IX-XII asır Arap coğrafiyaşunas seyyahları Azərbaycan hakkında, Bakü, 1974.
5. В.И.Савина. Етнономы в топонимии Ирана «Ономастика Востока». Москва, 1980.
6. Muzaffer Lermioğlu. Akçaabat tarihi. İstanbul, 1941.
7. А.Меметов, О происхождении Крымских Татар и их йзыка, Крым, «Часевет», 1994.
8. İctimai elm̄ler. ASE, 9 cild, mövzü sözlüyü. ASE Bař. redaksiyası. Bakü, 1981.
9. Мурадов.В.Э. Эрадостроителство Азербайджана в XIII-XVI вв. Бақц, 1984.
10. Amet Kaviyanpur, Tarihe Urmiye. İran-Urmiye, 1375.
11. Mahmudlu Y.G.N. Cong Y.N. Muharemlı K.Memmedli K. Altay Halkları, Bakü, 1996.
12. S.Mollazade. Azərbaycan toponimleri, Bakü, 1985.
13. А.С.Сумбатзаде, Азербайджанчы-етноэнез и формирование народа. Бақц, 1990.
14. R.İ.Eyvazova, Afganistan'da Türk menşeli toponimler. Bakü 1995.
15. Н.И.Артмонов, Киммерийцы и Скифы. Ленинград, 1974.
16. G.Geybullayev, Gadim Türkler ve Ermenistan, Bakü, 1992.
17. Herodot. Tarihi. İstanbul 1991.
18. F.Celilov, Gadim Türk Etnonoimleri, AOP, Bakü, 1986.
19. Mehmet Bilgin. Doğu Karadeniz bölgesinin etnik tarihi üzerine. Trabzon tarihi. Bildiriler. Trabzon, 1999.
20. A.R.Rahimoğlu. Azərbaycan toponimiyasında Mag Etnonomi, AOP, Bakü 1986.
21. M. Kaşğarlı. Dövanü-Lügat-it Türk. Bakü, 2006.
22. Budagov, B. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakü, 1994.
23. Эйбуллаев Э. О средневековым етническом составе Албании Арана. АОП Баку, 1986.
24. В.А.Никонов. Етнонимы Далнеэ Востока СССР. « Етническайа ономастика», Москва, 1965.
25. Е.М.Васильевич. Етноним Саман – Самый у народов Сибири. «Советскайа етноэрафия», Москва, 1965.
26. M.V.Memedaliyev. Kuranda umumtürk menşeli sözler. AFM, Bakü, 1983.
27. M.Seyidov. Gam-Şaman ve onun kaynaklarına ümumi bakış. Bakü, 1994.

НАЗВАНИЯ МЕСТ В ТРАБЗОНЕ, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ НАЗВАНИЙ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН

Одним из источников, свидетельствующих о древнейших слоях тюркской истории, являются топонимы. Исследования показывают, что большинство названий древних мест и поселений в Турции относится к временам, более ранним, чем Римская и Византийская эпоха. В числе этих топонимов более значимую роль играют этнотопонимы. Исследование происхождения Диварнос, Джамыкебир, Магара, Маглавита, Кемеркая, Кармук Шумерия, Самарукса, Огуз, Газанчылар, Успурлу, Агрым, Туркменский базар, Аргалия и других подобных топонимов, увековечивших названия древних этносов в Трабзоне и в его окрестностях, показывает, что Трабзон является одним из мест, где тюрки исторически жили, и которыми владели намного раньше, чем Римляне и Греки.

NAMES OF PLACES IN TRABZON, TAKEN FROM NAMES OF OL TURKIC TRIBES

One of the sources, indicative of the ancient layers of the Turkic history is toponyms. As the researches prove, the majority of names of places and populated areas in Turkey pertain to the times, earlier years than Roman and Byzantine epochs. Amongst these toponyms, namely ethno-toponyms play more considerable role. The investigation of Divarnos, jamikebir, Magara, Maglavita, Kamargaya, Karmuk Shumeriya, Samaruksa, Oghuz, Gazanchilar, Uspurlu, Agrim, Turkmen bazaar, Argaliya and the other similar toponyms, immortalizing the names of ancient ethnos in Trabzon and in its vicinity indicate that Trabzon is one of the places, where Turks lived historically and owned which earlier than Romans and Greeks.

ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLƏRİNDƏ C VƏ Ç QOVUŞUQ SAMİTLƏRİNİN DİALEKT VARIANTLARI

Ədəbi dilimizin təkmilləşməsində və bu günə qədər keçdiyi inkişaf mərhələsində dialekt və şivələrin rolunu qeyd etməmək mümkün deyil. Bu gün də ədəbi dilin tarixi inkişafına nəzər salsaq dialekt və şivələrimizə aid bir çox incəlikləri üzə çıxarmaq mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə dialekt və şivələrin mövcud olduğu bölgələr üzrə təsnifat aparmaq vacib məsələlərdən biridir. Bu günə qədər əlimizdə olan məlumatlarda və M.Şirəliyevin tədqiqatlarında dialekt və şivələr təsnif edilərkən dörd bölgü prinsipinə – Şimal, Cənub, Şərq, Qərb qrupu dialektlərinə əsaslanmışdır (1. s.16-17). Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, M.Şirəliyevin verdiyi təsnifatın Cənub qrupunda Naxçıvan, Təbriz dialekti və Yerevan şivəsi qeyd olunmuşdur. Lakin araşdırmaların nəticəsi olaraq ortaya çıxan yeni dialektik faktlar daha bir bölgə dialektinin Şərqi Anadolu dialekt və şivələrinin bu təsnifatda Cənub qrupuna aid olduğunu göstərməkdədir.

Dialekt və şivələrimizin sistemli və bir-birinə uyğun şəkildə öyrənilməsi üçün göstərilən bu dörd bölgü ümumi xarakter daşıdığından məqsədə uyğun sayıla bilər. Lakin Cənub qrupu dialekti üzərində bir qədər incə məqamlara toxunduqda bu bölgünün nisbi xarakterə malik olub, ayrı-ayrı dialektlərin öyrənilməsində yeni təsnifatın ortaya çıxmasının şahidi olur. Bu baxımdan Cənub qrupu dialektlərinin daxili təsnifatlarında müəyyən maraqlı məqamlardan biri kimi bölgə xüsusiyyətlərini nəzə almaq olduqca zəruridir. Bu baxımdan Naxçıvan dialektinin müxtəlif bölgə xüsusiyyətlərinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində vahid dil xüsusiyyətli kimi qorunub saxlanması faktı tarixi amil kimi özünü göstərir.

M.Ergin də Azərbaycan və Anadolu dialektlərində vahid dil xüsusiyyətlərinin tarixi köklərə əsaslandığını göstərməkdədir. «Bakü Türkcesinin içində saha bakımından zamanla iki daire meydana gəlmişdir. Bunlardan biri Azeri və Doğu Anadolu sahasını içine alan batı Oğuzcasıdır. Doğu və batı Oğuzcaları arasında ilk əsrlərdə çox kiçik saha fərqləri dışında bir ayrılıq mevcut olmamış, bu saha fərqləri yavaş-yavaş genişləyərək ancaq 17 əsrdən sonra doğu və batı Oğuzca dairelərini meydana getirmişdir. Bununla bərabər arada yene iki ayrı dili olacaq kadar fərk mevcut deyildir və hər ikisi də eyni şivəyə, yəni Oğuz şivəsinə dayandıqları

için Azeri və Osmanlı Türkçeleri ancaq tek bir yazı dilinin kardeş iki dairesi sayılabilirler» (2, s.15).

Azərbaycan dialekt və şivələrini ümumtürk kontekstində nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, inzibati ərazi baxımından ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, türk dilinə məxsus bir çox ortaq xüsusiyyətlər əsrlər boyu müxtəlif bölgələrdə mühafizə olunub saxlanılır. Azərbaycan dialektlərinin fonetik sisteminə nəzər saldıqda Naxçıvan, Güney Azərbaycan və ona yaxın olan Şərqi Anadolu dialektlərində belə vahid ortaq cəhətlər daha çox üstünlüyə malikdir. İstər Naxçıvan, istər Güney Azərbaycan, istərsə də Şərqi Anadolu dialektləri vahid kökə malik dil xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər, ayrılıqda bölgələr üzrə dialektoloji zonalara bölünür ki, hər bir zonanın da özünəməxsus dil incəlikləri mövcuddur.

Həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələri ilə eyni dil xüsusiyyətlərinə malik Naxçıvan dialektində mövcud olan ortaq dialektoloji materialların müqayisəli öyrənilməsi ayrı-ayrı dil faktlarını ortaya çıxarmış olur ki, bunun da əsasında türk dillərinin həm ümumi, həm də fərqli cəhətləri tarixi xüsusiyyətlərinə görə geniş tədqiqata cəlb edilə bilər.

İlk növbədə inzibati ərazi baxımından, eləcə də tarixi-etnoqrafik, həmçinin sosial-mədəni cəhətdən bir-birini tamamlayan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin ümumi ortaq müqayisəli tədqiqi dil tariximizin öyrənilməsi üçün də vacib məsələlərdən biri kimi qarşıda dayanır.

Bu baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, Naxçıvan dialektinin leksik fonunda bölgə xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdıran əsas əlamətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Müasir dövrdə bölgə xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvanın Nəhrəm kəndi və Güney Azərbaycanın Üskü, Marağa, Maku, Binab şəhərləri, Şot yörəsinin bütün kəndləri, Qaraziyəddin, Qırşaqılı, Şiblo, Əziz kəndi, Bəycan yörəsi eyni zamanda Naxçıvan şəhər dialekti və Xoca dialekti arasında, Ordubad dialektinə uyğun Təbriz dialektində mövcud olan vahid fonetik xüsusiyyətlər maraqlı cəhət kimi özünü göstərməkdədir. Naxçıvan MR Babək rayonunun Nəhrəm kəndinin əsas dialekt xüsusiyyəti kimi ortaya çıxan və onu Naxçıvanın digər bölgələrindən fərqləndirən ç və c qovuşuq samitlərinin dialekt variantı g və k şəklində işlənməkdədir. Bu xüsusiyyətə Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlinməsə də, Güney Azərbaycanın bir çox bölgələri

Üskü, Marağa, Maku, Binab və onun ətraf kəndləri, eləcə də Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində daha çox müşahidə olunur.

Türkologiyada tədqiq olunmamış dialektoloji məsələlərdən biri c və ç qovuşuq samitlərinin dialekt variantları və onların digər səslərə keçid xüsusiyyətləridir. Türk dillərində qovuşuq samitlərin olması və bunları əmələ gətirən fonetik şərait, deyimin yeri və sairə haqqında türkoloji ədəbiyyatda müəyyən fikirlərə rast gəlinə də bu barədə ətraflı izahat verilməmişdir. A.Qurbanov c-ç səslərinin müasir Azərbaycan dilində c- ts (ü); c – dc səs qovuşuğundan yarandığını göstərmişdir (3, s. 75).

İstər Azərbaycan, istərsə də digər türk xalqlarının yaşadıkları digər bölgələr üzrə aparılan paralel dialektoloji araşdırmaların nəticəsi olaraq c və ç qovuşuq samitlərinin çeşidli və çoxvariantlı dialekt xüsusiyyətləri ortaya çıxmaqdadır.

E.Əzizov orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü dövründə ç- c – z (dz), (ü) səslərinin keçid xüsusiyyətlərini qədim türk tayfalarının dil əlamətləri kimi qeyd edir. «Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən pratürk və qədim türk əlamətlərinin qismən saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin, ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsilə xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir.

Azərbaycan xalq dili təşəkkül edərkən daha çox «y» (yer, yaylaq) və «ç» (çay, çiçək) dialektlərinə istinad etmişdir, lakin «dz», «ü» və «c» dialektlərinin əlamətləri də dilimizdə iz buraxmışdır (4, s. 80). V.L. Qukasyana görə, sabir-xəzər ittifaqı türkləri dillərinin y, d, (ü), ç dialektlərinə divergensiyası I əsrədək baş vermişdi. Bu dialektlər Azərbaycan dilinin formalaşmasında əsas olmuşlar, ona görə də onların elementləri dildə indiyədək işlənir (5, s. 32). Daha sonra o, VII əsrdə Azərbaycanda qədim oğuz və qıpçaq dillərinin beş dialekti olduğunu göstərir (6, s. 51).

Ayrı-ayrı bölgələr üzrə aparılan müqayisəli tədqiqatlarda dialekt və şivələrimizdə qovuşuq c - ç samitlərinin çeşidli və çoxvariantlı dialekt xüsusiyyətlərinə (c>g; ç>k; g>c; k>ç; ç>s>ts; c>dc; ç>c; c>ç; ç>ş; c>c) rast gəlirik ki, bu variantlar Şimali Azərbaycanda əsasən Naxçıvan MR Nehrəm, Əylis bölgəsi üçün xarakterik olmaqla, Güney Azərbaycan (Üskü, Marağa, Maku, Binab, Çaldıran, Qurşaqlı, Qaraziyəddin) və Anadolunun ayrı-ayrı

yörələrində (Ərzincan, Ərzurum, Çankırı, İzmir) də eyni formada mövcud dialekt faktı kimi özünü göstərməkdədir.

c>g	ç>k
corab – gorap	çiçək – kikəh
cüca – gügə	çiy – kiy
cüt – güt	çörək – körək
cocuq – gogux	çay – kay
ocaq – ogax	

Göründüyü kimi, müasir Nehrəm dialektində c səsinin g-ya, ç səsinin k-ya keçməsi və bu dialekt xüsusiyyətlərinin Güney Azərbaycan və Anadolunun ayrı-ayrı bölgə dialektləri ilə üst-üstə düşməsi təsadüfi deyil. Müasir dövrə qədər aparılan bir çox araşdırmalarda qovuşuq samit kimi qeyd olunan ç və c səslərinin ədəbi dil üçün bir çox xüsusiyyətləri təhlil edilə də, nədənsə həm tarixi nöqteyi nəzərdən, həm də canlı danışq dilində mövcud dialekt variantları və onların paralelləri haqqında məlumatlar çox məhduddur.

C samitinin dialekt variantı g səsinin ancaq Azərbaycan dilinə xas olduğunu, oğuz qrupu dillərində bu samitin gq məxrəcə yaxın tələffüz edildiyini qeyd edən M.Yusifov göstərir ki, həmin səslərin qrafik ifadəsi kimi türk dilində g türkmən və qaqauz dillərində isə q işarəsindən istifadə olunur (7, s. 99).

M.Şirəliyev «ç» samitinin Ordubad dialektindəki qarşılığının ts «t» və «s» səslərinin qovuşmasından əmələ gələn bir səs fonem kimi izah edir və göstərir ki, bu səsə «ts» Şahbuz rayonunun yalnız Keçili şivəsində təsadüf edilmişdir: məs; tsay (çay), tsox (çox) tsəmännix (çəmənlik) tsrax (çrax), tsəltix (çəltik) və s. müəllif bu səs xüsusiyyətinin həm də Qafqaz iber dillərinə aid olduğunu da göstərir (8, s. 14).

Ç səsinin Ordubad şivəsinə uyğun olduğunu qeyd edən A. Hüseynov k və g, c və ç səsləri haqqında fikrini belə açıqlayır: Bəzi şivələrdə «k» və «g» samitləri dil ortasında deyil, dil önü yuvaq artikulyasiyasında ədəbi dilimizdə və bəzi şivələrdə olan «c» və «ç» samitlərinə yaxınlaşmış vəziyyətdədir. Burada «c» və «ç» samitləri də eynilə daha öndə, həm də palatal vəziyyətdə tələffüz edilərək, təxminən «dz» və «ts» vəziyyətinə düşmüş haldadır.

Bu heç də qrafik halda göstərdiyimiz ts (ü) (rusca) deyildir. Bu xüsusiyyət Naxçıvan, qismən Ordubad şivələrinin əhəmiyyətli cəhətidir. Bəzi tədqiqatçılarımız bu samitləri səs əvəzlənməsi şəklinə başa düşür və belə də izah edirlər «(g-c) (k-ç)» (9, s. 33).

A.Axundov da bu səsin Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində **g** ilə paralel işləndiyini, eyni zamanda söz əvvəlində olan **g**, samitinin türk, türkmən və qaqauz dillərindəki **g/q** paralellərini göstərmişdir (10.s.62-63).

Bu gün dialektlərimizdə rast gəlinən bir sıra fonetik əvəzlənmələr və səs keçidləri türk dilinin tarixi köklərinə əsaslanır. Belə ki, oğuz qrupu türk dillərində **g** samitinin söz əvvəlində geniş işlənməsi faktı mövcuddur. Bu samitin əmələ gəlməsini A.M.Şərbak güclü samitlərin zəifləməsi və cingiltiəşməsi prosesi ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir. Müasir dialektlərimizdə də **c** səsinin **g**-ya keçməsi və onun əvəzedicisi kimi çıxış etməsi oğuz qrupu, türk dillərinə məxsus cəhət kimi özünü göstərməkdədir (11, s. 166-167).

Naxçıvan MR-nın Nehrəm, Əylis və Güney Azərbaycanın bir neçə bölgəsində **c** və **ç** samitlərinin **g** və **k** səslərinə keçid variantları ilə yanaşı, Naxçıvanın bölgə xüsusiyyətlərindən biri kimi **ç>k**, **c>g** əvəzlənməsinin tamamilə əksi olan **k>ç**, **g>ç** variantlarının da şahidi oluruq. Naxçıvan və Güney Azərbaycan (Sərdəri bölgəsində) dialektlərində maraqlı dil faktı kimi özünü göstərən **g>c**, **k>ç** variantlarının da Anadolu dialektləri ilə üst-üstə düşməsi dilimizin tarixi köklərindən xəbər verən ən mühüm dil xüsusiyyətlərindən biridir.

Azərbaycan dialektlərində olduğu kimi, Yuqoslaviyanın Kosova bölgəsinin Mamuşa yörəsində, eləcə də Türkiyənin bir çox bölgələrində **g >c**; **k >ç**; **ç >c** keçid variantlarının mövcudluğu da maraqlıdır.

ç >c

arabaçı – arabacı

avçı – avcı

yolçu – yolci (12. s. 21)

g >c

gecalik – cecelik

güllük – cüllük

gəlin – cəlin

gecə – cecə

geçim – cecim

getdi – cetdi

göyərir – cövərir

k >ç

əkinlik – eçinlik

keçən – çeçən

küçük – çüçüy

keçi – çeçi

kabab – çabab

küçə – çüçə

kirtik-çirtik (13.s.33)

k>ç, **g>c** əvəzlənməsinin əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid olduğunu göstərən M.Şirəliyev bu hadisəyə Azərbaycan

dialektlərində nadir hallarda rast gəldiyini, bəzən Şamaxı, Qazax dialektlərində və İsmayilli şivəsində bu fonetik hadisəyə təsadüf edildiyini qeyd etmişdir (1.s.88)

Bunlarla yanaşı **k>ç** fonetik keçidinə uyğun dilinin şivələrində (Xotan, Kaşğar, Yarkənd, Fərqanə) də rast gəlinir: *çim-kim*, *çip-kip*, *çişmiş-kişmiş* (14, s. 171).

Azərbaycan dialektlərindəki mövcud **g>c**, **k>ç** əvəzlənmələri Türkiyənin Malatya, Şimal Şərqi Anadolu, Ərzurum, Trabzon, Rize, həmçinin türklərin məskunlaşdığı Kosova və Rumeli bölgələri üçün də xarakterikdir. C.Başdaş bu dil xüsusiyyətini etnogenetik baxımdan eyni kökdən olan qədim türk tayfalarının dil xüsusiyyəti kimi qeyd edərək göstərmişdir ki, Şərqi Anadolu bölgəsinin qərb sərhədlərində Malatya/Ağcadağ yörəsində yaşayan xalqın soy-kökündə Şərqi Qara dəniz bölgəsindən ətraf yörələrə yayılmış türklər dayanmaqdadır (15. s. 485).

Çağdaş dövrdə müxtəlif bölgələrə səpələnmiş türklərin eyni dialekt xüsusiyyətlərinə malik olması faktının tarixi köklərə əsaslandığını göstərən M.Karaörs bu barədə daha ətraflı məlumat verir: «Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon və yöresi) bölgəsi halkı ilə Batı Rumeli (Com-Smakov, Kostendil-Makedoniya hattının batısı) bölgəsi halkının ağızları bir-birine benzediyindən ayrıca Azərbaycan`ın bazı ağızlarına da ortak olduklarından, bu bölgələrin əhalisinin eyni kökdən olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu bölgəsinin halkı Güney Azərbaycan`dan gələn Oğuz Türkləri ilə Kafkasiya üzərindən gələn Kıpçak Türkləri`nin qarışmasından, Batı Rumeli bölgəsinin halkı da eyni şəkildə Anadolu`dan Rumeli`yə keçən Oğuz Türkləri ilə Karadeniz`in kuzeyden Kıpçak bozkırlarından gələn Kıpçak Türkləri`nin qarışmasından meydana gəlmişdir» (16.s. 97).

Əlimizdə olan bir çox tarixi qaynaqlardan bəlli olur ki, hələ miladdan xeyli öncə azərbaycanlıların etnogenezində rol oynamış bir çox türk boyları Qafqaz, eləcə də Güney Azərbaycan ərazisində Qaradəniz sahillərinə köç edərək, oradan da Makedoniya, Bolqarstan, həmçinin Ruminiyaya qədər yayılaraq buradakı yerli türk boyları ilə qaynayıb qarışsa da qədim dil elementlərini dialektlərdə qoruyub saxlaya bilmişdir.

Qədim türk dialektlərinə xas olan **ç>c** keçidinin müasir türk dialektlərində geniş yayılması faktı da maraqlı cəhət kimi ortaya çıxır. Bu dialektal xüsusiyyətə Naxçıvan MR-nın Ordubad yörəsində

olduğu kimi, Türkiyənin Çankırı, İzmir, Güney Azərbaycanın isə Təbriz, Miyana bölgələrində rast gəlinir.

Çilik-çilik – cilik-cilik (Naxçıvan, Təbriz).

Çivzə – civzə (Miyana Təbriz)

Çılpaq – cılpaq (Çankırı, İzmir)

Ç samitinin oğuz qrupu türk dillərində mühüm yer tutduğunu qeyd edən M.Yusifov bu səs bir çox hallarda cingiltiəşməyə doğru meylləşdiyini əks etdirən faktlara əsaslanaraq yazır ki: «Bu meyl Azərbaycan və türkmən dillərinə aid faktlarda daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Türkmən dilində kar variant mühafizə edildiyi halda, Azərbaycan dilində yumşalmaya üstünlük verilir.

Məsələn:

çalt (türkmən) – cəld (Azərbaycan).

çaltlaş (türkmən) – cəldləş (Azərbaycan).

çızıq (türkmən) – cızıq (Azərbaycan)» (7.s.102).

ç-c-ş-ts-ü səs keçidləri Azərbaycan və Anadolu türkcəsində olduğu kimi, Qaqauz türkcəsi üçün də xarakterikdir. Məsələn: *gənc-genc, ağac-aac, qılınç-kılınç, çorba-şorba, çaxmaq-çaxmaq* və s. Tatar və Qırğız türkcəsindəki mövcud səs keçidləri Nevzat Özkanın qeyd etdiyi kimi eyni şəkildə Türk dillərinin bir çoxunda, xüsusilə Bulqarstan, Balkan və Rumeli şivələrində də qalmaqdadır (17, s. 265). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində ç səsinin mövcud variantlarından biri də ş-ya keçid almasıdır.

ç>ş

üç – üş

köç – köş

saç – saş

heç – heş

çaşdım – şaşdım

çorba – şorba

çaxanda – şaxanda

Qədim oğuz və qıpçaq dillərinin ç>ş qrammatik xüsusiyyəti müasir Kazan tatarlarının şivələrində də qorunmaqdadır *aç > aş; ağac > ağaş; üç > üş; kaç > kaş*)

Ə.Cəfəroğlu Anadolu yörəsindən topladığı materiallarda bu dialekt incəliklərini olduğu kimi qeyd etmişdir.

Keşdim arpa **pişmiyə**,

Əğildim su **işmiyə**,

Dedilər yarın gəlir

Qanatlandım **üşmiyə**(19. s. 166)

Hətta M.Şəhriyarın dilində də bu dialekt xüsusiyyəti qorunub saxlanır: «*Heydər baba ildırımlar şaxanda*»(20. s.153).

A. Axundov ç samitinin qədim mənbələrdə işləndiyini bu səs daha sonralar ş-ya keçdiyini qeyd edir (10.s. 80-81). A.M.Şerbak ç samitinin başqa dillərdə s-in variantları olduğunu göstərmişdir (11. s.159). Ç samitinin ş-ya keçidi haqqında H.Mirzəzadə də maraqlı dil faktlar üzərində dayanır (22. s.52-53). Serebrennikov ç samitinin intervokal pozisiyada müasir türk dillərinin bir çoxunda noqay və tatar dillərində saxlandığını göstərmişdir(23.s.85).

Dialektlərdəki ç>ş hadisəsini müasir türk dilləri ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, ç>ş hadisəsi müasir türk dilləri üçün də xarakterikdir.

Ç səsi ilə yanaşı, bir çox türk dillərində c səsinin də ş-ya və c-ya keçidi müşahidə olunur. A.Vəliyevin qeyd etdiyi kimi keçid şivələrində müşahidə edilən ç-ş əvəzlənməsi karlaşma ilə əlaqədardır (21, s. 179). Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir sıra türk dillərində eyni hadisənin cərəyan etdiyini görmək mümkündür.

ç>ş

yamac- yamaş

turac – turaş

çəkiç – çəkiş

aclıq – aşlıq - aklık (Azərbaycan)

acı – aşçı (noqay) - acı

ac – aş (tuva) -ac

Səs dəyişimində birbaşa və dolayı keçidlərin mümkünlüyünü qeyd edən F.Cəlilovun tədqiqatlarında isə ç>ş>c keçidinin türk dillərinin morfonoloji qanununa əsasən baş verdiyini, bir səs digər səsə keçidinin istiqamətini fonetik hadisələrin xarakteri ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (24. s.65-66). Çağdaş Azərbaycan və Anadolu dialektlərində də c səsinin c səsinə çevrilmə halları müşahidə olunmaqdadır. Məsələn,

ç > c > c

aç –ac- ac

geç –geç-geç

güç – güc - güc

cavab – cavab

gələcək – gələcək

C – c əvəzlənməsinin Ağdaş şivələri üçün zəruri bir proses olduğunu göstərən A. Vəliyev ədəbi dil və əksər şivələrimizdən fərqli olaraq c samitinin böyük bir diapazona malik olduğunu qeyd etmişdir. C səsinə möhkəm saxlayan şivələrdə şərq qrupunda olduğu kimi bir sıra fonetik hadisə ilə əlaqədar olaraq c-laşma əmələ gəlir. C samiti ilə bitən sözlərdən sonra cingintili d səsi ilə başlayan şəkilçi gəldikdən sonra c-c əvəzlənməsi yaranır. Bu xüsusiyyət özünü bütün keçid

şivələrində göstərməklə Azərbaycan dilinin əksər dialekt qruplarında mövcuddur.. Məsələn, *ağacda, ağacdığ, gecdən, yamacdan bicdix* və s. (21, s. 177).

Ç-c-c hadisəsi şivə xüsusiyyəti kimi Anadolunun Çayeli bölgəsində də müşahidə edilməkdədir. *Gec gəldin, güc gəldin* (25, s. 79-80). Maraqlı cəhət odur ki, şivə özəliyi kimi bu fonetik xüsusiyyət Quzey və Güney Azərbaycan, eləcə də Doğu Qaradəniz şivələri arasında paralelliyini qorumaqdadır.

Görünür, çağdaş dövr türk dillərində **ç>ş, c>c** keçidinin dialektlərdəki mövcudluğu qədim türk dillərinin morfonoloji quruluşu ilə sıx bağlıdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən **c** səsinin **d** və **c** samitlərinin qovuşmasından, yəni yarım **d** və **c** səmindən (**dc**) əmələ gəldiyi qeyd olunur (3, s.75). **C** səsinin **dc** qovuşması faktının müasir rus dilində mövcud olmasına baxmayaraq, dialekt materialları bu səsin müxtəlif akustik formalarının tarixən qədim türk dillərinə xas cəhət kimi ortaya çıxdığını, digər dillərin o cümlədən rus dilinin fonetik sisteminə təsir etdiyini göstərir.

C səsinin ədəbi dilimizdə **d** və **c** səslərinin qovuşduğunda əks olunması, bu səslərin qovuşduğunda **c** səsinin dialektoloji akustikası həm də, tarixi baxımdan maraqlı məsələ kimi qarşımızda dayanır.

Araşdırmalar göstərir ki, ayrı-ayrı türk boylarının dil xüsusiyyəti kimi əvəzlənmələrlə müşahidə olunan **c, ç** samitləri sonrakı inkişaf mərhələlərində digər dillərin fonetik sistemində öz izlərini buraxmışdır. Türk dilindən rus dilinə keçən bir çox sözlərdə **ç** samitinin **ts –ü** variantına da rast gəlinir.

Rus toponimiyasında Tsaritsin şəhərinin qədim forması (Sarıçin –cyoltiy ostrov; **s>ts; ç>ts**) sonralar rus dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq Tsaritsin formasına düşmüşdür. **Ç** səsinin **s**, həmçinin **ts (ü)** səsinə keçidinin intervokal pozisiyada aşkar olduğunu qeyd edən Serebrennikov **ç>s** variantının başqırd, xakas və yakut, **ç-ts** keçidinin isə tatar dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərmişdir (23. s.84-85).

Naxçıvan MR Ordubad bölgəsinin dialektində sözün başlanğıcında müşahidə olunan **ç>ts (ü)** keçidi həmçinin tatar və qırğız dillərində də müşahidə olunur. Məsələn,

Çay, pıçdax çarix, çaynik və s.(26. s.21). → (**ç-ts-ü**)

Araşdırmalardan göründüyü kimi **ç>s>ts (ü)** dialekt fərqlinin kökü qədim türk dilləri ilə bağlıdır.

Naxçıvanın bütün bölgələri üçün xarakterik olan ümumi dialekt xüsusiyyətlərindən biri sayılan **r** səsi ilə başlayan sözlərin önünə **i** səsinin artırılması Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalı üçün xarakterikdir.

Naxçıvanın Ordubad ağzına uyğun **a>ə, i>ı**, eləcə də sözün sonunda **ı>i** səs əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın və Türkiyənin bir çox bölgələri, xüsusilə Təbriz və Şərqi Anadoluda yaşayan qarapapaq türkləri dialektində vahid formada işlənərək üst-üstə düşməsi ən əsas fonetik xüsusiyyət kimi özünü göstərməkdədir. Məsələn, **qablama** yerinə **qəbləmə**, **qardaş** yerinə **qərdəş**, **qapaq** yerinə **qəpəq**, **qara** yerinə **qərə**, **bilir** əvəzinə **bülür**, **dolandı** əvəzinə **dolandı**, **baxdı** əvəzinə **baxdı** və s. formasında işlənir. Təbriz və Naxçıvanın vahid dialekt xüsusiyyətlərindən biri kimi II şəxsin təkinin yiyəlik halında **-nın** şəkilçisi **-vın** formasında işlənir. Məsələn, **atanın-atavın, kitabının-kitabvın** və s.

Naxçıvan MR-nın ətraf bölgələrində dialekt və şivələrdə müşahidə olunan bölgə xüsusiyyətlərinin inzibati ərazi baxımından həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu ilə vahid dialekt xüsusiyyətlərinə malik olması və üst-üstə düşməsi heç də təsadüfi hal kimi qeyd edilə bilməz. Bu bölgələrin hər birində dialektal baxımdan vahid dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması uzun əsrlər arasında tarixi körpü yaratmaqla mənəvi varislik zəncirinin qırılmamasını təmin edən əsas amil kimi özünü göstərməkdədir. Məhz bu baxımdan hər üç bölgənin dialekt xüsusiyyətlərinin paralel şəkildə öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

QAYNAQLAR

1. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
2. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul, 2000.
3. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
5. Гукьян В. Л. Значение Закавказских источников в изучении истории Азербайджанского языка до письменного периода. "Советская тюркология", 1978, №2.
6. Qukasyan V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə aid qeydlər. AFM, Bakı, 1983.
7. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984
8. Şirəliyev M.Ş. Şahbuz şivələrinin fonetikasi. Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, VIII c., Azərb. SSR EA, Bakı, 1957.

9. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1958.
10. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973.
11. Шербаков А.М. СФТЯ. Москва, 1970.
12. Cemali K. Tunaligil. Mamuşa türk ağzının özellikleri. Prizren, 1997.
13. «Kardeş ağzılar». Türk lehçeleri ve şiveleri dergisi. Kastamonu, 1997 №3.
14. Kaydarov A.T. Uyqurskie dialekti i dialektnae osnova literaturnoqo azıka. Avto-ref. Dis. D-ra fil. Nauk. Bakı, 1969.
15. Cahit Başdaş. Anadolu və Kosova Türk ağzılarında g>c, k>ç deyişmeleri. Dil ve edebiyat dergisi. 1999, №8.
16. Karaörs Metin. Kuzeydoğu Anadolu ve Batı Rumeli Türk ağzılarının ortaklığı ve akrabalığı. Trabzon tarixi sempozyumu Trabzon, 1998.
17. Nevzat Özkan. Gagavuz Türkcesi grameri. TDK yay. Ankara, 1996.
18. Mustafa Öner. Bugünkü kıpçak türkcesi. Ankara, 1998.
19. Ahmed Caferoğlu. Doğu illerimiz ağzılarından toplamalar. Ankara, 1995.
20. M.Şehriyar. Yalan dünya. Bakı, 1993.
21. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005.
22. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1962.
23. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasi. Bakı, 2002.
24. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
25. Gani Gönüllü. Doğu Karadeniz'de Azeri Türkcesi ve Güneş Duası geleneği. Trabzon, 2001.
26. Материалы по диалектологии. Казан. Диалектологийалык материалларды жыйноо бйунча справочник Фрунзе, 1955.

ДИАЛЕКТНЫЕ ВАРИАНТЫ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ Ж (ДЖ) – Ч (Ц) В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Одним из вопросов, не нашедших свое подтверждение в тюркологии, является диалектные варианты смежных гласных **Ж – Ч**, и особенности их перехода на другие звуки. В диалектах и наречиях тюркских народов встречаются разнообразные и многовариантные диалектные особенности гласных **Ж – Ч (ж – э, ч – к, ч – и – тс – ц, ж – жс)**, что является фактом общего диалекта тюркских языков. Эти звуковые переходы, встречающиеся в наших современных диалектах, основываются на исторические корни тюркского языка.

ONE OF THE UNDISCUSSED DIALECTIC PROBLEMS IN TURKOLOGIY IS DIALECTIC VARIANTS OF CONSONANTS [C] AND [Ç]

Having these consonants in Turkish languages is very important for compared search of Nakhchivan, South Azerbaijan and Anadolu dialects completing one another from both regional and historical – ethnograph points of view and for leaning the histori of the Turkish language.

NƏSİMİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN-TÜRK DİALEKTİZMLƏRİ

Əsrlər boyu klassik ədəbiyyatda işlənən bir çox sözlərin müasir dialekt variantları ilə müqayisəli öyrənilməsi xalqın dil tarixini, mədəniyyətini, onun ictimai mövqeyini açıqlayan təkzibedilməz qaynaqdır.

Bu baxımdan Azərbaycan klassik poyeziyasının ən yüksək zirvələrindən biri Nəsiminin yaradıcılığı yalnız Azərbaycanın deyil, həmçinin ümumtürk milli-mənəvi və mədəni dəyərlərini qoruyub saxlayan ədəbi və danışq dilinin ölməz nümunəsi kimi yaşamaqdadır.

Xalqımızın dilində formalaşmış və ümumxalq dil təfəkkürünün enerjisini daşıyan ifadələr Nəsimi dilinə həm necə var o cür gəlir, həm də aktuallaşır, yazı dilinin, hətta sufi-panteist təfəkkürünün xarakterini, əlamətilərini qəbul edib işlənir, hər iki halda ədəbi dil demokratik məzmun kəsb edir.

Nəsiminin dilində müasir Azərbaycan-Türk dialektizimlərinin geniş işlənməsi onun dilinin xəlqiliyinin və üslubi-funksional rəğarəngliyinin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Nəsimi əsərlərində xalq danışq dilinə məxsus ifadələrin mövcudluğu dərin fəlsəfi və estetik mətləblər duyuran beytlərin deyim tərzinə xələl gətirmədən daha dolğun, bədii və elmi təfəkkürün vəhdətini yaradır.

Müşahidələr göstərir ki, Nəsimi dilindəki qədim oğuz və qıpçaq dili ünsürləri ilə yanaşı dialekt sözlərin çoxu çağdaş dövr Azərbaycan-Türk dilində ümumişləklikdən heç də tamamilə təcrid olunmadan işlənməkdədir. Maraqlıdır ki, şairin əsərlərinin dilindəki klassizimlərlə çağdaş dövr canlı danışq-dialekt elementləri çulğası, qədim türk dilinin etnogenetik baxımdan vahid kökə malik olduğunu sübuta yetirir. Nəsiminin dilindəki söz və ifadələrin həm qədim, həm də çağdaş Azərbaycan, eləcə də Osmanlı türkcəsində və digər türk xalqlarının dillərində olduğu kimi işlənməsi dilimizin tarixi qatlarından soraq verir. Bu isə həm Azərbaycan, həm də ümum türk dilinin tarixi üçün çox maraqlı bir məsələdir. Məhz buna görə də ayrı-ayrı klassiklərimizin, o cümlədən Nəsiminin yaradıcılığında mövcud belə söz və ifadələrin öyrənilməsinə çox ciddi ehtiyac duyulur.

Nəsiminin dili dialekt söz və ifadələrlə olduqca zəngindir. Onun yaradıcılığında ümumxalq dili baxımından adi dil ədəbi dil hüququ

qazanmış olur. Ümumiyyətlə, Nəsiminin dilində ayrı-ayrı dialektizimlərin mövcudluğu dilimizin qədim milli xüsusiyyətlərini özündə mühafizirə edir ki, bu da çağdaş dilə uyğun gəlir və bu gün də öz tarixi sabitliyini qoruyub saxlayır.

*Gülə əl sunmasun ol kim tikənindən üşənür,
Kim bu həmra gülünün xarinə xəncər dedilər.
Çəsmeyi-heyvan xəcildir ləblərindən daima,
Abi kövsər şərbəti şirin totağundan.*

Göründüyü kimi, burada işlənən **üşənür**, **xəcil** kimi dialekt sözlər çağdaş Azərbaycan-türk dialekt və şivələrində təzahür etməklə, qədim türk dilinin etnogenetik baxımdan vahid kökə malik olduğunu əsaslandırır. Tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan belə dialektizimlərin Nəsiminin dilində olduğu kimi, eyni semantik yüklə çağdaş dialektlərimizdə işlənməsi təsadüfi hal sayıla bilməz. Cənub qrupu dialektlərində işlənən **xəcil**, **xəlvəti**, **xəbis**, **ağu** və s. bu kimi leksik vahidlərin eyni forma və məzmununda Nəsimi dilində işlənməsi dilimizin tarixi köklərindən xəbər verir.

*Ey yanağından xəcil, gül laleyi həmra ilən.
Nəfsi-xəbisə uymaq şeytanların işidir.
İşin nədir gör axır, fikr eylə, olma nadan.
Arısı yalandır, saqın, dadlusına aldanma kim.
Acıdır anın şəkəri, ağu qatılmış balına.*

Çağdaş Azərbaycan və Osmanlı türkcəsindəki istər ədəbi, istərsə də dialekt sözlərin Nəsimi şeirlərində ortaq şəkildə işlənməsi vahid kökə malik qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən cəhətlərdəndir. Araşdırmalardan bəlli olur ki, Nəsiminin dilində işlənən ortaq türk dialektizimləri dövrün leksik mühiti, həm də üslubi-poetik ifadə tərzii ilə bağlı məsələdir.

Dərdü qəm ilə yandı könül, yar **bulunmaz**,
Çox doğru diyar istədi dəyyar **bulunmaz**.
Xəlqin əməli azdı könül yıxıcı ögüş
Bir xəstə könül **yapıcı**, memar **bulunmaz**.

Osmanlı türkcəsinə aid bir çox leksemlərin heç bir deformasiyaya uğramadan Nəsimi dilində işlənməsi ümumtürk dilinin tarixi kökünə açıqlamağa imkan yaradır.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikası haqqında yazılmış əsərlərlə yanaşı, Nəsiminin leksikası üzərində aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, dilimizin ədəbi normalarda formalaşmasında, onun sonralar daha da inkişaf edərək sabitləşməsində sırf azəri sözləri ilə bərabər oğuz

və qıpçaq tayfa dilləri ünsürləri də iştirak etmiş və müəyyən rol oynamışdır (2,s.6). Bu ünsürlər qədim yazılı abidələrdə, eləcə də Nəsiminin əsərlərində qeydə alındığı kimi müasir dialekt və şivələrdə də öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələri, eləcə də dialekt və şivələrinin tədqiqi sübut edir ki, qıpçaq dili ünsürlərinin dilimizə keçməsi tarixi IV-VI əsrlərdə, qıpçaq tayfalarının Azərbaycan ərazisinə yürüşü ilə əlaqədardır (3,s.5). Qaynaqlardan bəlli olur ki, qıpçaq dili ünsürləri Azərbaycan dilinin formalaşmasında həlledici rol oynamasa da, onun inkişafına təsir etmiş, dilimizin təşəkkülündə nəzərə cərpacaq dərəcədə iz buraxmışdır. Qıpçaq dil ünsürlərinə nisbətən, oğuz dili ünsürləri Azərbaycan dilində daha möhkəm yer tutmuşdur (4,s.13).

Azərbaycan türkcəsində oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında heç bir hədd çəkmək mümkün olmadığından belə sözlər ortaq şəkildə ümumxalq dili olaraq ədəbi dilə, hətta klassik şer üslubuna sirayət etmiş, Azərbaycan dilinin tərkib hissəsini təşkil etmişdir. Ona görə də bu dövrdə oğuz və qıpçaq tayfalarının dil ünsürləri, müxtəlif tayfa dillərinin sözləri kimi deyil, vahid Azərbaycan dilinin leksik tərkibinə aid türk mənşəli sözlər sırasında özünə yer tutmuş lüğət vahidləri kimi qiymətləndirilməlidir.

Könlümü al ilən aldı, şimdi can istər gözün,
Bunca şiltağı nədəndir, aşqi şeyda ilən.
Ta ədəb sevdəyə verdi can ilə dünyavü din
Hər kim ki, bazar eylədi şol narkisi-şəhla ilən.
Sərv ilə şümşadü, tūba olmasun şimdən gerü,
Çün Nəsimi qane oldu şol qəddi-bəla ilən.

və ya

Taxmagil şeytan gibi boynuna tövqi lənəti,
Gəl müti ol can ilən haqdan gələn fərmanə sən.
Yandırıcı firqəti yaxdı bəni narına
Könlüm ulaşmaq dilər, yarı-vəfadarına.

Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına uyğun olaraq Nəsiminin leksikası üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, mənşə etibarilə ümumtürk dillərində birləşən oğuz və qıpçaq tayfa dil ünsürlərinin Azərbaycan sözləri ilə ortaq şəkildə işlənməsi Azərbaycan, eləcə də ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etmişdir. Məhz buna görə də Nəsimi əsərlərinin əsasını və təməlini təşkil edən Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, çağdaş Osmanlı türkcəsinin ədəbi qoluna *aid şimdi-indi, əcəba-aya (təəcüb bildirən ədat), uy //oy*

vermək-səs vermək, qutlu-mübarək, uğurlu, ürf // örf –adət ənənə, ilət-çatdır, götür, əfəndi-ədəbli, təmkinli, bulmaq-tapmaq, qafə-baş, kəllə, yasaq-qadağan, yarğu-hökm, üsanc-bezikən, ulaşmaq-çatmaq, yetişmək, yaxmaq-yandırmaq və s. bu kimi leksik vahidlərin işlənməsi də təsadüfi hal sayıla bilməz.

Ey ədib, **oy vermə**, adabından vəhdətə.

Əcaba bu pəri **yüzlü** məhinmədür, ya pərrimi,

Canü cəhanə ur **çəfa** aşiq isən gər, ey könül.

Başumə **qutlu** ayağın gəldi basdı ol nigar,

Kölgəsi düşdü **bana** sərvü xuramanım yenə.

Bağdadə gəl, ey qasid, **ilət** xəbəri kim,

Ol şöbədəsi dilbəri-əyyarümi **buldum**.

Gözünü turib süzərsin dilü canə qəsd edərsin,

Bu nədür ki, sən qılırsın çələbi bəgüm **əfəndi**.

N. Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, lüğət tərkibinin etnogenetik tərkibi üzərindəki müşahidələr göstərir ki, şairin dilində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər həm normativ, həm də üslubi baxımdan qeyri-türk mənşəli sözlərdən daha çox fəaldır(5.s.182).

Bədii dil normalarını xalq dili əsasında inkişaf etdirən Nəsimi ədəbi dilin üslubuna xas olan söz və ifadələr işlədərək, bu sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini tam incəliyi ilə ifadə etmiş xalq dili ilə daha öncəki yazı dili arasında bir vəhdət yaratmaqla onları ədəbi normada birləşdirmişdir.

Çananə mənim sevdiyimi, çan bilir ancaq

Könlüm diləyin dünyada çanan bilir ancaq.

Bildim, tanıdım elmdə məbudu, yəqin ki,

Şöylə bilirəm ki, anı Quran bilir ancaq.

Abdal oluban, bəylik edən arifi gör kim

Bu səltənətin qədrini sultan bilir ancaq.

Sufimidir ol cami müssəffasına məşğul,

Pünhani içər öylə ki, şeytan bilir ancaq.

Ey saqi, gətir dövr əyağın, dövr elə sun kim,

Bu dövr əyağın dövrünü dövrən bilir ancaq.

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz

Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.

Nəsiminin dilindəki dialekt sözlərin əksəriyyəti çağdaş Azərbaycan dialektlərində olduğu kimi, bir çox türk dillərində də işlənməkdədir. Bu isə Azərbaycan, ümumiyyətlə türk dilinin tarixi üçün çox maraqlı və aktual olan bir məsələdir. Nəsiminin əsərlərinin leksik

tərkibində olan müasir, dil üçün arxaikləşmiş dialekt sözlər dilçilik baxımından ən maraqlı lüğət vahidlərindəndir. Belə ki, xalqın tarixi ilə birbaşa əlaqədə olan, onun adət-ənənəsini əks etdirən bir çox dialekt sözlər zaman keçdikcə yenidən ədəbi dilə və onun yazılı qoluna da daxil ola bilər. Nəsiminin dilində işlənən, müasir dil üçün arxaik hesab olunan sözlərin əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələri və «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarından tutmuş, XIX əsrə qədər yazılı ədəbiyyatda işlənmiş, bir çoxu indi də dialekt və şivələrdə qalmaqdadır. Məsələn;

ari//arı - pak, təmiz

Qanı dövrandə bir qəlbi ləkəsiz,

Qanı dünyadə bir **arıca** dinar.

isbat - sübut, dəlil, fakt,

İsbat edərəm daim ənləhəqqimi həqdən

Bir bənciləyin aşiqi-bərdari kimün var?

yey // yeg – yaxşı

Şikayət eyləməzəm dilbərin cəfasindən

Könül cəfasü bana **yegdürür** vəfasindən.

azğun - yolunu azmış

Binmə gər **azğun** degilsən nəfsi-şumun atinə.

kəsad - qıtlıq, kasıblıq

Təsbih ilə taatun bazarı **kəsad** aldı

Dükamı yoq anun, köç eylə xərabindən.

İrişmək - çatmaq, qovuşmaq, yetişmək

Abi həyatə **irişən** buldı həyatı cavidan.

ertə – tez, səhər, sabah

Eşq əlindən gəl şərabi –səisəbilü gövhər iç

Keç bu meydən kim, çəkərsən **ertə** şərbətdən xumar

illa ki - ələlxüsus, xüsusilə

Qəti-nəzər etdüm qamudən dünyadə mütləq

İlla ki, gözəldən.

Nəsiminin yaradıcılığında xalq danışığı dili, xüsusən cənub qrupu dialekt xüsusiyyətləri daha qabarıq görünür. Azərbaycan ədəbi dil tarixindən danışarkən XV-XVI əsr ədəbi dilimizdə Güney Azərbaycan

və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərən qaynaqlara istinad edən prof. Q.Paşayev Kərkük dialektlərinin Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına daxil olduğunu göstərmişdir(6,s.27.).

Nəsiminin şerlərində nəzərə çarpacaq dialekt xüsusiyyətlərindən biri budur ki, ədəbi dildə söz sonundakı, bəzi hallarda söz ortasındakı **q** səsi mövqeyində **x // ğ** səsi işlənir. Bu səs əvəzlənməsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda rast gəlinən dialekt xüsusiyyətlərindən biridir.

Qəməsindən fitnələr durdu, oyandı **uyxudan**,

Sən bu **uyxudan** qaçan, ey bixəbər oyanəsən?

Azərbaycan ədəbi dilində norma halını almış **ilə// -la// -lə** qoşması ilə yanaşı, çağdaş xalq danışığı dilində olan **nan// nən** və **ilən//ilan** formalarının da Nəsimi dilində işlənməsi dialektlərimizdəki mövcud formanın tarixi xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır.

Ey yanağından xəcil, gül laleyi həmrə **ilən**.

Qanımı tökdü gözün, hər ləhzə bir sevda **ilən**;

Könlümü al **ilən** aldı, şimdi çan istər gözün,

Bunca şıltağı nədəndir, aşıqi-şeyda **ilən**.

Nəsimi dilində sözün əvvəlində, xüsusən qapalı saitlərin qarşısında **y** səsinin işlənməsi çox səciyyəvidir. Söz əvvəlində **y** səsinin əlavəsi kimi görünən bu hadisə Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində özünü göstərir. Ordubad dialektində mövcud olan bu hadisəyə həm də Zaqatala-Qax şivələrində rast gəlinir (7, s. 90). A.Vəliyev eyni hadisənin başqa türk dilləri və dialektləri (qaqauz, türkmən, tatar, türk-osmanlı, uyğur, başqırd), əsasən oğuz və qismən bəzi qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edir (8. s. 197-198). Bu xüsusiyyət türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, «Kitabi- Dədə Qorqud» dastanlarında və bir çox çağdaş türk dillərində də mövcuddur.

Gəl ara könlümün için, ey can kim fəraqündən

Nə acı qüssələr **yudar**, nə ağular içər könlüm

Əyan oldu **yüzü**, ya rəb saqınsın

Camalın fitneyi axirzamandan.

Şol binişanı buldum, anın nişanı oldum

Yüzün görəne ayrux, namu nişan gərəkməz.

Nəsimi yaradıcılığında feli bağlama şəkilsinin başqa bir qədim forması özünü göstərir. Nəsiminin dilində daha çox rast gəlinən **-iban//**

ibən// uban feli bağlama şəkilsiləri Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənməklə daha çox Quba, Xaçmaz və Dərbənd zonasında geniş yayılmışdır.

Qorx o gündən kim, **gəlibən**, sorisər, münkir, nəkir

Haq cavabın verməklə nitq olmaya bağlənəsən.

Vur sözünün **ur** şəklində işlənməsi Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, xüsusilə Dərbənd dialektində **v** səsinin düşməsi nəticəsində **ur** kimi işlənir ki, eyni forma Nəsiminin dilində də özünü göstərir.

Bu əcəl meydanına heç kimsə qalmaz, girmədin

Başını qəbr içrə daşa **urubən** uyanəsən.

M.İ.Yusifov göstərir ki, türk dillərində söz önündə zəif iştirak edən **v** samitinin az işlənməsi onun bilavasitə fonoloji - akustik cəhətdən zəif olması ilə bağlıdır. **V** samiti çağdaş Azərbaycan və türk dillərində söz əvvəlində mühafizə edilir, türkmən və qaqauz dillərində isə düşməyə meyl göstərir və **ur** şəklində işlənir. Hətta türkmən ədəbi dilində işlənən **ur** sözü türkmən dialektlərində isə **vur** kimi qorunub saxlanılır (9,s.49).

XI əsrdə türk tayfa dillərində **vur** sözünün **ur** kimi işlənməsi faktına M. Kaşğarlının «Divanü lüğət-it türk» əsərində rast gəlirik; «Ol kulin urdu». (10, s. 218, I c.)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə, xüsusilə cənub qrupu dialektlərinə xas olan **n>v**, **u>i**, **ü>i** diferensiyası Nəsimi dili üçün də xarakterikdir.

Ərşlə fərşü kafi nun, məndə bulundu cümlə çün,

Kəs **sözünü** əbsəm ol, şərhi bəyanə sığmazam.

Nəsimi yaradıcılığına istinadən müxtəlif səs diferensiyaları içərisində **y>g** hadisəsi də xüsusi maraq doğurur. Belə ki, bu səs diferensiyası Azərbaycan dialektlərinin şimal, şərq və qərb qurupunda da mövcuddur!

Hər dili **əgridə** yoqdur ari göftar, istəmə.

Əgər cinni **degilsən**, adəmi bil

Kanın əsli nədəndir söylə andan.

və ya

Öğrədir ol dəm sana şeytan qalu batil cavab

Uyma şeytan sözüne, vasil ol rəhmanə sən.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, çağdaş dialektlərimizdə **y>g** diferensiyasının **əgri**, **degil**, **ögrədir** və s. bu kimi

sözlərin tərkibində qorunub saxlanması Azərbaycan-türk dilinin daha qədim dövrünə aiddir və **əyri deyil, öyrədir** forması isə daha sonrakı hadisədir.

Çağdaş Türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dialekt və şivələrində **d** səsinin **t** -yə keçməsi hadisəsi Nəsimi dilində *həm d>t, həm də t>d* formasında özünü göstərir. Məsələn, *daş // taş, dodağ // totağ, dikən // tikən, diş // tiş, dökülmək // tökülmək, dutmaq // tutmaq* və s.

Ey qönçə ağzılı, məni yandırdı hicrin **tikəni**

Gəlgil, ki səniz qönçə tək doldu içim qandasın,
Necə növmid olayım, çün gözümün əbrindən

Qətrə-qətrə yerinə dürr kibi dərya **dökülür**.

Aləmdə bu gün əhdi bütün yar ələ girməz

Yandırdı **dikən** bağrımı, gülzar ələ girməz.

Qədim dil xüsusiyyəti kimi Azərbaycan dilinin bir çox sözlərində başlanğıc **t** səsi **d** səsinə keçid alır və bu səs əvəzlənməsi bir çox çağdaş türk dillərində –Türkiyə türkcəsi, türkmən, qaqauz və tuva dillərində də işlənir (11,s.49).

Çağdaş Türkiyə türkcəsində **t**, Azərbaycan türkcəsində isə **d** şəklində işlənən **d-t** səs keçidlərinə gədim yazılı abidələrin, xüsusilə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də rast gəlinir. «*Ala yatan qarlu tağları aşım*». (12, s.199)M.Kaşğarlının «Divanü lüğət-it Türk» əsərində verilən bilgiyə görə oğuzlar və onlara yaxın olanlar sözdəki **t** hərfini **d** ilə dəyişirlər. *tewey-devey, od-ot, ötti-öttdi, çatur-çadır* (10, s.105, 222, 404).

E.Əzizov türkoloji ədəbiyyatda söz önündəki qarşılaşma hadisəsini etnolinqvistik baxımdan türk və qıpçaq tayfalarının dili ilə bağlı olduğunu söyləməkdədir.(13,s.119). N.A.Baskakov türk dillərində **d** səsinə oğuz, **t** səsinə isə qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi göstərir.(14, s.118-144). M.Şirəliyev isə Azərbaycan dili şivələrində söz önündəki **d-t** hadisəsinin qıpçaq dil xüsusiyyəti olaraq işləndiyini göstərməkdədir.(7, s.82) Dialektoloji araşdırmalar türk dillərinin tarixində söz önündə **t** səsinin daha çox işləndiyini göstərir ki, bu hadisə Nəsiminin də dilində eynilə müşahidə olunmaqdadır.

Ey həqqi istəyən, gəl insan ol,
Qara **taş** olma, lələ mərcan ol.

Badə vermişisin, pərişan zülfünü **tağıtma** kim,

Canları bixaniman etmək dilərsin, **etməgil**.

Verilmiş nümunədə çağdaş türk ləhcələri üçün ortaq olan daha bir dialektal vahid --- *etməgil* felinin tərkibindəki *gil* komponenti diqqəti cəlb edir. Felin əmr şəklində çeşitli anlamlar ifadə edən *gil* şəkilçisinin fonetik variantları (*qıl//gil//ğil*)və mənşəyi haqqında türkologiyada maraqlı fikirlər mövcuddur. V.V.Radlov, c.Deni türk dillərində mövcud olan bu şəkilçinin *qıl* felindən törəndiyini göstərirlər. (15, s.25) A.N.Kononov, M.Şirəliyev, E.Əmrə, A.M.şerbak, M.Rəhimov da bu etimologiyayı qəbul edirlər.(16, s.208)

Qıl//gil//ğil şəkilçisi fellərə qoşularaq ikinci şəxs təkinə aid olub əmr bildirir. Araşdırmalardan aydın olur ki, əsasən XVIII əsrə qədər yaygın olan bu forma Azərbaycan türkcəsində daha qədimdən işlənməkdədir. M.Kaşğarlının «Divanü lüğət-it Türk» əsəriylə yanaşı, daha qədim qaynaqlarda, xüsusilə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında *qıl//gil//ğil* -in çağdaş Azərbaycan dialektlərində sıx bir şəkildə qorunması bu dil elementinin XI əsrdən daha əvvəlki dövrlərə aid olduğunu təsdiq etməkdədir.

Məsələn: Bərü *gəlgil*, başım baxtı, evim taxtı!

Yerindən ırı turğıl!

Ala çadırın yer yüzünə *dikdirgil*!

Atdan, ayğırdan, devedən buğra

qoyundan qoç *öldürgil*!

İç Oğuzun, Tış Oğuzun beğlərin üstünə
yığnağ *etgil*!

Ac görsən, *toyurğil*! Yalınçıq görsən, *tonatqıl*!

Borchıyı borcundan *qurtargil*!(12, s.108)

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanları və XIV-XVII əsr klassik Azərbaycan ədəbi dilində *qıl//gil//ğil* şəklində işlənən bu şəkilçi XVII əsrdən sonra *qnanı//günən//gilən* şəklinə keçid almış və müasir Azərbaycan dialektlərində yaygın bir şəkildə qorunmaqdadır. (17, s.231-232)

Ümumiyyətlə, Nəsiminin dili üzərində aparılan dialektoloji araşdırmalar ümumtürk dilinin öyrənilməyən çox qədim qatlarının açılmasında mühüm qaynaq rolunu oynamaqdadır. Ana dilindən alınan hər bir söz və ifadəni bir neçə dəfə işlətməklə dilimizə yeni üslub, deyim tərzini gətirmiş Nəsimi bütün bənəzətmə və məcazlarla şeir dilində musiqi ahəngdarlığı, xüsusi bir ritm yaratmışdır.

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,

Kim bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

Al ilə ala gözlərin aldıdı aldı könlümü,

Alini gör nə **al** edər, kimsə irişməz alinə.

Başdan başa cinaslar üzərində qurulmuş bu parçadan görüldüyü kimi, Nəsiminin şeirləri həm də Azərbaycan-türk dilinin leksik-semantik sisteminin əsaslı araşdırılmasına, sözlərin tarixən daşdığı müxtəlif mənə çalarlarını öyrənməyə imkan yaradır.

Nəsimi dilinin xalq danışığı dilindən qaynaqlanması bütün yaradıcılığı boyu izlənilir. Şairin qəzəl və rübailərində daha çox işlənən frazeoloji vahidlər bir daha sübut edir ki, onun dili xalq ifadə vasitələrinə əsaslanaraq yaranan ədəbi dil normaları ilə əlaqədardır. Şairin əsərlərində işlətdiyi xalq məsələləri, ibarə və idiomalar dilin həqiqi yaradıcısı olan xalqın uzun əsrlik tarixi inkişafı ilə bağlı, milli koloriti özündə əks etdirən ifadə vasitələrinin həyatiliyi ilə bağlıdır. Dilimizin lüğət tərkibində daşlaşıb sabitləşən frazeoloji vahidləri ədəbi-bədii dil normaları çərçivəsində işlədən şair onların ifadə etdiyi dərin və incə mənələrə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məsələn;

əl uzatmaq- yardım etmək,

Dünyanın murdarına sən çox **uzatdın əlini**

eşqə düşmək –sevmək;

Eşqin bəlası yox deyibən, **eşqə düşmə,**

bel bağlama- inanma;

Dövləti on gün olan ələmə **bel bağlama** heç

Sən ona təkyə edib özünü bədnam ələmə!

Göründüyü kimi, XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, xüsusən onun şer qolu artıq möhkəm ənənəyə malik bir dil kimi formalaşmışdı. Azərbaycan şeir dili öz inkişafı tarixində klassik türk dilləri ilə bağlı olmuş və Azərbaycan xalq dilinə əsaslanaraq poetik dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Nəsiminin əsərləri sübut edir ki, XIV əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dili həm Azərbaycan canlı xalq dilinə, həm də klassik türk ədəbi dilinə və onun ənənələrinə əsaslanaraq inkişaf etmişdir.

Bütün bu məsələlər üzərində aparılan araşdırmalar bir daha göstərir ki, Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan-türk dilinin həm çağdaş, həm də tarixi aspektdən öyrənilməsində çox dəyərli qədim yazılı abidələrimizdəndir

QAYNAQLAR

1. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985.
2. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959.
3. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в Азербайджанском языке (на материале диалектов и говоров). Сб. «Исследования по грамматике и лексике тюркских языков». Узбекской ССР, Ташкент, 1965.
4. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı, 1970.1
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995.
6. Paşayev Q. Kərkük folklorunun canrları. Bakı, 2003..
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı 1968.
8. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı 2005.
9. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı 1984.
10. Mahmud Kaşğarlı. Divanü lüğət-it Türk. Bakı 2006.
11. Serebrennikov B.A., Nəsimiyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasi. Bakı, 2002,s.49.
12. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
13. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
14. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва,1960.
15. Bağırov E.A. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili mənbələrində fel formaları. TDT və DP, Bakı, 1986.
16. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка Москва-Ленинград, 1960.
17. Rəhimov.M . Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.

СОВРЕМЕННЫЕ АЗЕРБЕДЖАНСКО-ТЮРКСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ЯЗЫКЕ НАСИМИ

Творчество Насими впитывает в себя бессмертные образцы литературного и разговорного языка, является национально, не только Азербайджанского, а также других тюркских народов. Большинство диалектизмов языка Азербайджанских тюрков, употребляется в современном языке.

Употребление слов и выражений из языка Насими как в древнем, так и в современном Азербайджанском, наряду с другими тюркскими языками отражает в себе исторические особенности нашего языка.

А это представляет собой большой интерес как и для истории Азербайджанского так и общетюркского языков.

CONTEMPORARY AZERBAIJAN TURKISH DIALEKTALİZM USED IN NESİMİ'S STYLE

Besides the elements of ancient Oghuz and Qipchaq languages, overwhelming majority of dialect words contained in the lexicon of Nasimi are used largely in the modern Azerbaijani Turkish language. The classic expressions contained in the lexicon of the poet's works are mixed; prove once again the fact that the ancient Turkish languages have the unique origin from the ethnogeny standpoint.

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARINDA GÜNEY AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Toponimlər az dəyişən və uzunömürlü olduğundan tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbə hesab olunur. Azərbaycan toponimləri xalqımızın soykökündə duran qəbiləbirləşmələrinin tarixdə oynadığı rolu, etnoqrafiyası, dili, mədəniyyəti haqqında dəqiq elmi məlumat verən, tarixin sınaqlarından çıxmış ilkin tutarlı qaynaqlardandır. Azərbaycan xalqının soykökünü, tarixən məskunlaşdığı ərazini dəqiqləşdirmək üçün belə qaynaqları araşdırarkən qədim tarixi abidələrin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.. Belə dəyərli abidələrdən biri də türk xalqlarının, xüsusilə Azərbaycan türklərinin şah əsəri olmaqla «vətənimizin sərhədlərinin möhürlənmiş sənədi», «tariximizin ana qaynağı» sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarıdır. Dastanda bəzi fonetik dəyişikliklə yanaşı, həm də heç bir dəyişikliyə uğramadan bu gün də eyni coğrafi ərazinin dəqiq ünvanı kimi işlənən, nəsildən-nəsilə keçərək bu günə qədər qorunub saxlanan Güney Azərbaycan toponimləri diqqəti daha çox cəlb edir.

Əsərdə qeydə aldığımız coğrafi adlardan əksəriyyəti heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan müasir dövrdə Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Cənubi Azərbaycan ərazisində də mövcuddur. Bu yer-yurd adlarından Aladağ, Qaradağ, Qaradərə, Əlincə qalası, Ağca qala, Ağqaya, Durugöl, Dərəşam, Ağlağan və s. bu kimi coğrafi adları misal göstərmək olar.

Dastanda qeyd olunan Aladağ hazırda Güney Azərbaycanda yuxarı Tutek kəndi yaxınlığında yerləşir. Müasir dilimizdə rəng anlamında işlənən «ala» sözü özbək, türkmən, uyğur, xakas, qırğız, qazax, başqırdlar tərəfindən də orta qəbildə işlənərək rəngarəng, başının tükü tökülmüş (dazbaş), bitkisiz, qaşqa, xallı, xalxal mənalarnı ifadə etsə də, qədim qaynaqlarda, o cümlədən «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında isə bu söz «irəli, qarşı», «uca, hüündür» anlamında açıqlanır (1, s. 128).

«Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyunda «*Ala yatan qara tağları aşdım, İləvi yatan qara dənizi gördüm*» (2, s.95) - ifadəsində «ala» sözü «irəli, qarşı» anlamını verirsə, «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyu»nda «*Ala sayvan gög yüzünə aşınmışdı*» (2, s. 94) sözü «uca, hüündür» anlamlarını ifadə edir. Müasir dilimizdə rəng anlamı ifadə edən «ala» sözü Azərbaycan toponimiyasında müxtəlif mənə çalarları ifadə edir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da adı keçən mövcud toponimlərdən biri də Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərinin güneyində Surxab dağlarına qovuşan *Qaradağdır*.

Dastanda qeyd olunan Qaradağ və Qaradərə coğrafi adlarına Güney Azərbaycanda olduğu kimi, Quzey Azərbaycanda və işğal olunmuş tarixi bölgələrimizdə də rast gəlinir: Qaradağ - Gədəbəydə, Laçında, Şamaxıda, Şəmsirdə, Şahbuzda, Dağıstanın Rutul rayonunda, Ermənistanın Qori rayonunda, Qusarda sıra dağlar, Qaxda isə zirvə kimi qeydə alınıb.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqlarının toponimiyasında təsadüf edilən «ağ», «qara» sözləri daha çox Azərbaycan toponimlərində işlənir. Qədim dövrlərdən indiyədək müxtəlif mənə çalarlarına malik *qara* və *ağ* sözləri ilə bağlı toponimlər istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan ərazisində çox geniş işlənəməkdədir.

Qara sözünün semantikasını ilə bağlı elmi mənbələrdə istənilən qədər məlumat var. T.Əhmədov *qara* sözü ilə ifadə olunan onomastik vahidləri geniş şəkildə şərh edərək bildirir ki, *qara* sözü bəzən rəng, bəzən isə ölçü və həcm mənasını ifadə edir (3, s. 211). Ə.Fərzəli də *qara* sözünün çoxməzmunlu olduğunu qeyd edərək mənə çalarlarını aşağıdakı kimi açıqlayır: «*Qara-qaranlıq, işıqsızlıq, böyük, nəhəng, qorxu, qəm, kədər, bədbəxtlik, sevinc, şadlıq, yaraşlıq, gözəllik*» (4, s. 38). P.M.Yüzbaşov da *qara* sözünün vaxtı ilə *rəng, ağır, qarlı, böyük, qonaq, sıx, qalın, çoxluq* mənasında işləndiyini qeyd edir (5, s. 135-136). *Qara* sözü ilə bağlı elmi ədəbiyyatda mövcud olan bu fikirlər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da öz əksini daha geniş tapır. Belə ki, Araşdırmalar göstərir ki, *qara* sözü dastanda bir neçə anlamda işlənir: *qara-ucalıq, böyüklük, genişlik; qara- bədbəxtlik, qara-rəng*. Dastanda adı qeyd olunan Qaradağ oronimindəki *qara* sözü də ucalıq, böyüklük anlamındadır.

Məsələn, «*Qara-qara tağlardan hənir aşdı*» və ya «*Ala yatan qara tağları aşdım*» (2, s. 95) cümlələrindəki *qara* sözü uca mənə çaları ifadə edirsə, «*Qara yerdə ağ otlaqlı çadırlar qurdurdum*» (2, s. 171) və ya «*Qara bağı sarsıldı*» (2, s. 171) cümlələrindəki *qara* sözü geniş anlamda işlənir. Bunlarla yanaşı, «*Qara qıyma gözləri gan yaşla doldu*» (2, s.136) cümləsində isə *qara* sözü rəng bildirir. Dastanda isə adı qeyd olunan Qaradağ oronimindəki *qara* sözü də ucalıq, böyüklük anlamını ifadə edir (2, s. 171) Dastanda diqqəti cəlb edən maraqlı mürəkkəb coğrafi adlardan biri də Arqubel toponimidir. Ehtimal ki, Güney Azərbaycanda qeydə alınmış *Qubul // Qubel* oronimi dastanda qeyd olunan Arqubel toponiminin müasir dövrə görə gəlib çıxmış fonetik variantdır. Görünür, vaxtı ilə üç tərkibdən (*ar-qu-bel*) ibarət olan bu söz zaman keçdikcə «*ar*» komponentini itirmiş və *Qubul // Qubel* formasını almışdır. Mürəkkəb ad kimi qeydə alınmış bu toponimin birinci komponenti «*ar // ər*»in «*igid, kişi*,

şücaətli» anlamında işləndiyinə dair qaynaqlarda xeyli məlumat var. M.Seyidovun fikrincə «*qu//kull/kü//küy*» bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan, özbək, altay, uyuğur, qazax, tatar, başqırd dillərində «*sas, bağırıtı, gurultu, xəbər vermək, yanmaq*» anlamlarını verir. O, Quar sözünün «*səsli, hayquran ər, kişi*» mənasında işləndiyini qeyd edərək «*qu//ku*»nun həm də Altay əfsanələrində ildırım və göy gurultusu ilə birgə xatırlandığını və buna görə də qədim türk-monqol dillərində şəxs adlarına qoşulan bu sözü həmin adamın böyüklüyü, ululuğu, müqəddəsliyi ilə bağlayırlar. (6,s.216-218)

M. Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində «*qu*» sözü fellərə qoşularaq işlənən bir ədat kimi göstərilir. Məsələn, «*bargu yer, turgu yer*» və s. ifadələrinin «*varlacak yer, durulacak yer*» anlamlarında işləndiyi qeyd olunur (7, s. 172).

Bələliklə aydın olur ki, Qubul//Qubel coğrafi adı qədim türk mənşəli «*qu*» - böyük, «*bell/bub*» isə «*dağ tirəsi*» komponentlərindən ibarət olub «böyük dağ tirəsi» anlamını ifadə edir. Maraqlı cəhət odur ki, Qubul//Qubel oronimi ilə yanaşı Güney Azərbaycan toponimiyasında qədim türk mənşəli *qu//kull/kü* komponenti bir çox digər coğrafi obyektlərin də adlarında qorunub saxlanmışdır ki, (Vilanku dağları, İsku bəxşi, Qaranqu, Çəlaqu və s.) bunların da xüsusi toponimik araşdırmaya ehtiyacı var.

Ə.Cingizozlu Qubul dərəsi haqqında daha maraqlı bilgi verir: «Çinnab kəndinin çevrəsindəki ikinci abidə balbaldır. Qubul dərəsi deyilən yerdə düzəldilmiş balbal əski çağlara bağlı bir türk xaqanın qəbr-kurqanının bəlgəsidir. Balbal eynilə Orxon Yenisey çevrəsindəki abidələrin oxşarıdır. Savaşçı türklər yay, ox, qılınç, qəmə qurşanar, zireh geyinər, kəmərlər bağlayırdılar» (8, s.142).

M.Kaşğarlının «Divanü lüğət-it Türk» əsərində *arqunun* qədim türk tayfalarından biri olduğu göstərilir və bu tayfanın dili haqqında ayrıca məlumat verilir (7, s. 31).

Dədə Qorqud boylarında həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda rast gəldiyimiz *Əlincə qalasının* da adı çəkilir. Şimali Azərbaycanda olan Əlincə qalası Culfa rayonunda Əlincə çayının sağ sahilində yerləşən dağın zirvəsində, digəri isə Cənubi Azərbaycanda Ələncığ kəndinin yaxınlığındakı Əlincə çayın kənarındadır. Dədə Qorqudda Əlincə möhkəm istehkam kimi təsvir edilir. Eldəgizlər dövründə istehkam olmuş bu qalanın adının bəzi qaynaqlarda «*Alancik*» (*alan* –qədim türk dillərində düzənlik, *meydan*) sözündən olduğu ehtimal

edilir (9, s. 182). A.Axundova görə isə Əlincə toponimi monqolların yürüşündə iştirak edən əslən türk tayfası olan *əlcihinlərlə* bağlıdır. (10,s.34)

Əlincə haqqında tarixçilərdən Asoğik(X əsr), Orbeliani (XIII əsr), Şərafəddin Əli Yəzdi(XV əsr), Klavixov(XV əsr), E.Çələbi (XVI əsr) və başqaları məlumat vermişlər.

Dastanda adı çəkilən, tədqiqat üçün maraqlı doğuran qədim tarixə malik yerlərdən biri də Araz çayının sağ və sol sahillərində yerləşən *Dərəşam* yer adıdır. Burada bir çox tarixi yerlərin islamdan öncəki dövrlərə aid olması müşahidə edilmişdir ki, bunun da xüsusi tədqiqata ehtiyacı var.

Dastanda qeyd olunan *Ağca qalanın* adı ilə bağlı hazırda Cənubi Azərbaycanda bir neçə qala vardır. Bu qalalardan biri Ruzqanda Təbrizdən 110 km uzaqda yerləşir. Qalanın 8 bürcü, 11 daş divarı var. Hazırda burada şahsevən elatlarının alaçıqları yerləşir. Eyni adlı ikinci qala Çətində yaxınlığında Daşdağı yamacında, Qaraqayaya yaxın Meşkin şəhərindən 18 km aralıdır (11, s. 13-19).

Dastanda adı çəkilən *Duruğöl, Quruçay, Uzunbulaq, Dərəşam* suyu, *Ağlağan* hidronimləri indi də eyni adlarla Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsində mövcuddur. Şərqi Azərbaycan ostanının Təbriz Bostanabad yolunda yerləşən Duru gölün ətrafında olan tarixi yerlər buranın çox qədim dövrlərə aid olduğunu təsdiqləyir. Bəzi qaynaqlarda bu göl haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. İran tarixçisi B.Xamaçı fransız alimi Cemli Karrerağının 1694-cü il «Səfərnamə»sində bu göl haqqında məlumat verdiyini qeyd edir (12, s. 421).

Dastanda qeydə alınmış və heç bir dəyişikliyə uğramadan Cənubi Azərbaycandakı mövcud toponimlərdən biri də Quruçay hidronimidir. Sərab şəhərinin üstündən keçən bu çay Ərdəbildə sovuşur. Ağlağan çayı isə Savalan dağının güneyindən baş alıb Nir mahalından keçərək Qarasu çayına tökülür. Bunlarla yanaşı, Cənubi Azərbaycan toponimiyasında dastanda qədim türk tayfaları qıpçaq, bayandur, bayatların adını əks etdirən toponimlər də mövcuddur. Qıpçaq kəndi Təbriz şəhərinin Bostanabad bəxşində, Bayat kəndi Təbriz və Miyana şəhərləri arasında, Bəyandur isə Sərab şəhəri tərkibində yerləşir.

Azərbaycan-Türk xalqının tarixi-coğrafi, fəlsəfi, dini, estetik, mənəvi və mədəni dünyasını əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları üzrə aparılan toponimik araşdırmalar əksi türk tarixinin öyrənilməsi və onların ilkin məskunlaşdığı ərazini dəqiqləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

QAYNAQLAR

1. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, т.1, 1974.
2. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
3. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
4. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 1989.
5. Юзбашов Р.М. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР серия «Наука о земле», 1968, №1.
6. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
7. Mahmud Kaşğarlı. Divanü lüğət-it-türk. İstanbul, 1992.
8. Çingizəoğlu Ə. Qarşı yatan Qaradağ. Bakı, 1998.
9. ASE. Bakı, 1980, c. 4.
10. Axundov.A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.
11. Bəhruz Xamaçı. Qalaha-ye tarix-e Azərbaycan, Təbriz, 1382.
12. Bəhruz Xamaçı. Fərhəng-e coğrafiya-ye Azərbaycan-e Şərqi. Tehran, 1380.

ЮЖНОАЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ТОПОНИМЫ В ЭПОСАХ «КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУТ»

Одним из исторических источников, уточняющих род и происхождение азербайджанского народа, территории, которые он заселял исторически, являются эпосы «Китаби Деде Коркут». Большинство географических названий, отмеченных в эпосе, продолжают существовать в современный период, как в Северном, так и в Южном Азербайджане, не претерпев никаких изменений. Из этих географических названий Аладаг, Карадаг, Карадере, крепость Алинджа, крепость Агджа, Аккая, Дуругёл, Дерешам, Аглаган и другие подобные топонимы имеют большое значение для изучения древней тюркской истории и уточнения территории, где они жили изначально.

TOPONYMS OF SOUTHERN AZERBAIJAN IN THE EPOS "BOOK OF DADA GORGUD"

One of the historical sources, specifying the family and origin of the Azerbaijani people, the territories, which it has settled historically, are eposes "Book of Dada Gorgud". The majority of the geographical names, recorded by the epos keep on existence in the modern period, both in the Northern and the Southern Azerbaijan without enduring any changes. Amongst these geographical names, such as: Aladagh, Garadagh, Garadara, the Alinja fortress, the Agja fortress, Aggaya, Durugol, Darasham, Aglagan and other similar toponyms have great significance for studying of the ancient Turkic history and specifying the territories where they have lived primordially.

NAXÇIVAN, GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU FOLKLORUNDA ORTAQ DİALEKT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir millətin ruhunu, tarixini, mədəniyyətini, dini dünyagörüşünü, mifik təfəkkürünü yaşadan, ən böyük sərvəti hesab olunan folklor nümunələri qədim adət-ənənələrin, eləcə də milli dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması əvəzsiz mənbə və zəngin xəzinədir. Bu baxımdan 3 müxtəlif dövlətin – Şimali və Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı), eləcə də Türkiyədə - Şərqi Anadolunun tərkibində yaşayan, vahid kökə malik Azərbaycan türklərinin folklor nümunələrinin müqayisəli tədqiqi dialekt leksikasının hələ üzə çıxarılmamış və araşdırılmamış əsl türk – Azərbaycan qatının öyrənilməsi və Azərbaycan xalqının soy-kökünün müəyyənlişdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Araşdırmalardan bəlli olur ki, folklor nümunələri dialekt və şivələrin Cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialekt xüsusiyyətlərinin Şərqi Anadolu ilə vahid kök üzərində dayandığını təsdiq edən fakt kimi ortaya çıxır. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın ərazidə yerləşməsi və onlar arasındakı mövcud etnik kök birliliyinin olması uzun zaman müxtəlif səbəblər üzündən ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə uyğun yaşam tərzinə baxmayaraq, dil və mədəniyyət baxımından aralarında ciddi fərqlər yarana bilməmişdir. Müxtəlif siyasi və mədəni dövrlərdə yaşasalar da, istər Qüzey və Güney Azərbaycan, istərsə də Anadolu türkləri öz zəngin folklorunda dialekt xüsusiyyətlərini ciddi şəkildə qoruyub saxlamışlar. Bu günə qədər Qüzey Azərbaycanda rusca, Güney Azərbaycanda farsca, Anadoluda osmanlıca yazı dili işlədilsə də, özünəməxsus vahid danışq dil xüsusiyyətləri və qədim adət-ənənələr vahid tarixi kökdən qaynaqlanaraq çağdaş dövrümüzdə də öz qədimliyini mühafizə etməkdədir. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu ərazisində elə ortaq folklor nümunələrinə rast gəlinir ki, bunlar dialekt və şivələrimizin də müqayisəli öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qüzey və Güney Azərbaycan, eləcə də Anadolu yörəsində bir-birinin eyni olan nəğmələr, layla və bayatılar, digər folklor nümunələri qədim adət-ənənələrimizin güzgüsü kimi parlayır. Bu nümunələrdə vahid dil xüsusiyyətlərinin çağdaş şifahi xalq

ədəbiyyatımızda qorunub saxlanması uzun əsrlər arasında tarixi körpü yaratmaqla mənəvi varislik zəncirinin qırılmamasını təmin edən əsas amil kimi özünü göstərməkdədir. Belə nümunələr arasında əmək nəğmələri və bayatılar çoxluq təşkil edir.

Hər üç bölgənin folklor nümunələrinə nəzər saldıqda Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi olan sırf milli elat həyatını, Azərbaycan kəndlisinin estetik fəlsəfi dünyasının əks olduğunu görürük. Azərbaycan folklorunda qoyunçuluqla əlaqədar yaranmış nəğmələrin eyni məqamla ortağ dialekt xüsusiyyətləri ilə Anadolu folklorunda işlənməsi milli etnoqrafik mədəniyyətimizin vahid tarixi kökünün bariz nümunəsi kimi özünü göstərməkdədir. Məsələn, Anadolu qarapapaq türklərinin dilində işlənən

Canım, qəmər qoyun,
Balası əmər qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Belinə bağlar kəmər, qoyun. (1; s.82)

- çoban türküsinin həm Qüzey, həm də Güney Azərbaycan folklorunda müəyyən ləhcə xüsusiyyətləri ilə işlənməsi diqqəti cəlb edir.

Nənəm, a qəmər qoyun,
Quzusu əmər qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Bağlayıb kəmər, qoyun. (2; s.18)

Bu oxşama bayatı Naxçıvanda və Güney Azərbaycanda qarapapaq türkləri və şahsevən elatlarının dilində isə belə səslənir:

Ay nazdı, qəmər qoyun,
Quzusu əmər qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Bağliyar kəmər qoyun.

Belə elat nəğmələrinin, eləcə də bayatıların bir çoxunda Azərbaycan və Anadolu variantlarını tutuşdurduqda vahid dil xüsusiyyətləri saxlanmaqla bir kəlmə, yaxud bir misranın kiçik fərqlə işləndiyinin şahidi olur. Məsələn:

Canım <i>şişəx</i> qoyun,	Nənəm a <i>şişəx</i> qoyun,
Yunu bir <i>döşəx</i> qoyun,	Yunu bir <i>döşəx</i> qoyun,
Bulamamı tez yetir	Bulamamı bol elə
Qırıldı <i>uşax</i> qoyun.	Qırıldı <i>uşax</i> qoyun.
Canım boz ala qoyun,	Nənəm boz, ala qoyun,
Yolda yozala qoyun,	Yolda <i>suzala</i> qoyun,
Yiyən sənin ucunnan	Yiyən sənin ucunnan

Bir alagöz qız ala, qoyun. (1; s.77) Gözəl qız ala, qoyun. (2; s.18-19)

Bu bayatılarda *yoza*, *suzala* tipli sinonimik cərgə yaradan qədim dialektizmləri özündə qoruyub saxlayan folklor materiallarında dilçilik elmi üçün gərəkli olan xeyli söz və qrammatik formalar vardır ki, bunlar da qədim dövrün yadigarlarıdır.

Göründüyü kimi, bu folklor nümunələrində dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran leksik vahidlərlə yanaşı, fonetik fərqləri yaradan səs əvəzlənmələri də üstünlük təşkil edir. Bu əvəzlənmələrin folklor materialları əsasında öyrənilməsi ayrı-ayrı dialekt və şivələr arasında, eyni zamanda dialektlərlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri ortaya çıxarmaqla yanaşı, həm dilimizin qədim tarixi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır, həm də Azərbaycan dili ilə digər türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdıraraq onun hansı qəbilə dilləri arasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər.

Bu baxımdan yanaşdıqda hər üç bölgənin folklor nümunələrində dialekt ünsürləri kimi səs əvəzlənmələrinə diqqət yetirmək olduqca vacibdir.

Anadolu variantı:

Canım saçax qoyun,
Bərədən qaçax qoyun,
Sənə göz yetirənin
Gözünə puçax qoyun.

Azərbaycan variantı:

Nənəm a saçax, qoyun,
Binədən qaçax qoyun,
Sənə yaman baxanın
Gözünə piçax qoyun.

b>p; b səsinin **p** səsi ilə əvəzlənməsinə bütün dialekt və şivələrimizdə təsadüf olursa da, bu hadisəyə daha çox cənub qrupu – yəni Naxçıvan, Ordubad və Təbriz dialektində rast gəlinir. Verilmiş nümunədən (*puçax//piçax*) aydın olur ki, Şərqi Anadolu dialektində eyni səs əvəzlənməsi müşahidə olunur.

A.Vəliyev Azərbaycanın bir çox bölgələrində – Ağdaş, Göyçay, Şəki, Bakı, Qərbi Abşeron, Quba, Qazax dialektlərində müşahidə edilən **b-p** hadisəsinin sözün əvvəlində **i, ı, y**, qapalı hecanın sonunda və ya **m, r, ş, x, k** samitlərindən əvvəl işləmə bildiyini göstərir (*pütün, piçax // piçax // puçax, pısqı, hesap, kutap, oturup, düşüp, deyip və s.*)

Azərbaycan keçid şivələri üçün səciyyəvi olan bu fonetik əvəzləmə digər türk xalqlarının da dil və dialektlərində diqqəti cəlb

edən xüsusiyyətlərdən biridir. Mustafa Öner b səsinin p-səsinə keçidinin qıpçaq dili üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edir (3, s. 17). Çağdaş osmanlı türkcəsində pişirmək, parmak, putak, qaquaz türkcəsində pazar, parmak, poqay türkcəsində pişiruv, (bişirmək), pışak, pışkı, çuvaşcada pus (baş), per (bir), paar (bağır), pelet (bulud), xakas dilində pala, paltı, özbək dilində puçok, pişmok, pəlkə, uyğur dilində palta, pıçak, pumak, patman qaraqalpaq dilində azap, pal, qazax dilində pişak, şopan, qırğız dilində pilik (bilik) paşa, pulut kimi sözlərdə müşahidə edilir (4, s. 148-149).

q>x; k-x' (y) Azərbaycan dialekt və şivələrinin cənub qrupunda sözlərin axırında x, eləcə də x' (y) səsinə üstünlük verilməsi (4; s.96) Şərqi Anadolu folklor nümunələrində də eyni ilə qalmaqdadır. Məsələn: *saçax, qaçax, puçax, şişləx' (y), döşəx' (y), uşax* və s. Ordubad və Tədriz dialektində sözün sonunda **u>i, i>i, i>ü** əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun Qars yörəsi üçün xarakterikdir.

Sarıqamişın yolları,
Eyri-büyri qolları,
Məndil alim süpürüm
Balam gələn yolları.

Məktip yazdım büləsin,
Oxuyasın güləsin,
Bu mehtibim üstünə
Durmiyəsin gələsin.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialekt və şivələri üçün ortaq fonetik xüsusiyyət kimi **ç>ş, r>l, l>d, k>ç** əvəzlənməsi də geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bunlarla yanaşı dialekt və şivələrimizə xas olan **d>t** əvəzlənməsinin də Anadolu dialektləri üst-üstə düşməsi təsadüfi deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin bir çoxunda Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq söz sonunda **t** səsi işlənir.

E.Əzizov türkoloji ədəbiyyatda söz önündəki **d > t** qarşılaşma hadisəsinin etnolinqvistik baxımdan gah «türk» gah da «qıpçaq» adlanan tayfaların dilinə aid olduğunu göstərir (6, s. 119). M. Kaşğarlı qarşılaşma hadisəsinə **d > t** (*tewey, ot*) türklərin, cingilti-ləşməni isə **t > d** (*dewey, od*) oğuzların dili üçün səciyyəvi hesab etmişdir (7, s. 105).

H.A.Baskakov da türk dillərində söz əvvəlində cingilti **d** samitinin işlənməsini oğuz, **t** kar samitinin işlənməsini isə qıpçaq

dil xüsusiyyəti sayır. (8. s.118-144) M. Şirəliyev də Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlindəki **d > t** hadisəsinə qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi göstərir. Dialektoloji araşdırmalar göstərir ki, türk dillərinin tarixində söz əvvəlində **t** samitinin işlənməsi daha çox üstünlüyə malikdir.

Dialekt və şivələrimizdə geniş yayılan fonetik xüsusiyyətlərdən biri də daha çox danışq dilinə xas olan assimilyasiya və dissimilyasiya hadisəsidir ki, bu da hər üç bölgənin folklor nümunələrində, eləcə də danışq dilində eyni formada mövcuddur.

Folklor nümunələri bir sıra fonetik xüsusiyyətləri mühafizə etməklə yanaşı, həm də qrammatik cəhətdən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan ədatların müxtəlif növ dialekt variantlarının eyni fonetik tərkibdə hər üç bölgənin folklor nümunələrində işlənməsi maraqlı cəhət kimi özünü göstərməkdədir. S.Q.Əlizadə XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində ədat kateqoriyasının kifayət qədər söz ehtiyatına malik olduğunu və müasir ədəbi dildə işləndiyini qeyd etmişdir. (8; s.19). Görünür, tarixən mövcud olmuş bu ədatların bir çoxunun müasir ədəbi dillə yanaşı, Azərbaycan və Anadolu folklor nümunələrində müxtəlif dialekt variantlarında işlənməsi təsadüfi deyil.

Məsələn emosionallıq çalarlığı ifadə edən *kaş ki*, ədatının Naxçıvan dialekt variantı *keşke* Anadolu ağızlarında eynilə işlənməkdədir.

Keşke, çolax olaydım,
Yara qonax olaydım,
Yar peşinə gedincə
Soyux sular olaydım. (1; s.166)

Və yaxud *məğər* sual ədatının Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklor nümunələrində, eləcə də müasir Naxçıvan dialektində *bəyə* formasında işlənməsi də ortaq dil xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq qalmaqdadır.

Yaxçı olar qoç igidin əzəli,
Payız olcaq bağlar təkər xəzəli,
Bəyə gedəm, sevəm sənən gözəli
Elə gedəm, yar, əylənəm gəlmiyəm!

Göründüyü kimi, istər Naxçıvan, istər Güney Azərbaycan, istərsə də Şərqi Anadolu yüzillərlə ayrı-ayrı dövlətlər tərkibində mövcud olsalar da, qədim türk dilinin leksik və fonetik elementlərini mühafizə etməklə ortaq folklorunu da qoruyub saxlamışdır. Lirik nəğmələr

sirasında ən çox yaygın olan vətən həsrətli ortağ bayatılar hər üç bölgənin folkloru üçün xarakterikdir. Həm Azərbaycan, həm də Anadolu folklorunun bayatı qolu xalqın nəğməyaratma mədəniyyətində müstəsna rol oynamışdır. Bayatılarda son dərəcə dolğun məna, zəngin dərin fəlsəfi fikirlər fonunda daha çox zülmə qarşı nifrət, vətən məhəbbəti, yurd el-oba həsrəti aydın səlis bir dillə ifadə olunur. Vətən həsrətli bayatılarda elindən-obasından zorla ayrılıb qürbətə atılan xalqın ağır kədərini ifadəsi hər üç zonanın folklorunda qabarıq əks olunur.

Azərbaycan folklorunda Vətən məhəbbəti mövzusuna həsr olunmuş bayatıların bir qrupu keçilməz sədd simvoluna çevrilmiş Araz çayı və dağlarla bağlıdır. Bu səpkili ortağ bayatıların Azərbaycan folkloru ilə yanaşı, Anadolu ağız ədəbiyyatında da eyni dialekt xüsusiyyətləri ilə mövcud olması həm dilçilik, həm də ədəbi baxımdan diqqəti cəlb edən əsas cəhət kimi ortaya çıxır.

Anadolu qacar boyundan:

Arazın qırxları,
Dolu gəlir arxları,
Şeh düşmüş gülə bənzər
O qızın yanaxları.
Araz üstə buz üstə,
Kəbap bişər köz üstə,
Qoy məni öldürsünnər
Bir alagöz qız üstə.

Arazı ayırdılar,
Qum ilə doyurdular,
Mən sənnən ayrılmazdım
Zülm ilə ayırdılar.

Araza gəmi gəldi,
Gəmiyənin hamı gəldi,
Ağla gözdərim, ağla
İndi ayrılıx dəmi gəldi.

Araşdırmalardan görüldüyü kimi, ortağ folklor nümunələrinin öyrənilməsi dialektologiya ilə yanaşı, həm də tarixi etnoqrafik baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də məişətimiz və mədəniyyətimizlə bağlı dil vahidləri olan bu folklor nümunələrinin ayrı-ayrı bölgələr üzrə müqayisəli şəkildə tədqiqi həm də xalqımızın tarixi haqqında maraqlı faktları ortaya

Azərbaycan:

Arazın qırxları,
Dolu gəlir arxları,
Şeh düşmüş gülə bənzər
Yarımın dodaxları.
Araz üstə buz üstə,
Kəbap yanar köz üstə,
Qoy məni öldürsünnər
Bir alagöz qız üstə.

Arazı ayırdılar,
Qan ilə doyurdular,
Təbrizdən ayrılmazdıq
Zülmünən ayırdılar.

Arazdan gəmi gəldi,
Gəmiyənin hamı gəldi,
Ağla gözdərim ağla
Ayrılıx dəmi gəldi.

çıxarmış olur. Bu nöqteyi nəzərdən yanaşdıqda həm Azərbaycan, həm də Anadolu folklorunda üstünlük təşkil edən dağlara həsr olunmuş bayatılarda bir ortağ özəllik olduğunun şahidi oluruq.

Qədim Türk-Azərbaycan mifologiyasında dağ kultunun böyük müqəddəs baba anlamında qəbul edilməsindən yaranan arzu-istək və düşüncələrin dağların timsalında ifadə olunması təsadüfi deyil. Dağlara həsr olunmuş bayatıların mövzu dairəsində müxtəlif fikirlərin ifadəsinə rast gəlinə də, burada əsas ana xətt doğma yurda, müqəddəs torpağa bəslənən sonsuz məhəbbət, ağırlı-acılı həyatla barışmaq zorunda qalan insanların vətən həsrəti, el-oba dərdir. Məhz bu dərdin böyüklüyü ölməz, əbədiyaşar sənət nümunələrinin yaranması üçün əsas zəmin olmuşdur.

Anadolu:

Bu dağlar ulu dağlar,
Çəsməli dağlar, sulu dağlar,
Məni bu gündə görə
Göy çişnər, bulut ağlar.
Bu dağlar olmasaydı,
Sarılıp somasaydı,
Bir ayrılıx, bir ölüm
İkisi olmasaydı.

Məktub yazdım qaradan,
Dağlar qalxsın aradan,
Sən bizi qovuşdur
Yeri, göyü yaradan.

Mövzu rəngarəngliyinə görə folklor nümunələrindən seçilən bayatıların realist mahiyyəti sadə, aydın, bir dillə canlı və real ifadələrlə adi məişət həyatından tutmuş, ictimai-siyasi fəlsəfi və mifik, etik və estetik dünyagörüşü əks etdirməsindədir. Saf, səmimi məhəbbətin böyük mənası və onun müqəddəsliyinin bayatılarda geniş ifadəsi heç də təsadüfi deyil.

Anadolu: Dünbülü çarışçı boyu. Azərbaycan:

Qarabağda talan var,
Məni dərdə salan var,
Ağla gözlərim, ağla,
Gözü yolda qalan var.

Qarabağda talan var,
Məni dərdə salan var,
Ağla gözlərim, ağla,
Gözü yolda qalan var.

Eləmi keşdi mənən,
At oxun keşdi mənən,
Dəryaya körpü oldum
Gör nələr keşdi mənən.

Ordubada,
Yol gedər Ordubada,
Qoşunda sərkər layix
Vermiyə ordu bada

Əzizim o da məni,
Al xəncəl buda məni,
Zülfün əcdaha olmuş,
Qorxuram uda məni.

Havada bulut mənəm,
Dolanır bulut mənəm,
Dilimdən unutsam
Qəlbildən unutmanam.

Dağlar qarala qaldı,
Otlar sarala qaldı,
Oda yapdı, dam tikdi
O da verana qaldı.

Göründüyü kimi, qədim adət-ənənələrimizi yaşadan Azərbaycan və Anadolu folklorunda ortağ dialekt xüsusiyyətləri çoxdur. Mətnlərdən aydın olur ki, kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, Azərbaycan və Anadolu xalq nəğmələri kimi tanınan çox sayda folklor nümunələri hər üç bölgədə yaşayan türk xalqının yaddaşında bu günə qədər qorunub saxlanaraq soy-kök və dil birliyini yaşatmaqdadır.

Beləliklə, verdiyimiz folklor nümunələrində Azərbaycan və Anadolu ortağ dialekt və şivələrinə məxsus çox kiçik bir məqam üzərində dayanmaqla Azərbaycan və Anadolu folklorunun ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür yaratmağa çalışdıq. Folklor materiallarının demək olar ki, əksəriyyətində hələ üzə çıxarılmayan, araşdırılmayan əsl Türk-Azərbaycan dialekt qatı yaşayır ki, bunların öyrənilməsi Azərbaycan və Anadolu Türklərinin etnogenezi, onun bəzi tarixi məqamları, eləcə də etnoqrafik mədəniyyətini müəyyənləşdirməklə bərabər, dialekt və şivələrin cənub qrupuna aid olan Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialekt xüsusiyyətlərinin Şərqi

Əzizim keşdi mənən,
Mərd oxu keşdi mənən,
Yadlara körpü oldum
Namərddər keşdi mənən.

Əzizim Ordubada,
Yol gedər Ordubada,
Sərkərdə igid olsa
Verməz heç ordu bada.

Əzizim o da məni,
Unutdu o da məni,
Zülfün əcdaha olmuş
Qorxuram uda məni.

Havada bulut mənəm,
O dolan bulut mənəm,
Dilimdə unutsam da
Qəlbimdə unutmanam.

Dağlar qarala qaldı,
Otlar sarala qaldı,
Yollara göz diyməkdən
Gözüm sarala qaldı.

Anadolu ilə ortaqlığını təsdiq edən fakt kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

QAYNAQLAR

1. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, 1995.
2. Nəbiyev A. Novruz. Bakı, 1989.
3. Mustafa Öner. Bugünkü kıpçak türkcesi. Ankara, 1998.
4. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
7. M. Kaşğarlı. Divanü lüğat-it türk. Bakı, 2006.
8. Baskakov N. A. Törkskie əziki. Moskva, İzd-vo vost. Lit..., 1960.
9. Əlizadə Q. S. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədatların səviyyəsi. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. ADU, Bakı, 1986.

ОБЩИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ В НАХИЧЕВАНСКИХ, ЮЖНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНАТОЛИНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Рассмотрев историческое развитие диалектов и говоров тюркских языков, становимся очевидцами того, что общие языковые особенности сохранились до наших дней.

Параллельные диалектологические исследования, ведущиеся и в Азербайджане, и в других регионах, населенных тюркскими народами, выявляют одинаковые языковые особенности, отражающие многовариантные диалектические элементы, принадлежащие единому корню.

А это в тюркологии не только для языкознания, но и с исторической точки зрения имеет большое значение.

In article is regard folklore production dialect marker of Turkish languages - Naxçıvan, South Azerbaijan, East Anadolu. In this article is regard of similarity special lects in those regions.

AZERBAJYAN VE GAGAUZ TÜRKCESİNİN ORTAK DİL ELEMENTLERİ

Son zamanlarda aparılan Türkoloji araştırmalar gündemde olan ortak Türk dilinin mevcudluğu probleminin helli için büyük imkanlar yaratmaktadır. Belirli tarihi proseslerin neticesinde bir – birinden ayrı salınmış, çeşitli adlarla bir – birinden farklı tutulan ayrı – ayrı Türk boylarının tarihen aynı kökten olduğunu kanıtlamak için ilk önce bu halkların dili üzerinde araştırmalar yapmak çok önemlidir. Bellidir ki, Türk halklarının soy – kök birliğini kanıtlayan bir çok tarihi belgelerin önünde dayanan elementlerden birincisi ve en önemlisi dil ve bu dilde yaranmış edebi – bedii, aynı zamanda folklor örnekleridir. Bu bakımdan Azerbaycan ve Gagauz türklerinin ortak edebi yazıtları ve konuşma dili dikkat çekiyor. Araştırmalar kanıtıyor ki, çeşitli Türk boyları içerisinde fonetik, leksik ve gramer yapısına göre bir – birine daha yakın olan Azerbaycan ve Gagauz Türkcesi öz tarihi değişmezliğini çağdaş devrimizde de korumaktadır. Azerbaycan ve Gagauz türklerinin dilinde çok sayıda söz fonetik şekline ve leksik anlamına göre aynıdır. Bununla yanaşı olarak, Azerbaycan ve Gagauz türkcesinin diyalekt sistemlerinde de uygunluk mevcuttur. Azerbaycan ve Gagauz türkcesinde benzer, aynı zamanda farklı dil özellikleri karşılaştırılarken Türk dillerinin gelişiminde toplumsal– siyasi ve diğer amiller de dikkata alınmalıdır. Azerbaycan ve Gagauz türklerinin dili aynı zamanda temasda olduğu başka yabancı dillerle de bazı ortaklıklara sahiptir. Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz türklerinin dili bağımsız dil gibi tanınsa da, tarihen hem Azerbaycan, hem de Gagauz türklerinin etnogenezinde çok feal rol oynamış eski türk boylarından **UZ**, **KIPCAK**, **PECENEK** dil elementlerinin mevcudluğu bu halkların aynı kökten olduğunu kanıtıyor.

Türk dillerinin fonetik sisteminde baş veren ses değişimleri fonetik sistemin uzunmüddetli tarihi tekamül devri ile bağlıdır. Türk halklarının ayrılması ve bağımsız inkişafı dilin tüm struktur – semantik sistemi ile yanaşı, fonetik yapısında da baş vermiştir. Bu tür değişimler Azerbaycan ve Gagauz dilinde kök ve anlam bakımından aynı olan sözlerin fonetik terkibine göre farklılaşmasında ortaya çıkmaktadır.

Örn: Azerbaycan

gor
gürbet
güvvet
çuğundur
gapı
bed
derd
bildir
gismet

Gagauz

kor
kurbet
kuvvet
çukundur
kapı
bet
dert
bilder
kısmet

Bellidir ki, gohum (akraba) dillerde fonetik cehetden farklı olan aynı köklü sözlerde hangi variantın başlangıç ve esas olduğunu söylemek bir kadar zor olsa da, mukayiseli tipoloji tahlille menşece aynı olan sözlerde ses deformasyonlarının başlıca amillerini öğrenmek mümkündür. Sözlerin değişme nedenlerinin öğrenilmesi bir menşeden olan leksik vahidlerin türeme formlarını, hatta gohum dillerdeki leksik semantik hüsusiyyetlerini aşkar etmeğe imkan yaratıyor. Türk dillerinde, o cümleden Oğuz grubu dillerinde baş veren değişimler çerçevesinde diller arasındaki benzerlik aradan çıkmış olsa da, menşe aynılığı ile seçiyelenen bu benzerlikler bir çok fonetik proseslerde muhafıza olunmakla bir – birinin aynı olan dil birliğini yaşıyor.

Ama, uzun yıllar alfabi meselesi Türk halklarının en ciddi sorunu olarak tarih boyu aynı soy kökten olan dil birliğini engellediği gibi, bugün de problem olarak kalmaktadır. Tarih boyu Türk halkları arasında vahid alfabi sisteminin yaratılmasına imkan verilmemesi çağdaş Türk dillerinin ayrı – ayrı mexrece dahil olan sesler sisteminde küçük fonetik değişimlerle müşahide edildiğini gösteriyor. Çeşitli dönemlerde yabancı dillerin alfabeleri esasında yaratılmış Türk alfabeleri Türk dilinin ses sistemine, fonetik yapısına uygun olmadığı için çağdaş Türk dilleri arasında farklılıklar yaratmıştır. Bu nedenle Azerbaycan ve Gagauz Türkcesinin fonetik yapısında mevcut küçük farklılıklarla ses değişimlerine rastlanmış olsa da, bu dillerin fonetik sisteminin karşılaştırılması tarihi proseslerin fonunda Azerbaycan ve Gagauz dilleri arasında ortak olan fonetik aynılığın değişmeden, sabit kaldığını ve menşe birliğini kanıtıyor.

Azerbaycan Türkcesinden farklı olarak Gagauz Türkcesinin uzun yıllar yazı dili olmadığından bir çok araştırmacılar bu dilin diğer dillerin etkisine maruz kaldığını söylemişler. A.Dilaçar¹ ve F.Bozkurt

² Gagauz Türkçesi üzerindeki yabancı tesirlerden söz ederken söz dizimi ve ses düzeni bakımından Gagauz Türkçesi Romen, Rus, Bulgar ve Yunan dillerinin etkisi altında kaldığını göstermektedirler. (1, c. 124, 2, 192). Nevzat Özkan ise Gagauz Türkçesini vurğunun yerine göre Oğuz grubu Türk şiveleri ve özellikle Türkiye Türkçesi ile Slav dilleri arasında kaldığını belirtmektedir. (3, c.99).

Bazı dil faktörleri dünya dillerinin birinin diğerine tesirinin inkar edilmez olduğunu göstermektedir. Ama hiç bir dil faktörüne esaslanmadan Gagauz Türkçesinin yabancı dillerin tam etkisine maruz kalması fikri kabul edilmezdir.

Ümümtürkoloji araştırmalar ve Oğuz grubu Türk dilleri, özellikle Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırmalar zamanı belirlenen ortak dil elementleri bu fikirleri tamamen inkar ediyor. Tarihi proseslerde Türk dillerinin mustakil inkişafı ile bağlı küçük farklılıklarla onları bir – birinden ayıran yabancı dillerin etkisi de yan geçmemiştir. Dil üzerinde yapılan ümümtürkoloji araştırmalardan belli oluyor ki, hiç bir basğı Türk dilini öz kökünden ve tarihi geçmişinden ayıra bilmemiştir. Azerbaycan ve Gagauz dili üzerinde karşılaştırmalar bu fikri bir daha kanıtıyor ve bu dillerin daha çok eski Türkçemizle bağlı olduğunu gösteriyor.

Ister fonetik, ister leksik – semantik, isterse de gramer özelliklerine göre Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin kökünde ortak dil elementleri dayanmaktadır. Nevzat Özkan da bu dil bilgisine dayanarak “Gagauz Türkçesinin, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ile birlikte Batı, Güney Batı ve Oğuz grubu olarak adlandırılan şiveler arasında yer aldığını ve ağız özellikleri bakımından Balkan Türk ağızlarından olduğunu” – söylemektedir. (3, c.99).

Muharrem Ergin Azerbaycan ve Osmanlı türkçeleri arasında şive ayrılıklarının sebebini Doğu Oğuzcasına Oğuzdışı Türk şivelerinin, bilhassa zaman – zaman kuzeyden gelen Kıpçak unsurlarının yaptığı tesir ile İlhanlılar’dan kalan bazı Moğol izlerini de göstermektedir. (4, s.15)

Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi karşılaştırıldığında en ufak dil farklılıklarının olması bu halkların etnogenetik yapısında rol oynamış çeşitli Türk boylarının dil ünsürlerinin korunması ile ilgilidir.

Tarihi nedenlerden dolayı Türk boylarının ortak ve farklı dil unsurları Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında daha açık görülmektedir. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde akustik

fonoloji cehetden ses yapısı ve güçlü seslerin tesiri neticesinde yaranan fonetik kanun ve hadiseler ümümtürk dillerine ait fonetik özellik gibi Türk dillerini yabancı dillerden ayıran önemli elementlerden biridir. Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü, 23 ünsüz, Gagauz türkçesinde 9 ünlü, 21 ünsüz ses vardır. Gagauz Türkçesinde 9 ünlü sesin olması ile önce F.Zeynalov ⁵ ve F.Bozkurtla ² aynı fikirde olan Pakrovskaya sonradan 10 uzun ve 10 kısa ünlü olmakla tüm olarak 20 ünlüden söz etmektedir. (6, c.23 – 25). Azerbaycan Türkçesinin fonetik yapısında mevcut uzun ve kısa ünlüler Gagauzca’dan farklı olarak net bir şekilde yazıda gösterilmiyor, sadece teleffüz zamanı sözlerin terkinde belirleniyor.Örn:

amaanet (gag) – emanet (Az.)

aalem – aalem, maavi – mavi.

Küçük farklılıklar olsa da, tarihi Türk dilinin ses özelliklerini koruyan Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında ünlü ve ünsüz seslerin bölgüsünde geçit variantlarının çoğunlukla aynı olması bu dillerin tarihi köken dil birliğini ortaya koymaktadır. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin alfabi yapısında küçük ses farkıyla ünlü ve ünsüzlerin aynı olması ve ses değişmelerinin benzerlikleri ortak bir şekilde çağdaş dilimizde de kullanılmaktadır.

Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında mevcut hadise ve kanunların her biri Türk dilinin milli hüsusiyyetlerine esaslanmakta ve aheng kanunu (ses düzeni) ciddi şekilde korunmaktadır. Arap ve farscadan alınan bir kısım sözler Gagauz dilinde ahenge uygunlaştırılrsa da, bu durum Azerbaycan edebi dilinden farklı olarak diyaleklerde daha çok görülmektedir.

Örn: *nişan – nişan (cag. Az. dial.)*

beraber – barabar

gezel – kazal

Bir çok çağdaş Türk dillerinde, özellikle onların diyaleklerinde mevcut ünlü $a \rightarrow e, i, \iota, u, o; i - a, e, \iota, u; u - a, \iota, \ddot{u}, o;$

$e \rightarrow a, \ddot{o}, \iota, u; \iota - a, i, u; \ddot{u} - e$

$\ddot{u} \rightarrow e \quad \ddot{o} - o, u$

ve ünsüz ses geçidleri $b - p; c - ç; d - t; c - c; g - k; c - g; l - n; m - n; n - l - m; v - f; z - s; ç - s; r - l; h - y; ç - c - ş - s - ts$ Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi için de geçerlidir. Gagauz Türkçesinde mevcut ses değişmeleri Azerbaycan Türkçesinin tüm keçid şivelerinde görülmektedir. A.Veliyev ünlülerin bu şekilde

Azerbaycan Türkcesinin geçid şivelerinde yaygın bir şekilde mevcutluğunu Türk dillerinin tarihi ile ilgili olduğunu söylemektedir (7, c.73 – 75).

M.Şireliyev *o* → *u*; *e* → *ü* ünlü değişmelerinin Oğuz grubu Türk dillerinde – Tatar, Başkurt, Gagauz, Azerbaycan Türkcesinde işlenmesini eski Kıpçak dil ünsürü olduğunu göstermektedir. (8, c.8).

Azerbaycan ve Gagauz Türkcesinde *b – p*; *c – ç*; *d – t*; *c – c*; *q – k*; *l – n*; *m – n*; *n – l – m*; *v – f*; *z – s*; *ç – ş*; *r – l*; *h – y*; *ç – c*; *ç – s – ş – ts* ünsüz değişmeleri de Nevzat Özkan'ın söylediği gibi, aynı şekilde Türk dillerinin bir çoğunda, özellikle başta Bulgaristan Gagauz Türkcesi olmak üzere diğer Balkan Türk ağızları, Anadolu ve Rumeli ağızlarında da kullanılmaktadır. (3, c.265).

Örn: **ünlü**

böyük – büyük
oyan – uyan
gözel – güzel

ünsüz

kitab – kitap   *genc – genç*
cavab – cevap   *ağac – aaç*
hesab – hesap   *gilinc – kılıç*
otag – otak
bulud – bulut
guzu – kuzu
garşı – karşı
gan – kan
gara – kara
mabed – mabet
min – bin

Türkologiyada araştırılmamış diyalektoloji konulardan biri de *c – ç* govoşuğ ünsüzlerin diyalekt variantları ve onların başka seslere gecit özellikleridir. Azerbaycan Türkcesinde govoşuğ ünsüzlerin olması ve bunları yaratmış fonetik durum, usul hakkında bazı fikirler söylenmiş olsa da, bu seslerin geçit variantları çeşitli Türk dilleri ile karşılaştırılarak araştırılmamıştır. Gagauz Türkcesinin alfabeti orfografik bakımdan rus alfabeti üzerinde kurulduğu için *c – ç* seslerinin bazı variantlarının yanlış olarak ruscadan alınması fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden Nevzat Özkan *ts – ü* birleşik ünsüzünün genellikle ruscadan Gagauz Türkcesine yansması fikrini söylemektedir. (3, c.265).

A.Gurbanov çağdaş Azerbaycan Türkcesindeki *ç – c* seslerinin iki komponentli *ç – ts*; *ü c – dc* govoşmasından yarandığını gösteriyor. (9, s.75).

Çağdaş devrde çeşitli bölgelerde yaşayan Türk halklarının, özellikle Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu Irak, Kosova Türklerinin dili üzerinde yapılan diyalektoloji araştırmaların neticesi olarak *c* ve *ç* govoşuğ seslerin çeşitli ve çokvariantlı (*ç – s – ts – ü*; *c – ç*; *ç – ş*; *ç – k*; *c – g*; *c – dc*; *c – c*) diyalekt özellikleri ortaya çıkmaktadır. Kuzey ve Güney Azerbaycan ve Türkiyenin Anadolu yöresinde daha çok rastladığımız bu sesler Tatar ve Kırgız Türkcesinde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. *Ç* ünsüzü tarihen Oğuz grubu Türk dil yapısında önemli yere sahiptir.

A.Axundov *ç* ünsüzünün eski kaynaklarda işlendiğini, bu sesin daha sonralar *ş – ya* geçtiğini gösteriyor (10, s.80 – 81). A.M.Şerbak *ç* ünsüzünü *c* sesinin karşılığı gibi başka dillerde onun *s – ş* variantlarının olduğunu gösteriyor (11, s.169). *Ç* sesinin *ş* şekline Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu yöresinin ağızlarında rашıyor. *Ç* sesinin *ş – ye* geçidi A.Caferoğlunun Anadolu yöresinden topladığı folklor örneklerinde olduğu gibi verilmiştir.

Keşdim arpa pişmiye

Eğildim su *işmiye*

Dediler yarın gelir

Ganatlandım *uşmiye* (12, s.166)

Ç sesinin *ş – ye* geçidi hakkında H.Mirzede de ilginç belgeler üzerinde dayanmaktadır (13, s.52 – 53). Diyalektlerdeki *ç – ş* hadisesi çağdaş Türk dilleri ile karşılaştırıldığında *ç – ş – ts – ü* geçidlerinin çağdaş Azerbaycan ve Gagauz dilleri için de karakteristik olduğunu görmekteyiz.

çaşmak – şaşmak

üç – üş

çaxmak – şaxmak

çorba – şorba

Güney Azerbaycan türklerinin dilinde de bu diyalekt özelliği korunmaktadır.

Heyderbaba, ıldırımlar *şaxanda*

Seller, sular şakkıdayıb axanda (14, s.17)

es değişiminde birbaşa ve dolaylı geçidlerin olumluğunu gösteren Firudin Celilov *ç – ş – c* geçidinin Türk dillerinin morfonoloci kanununa esasen baş verdiğini, bir sesin başka sese geçidini fonetik hadiselerin karakteri ile bağlı olduğunu göstermektedir. (15, s.65 – 66).

Araştırmalardan belli oluyor ki, ayrı – ayrı Türk boylarının dil özelliği gibi, değişmelerle müşahide olunan *c – ç* ünsüzleri Türk

dilinin sonraki gelişim devrelerinde yabancı dillerin, fonetik yapısında (özellikle rus dilinin) iz bırakmıştır. Türk dilinden rus diline geçen bir çok sözlerde *ç* sesinin *ts – ü* variantına raslıyoruz.

Rus toponimiyasında Tsaritsin şehrinin eski şekli (*Sarıçin – coltıy ostrov; ç – s – ts – ü*) sonralar rus dilinin fonetik yapısına uygunlaştırılarak *Tsaritsin* şeklini almıştır. *Ç* sesinin *s*, aynı zamanda *ts (ü)* sesine geçidinin intervokal pozisyonunda aşkar olduğunu gösteren Serebrennikov *ç – s* variantının Başkurt, Xakaş, Yakut, *ç – ts – ü* geçidinin ise Tatar ve Kırgız dilleri için karakteristik olduğunu yazmıştır (16, s.84 – 85). Bu sesin çeşitli diyalekt variantları ile yanaşı, edebi dil çerçevesinde Azerbaycan Türkçesinde çok möhkem mövgeye sahiptir. Azerbaycan ağızlarında, özellikle Nahçıvan bölgesinde sözün başlangıcında raslanan *ç – ts – ü* seslerinin Gagauz ve Tatar dillerinde müşahide olunması tesadüfi sayılamaz. Araştırmalardan belli oluyor ki, *ç – ş – s – ts – ü* ağız farklılıklarının kökü eski Türk dilleri ile bağlıdır.

Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi için ortak fonetik yapılardan sesartımı (ses türemesi) ve ses düşümü aheng kanunu (ses dizimi) eski Türk dilinin milli özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

M.İ.Yusifov Türk diline ait fonetik hadise ve kanunların mahiyetini yabancı dil elementlerinin önceki şeklini değiştirmekle Türk dillerinin ses dizimine uygunlaştırmaktan yana olduğunu göstermektedir. (17, c.47). Çift ünlü ve ya ünsüzün yanaşı işlenmesi Azerbaycan Türkçesine uygun olmadığından yabancı dillerden alınma sözlere ses ilavesi edildiği gibi, Gagauz Türkçesinde de bu ses türemesi mevcuttur. Ön, iç ve son türemeler Azerbaycan ve Gagauz türkçesi için aynı şekilde karakterikdir. Hem Azerbaycan, hem de Gagauz Türkçesinde ses türemesine yabancı dillerden alınma sözlerde daha çok raslıyoruz. Ses türemesi ile yabancı sözleri Türk dilinin ses dizimine uygunlaştıran bazı türemeler her iki Türkçede konuşma ve yazı dili için karakterikdir. Araştırmalardan belli olduğu gibi ulu türkçede söz başlangıcında *r; l; m; n* sonant adlanan seslere tesadüf edilmiyor. Bu yüzden çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde bu seslerden önce ses artımı (ses türemesi) ulu Türk dilinin özelliği ile bağlı olduğundan tesadüfi sayılamaz.

Ses artımı (ses türemesi)

Örn.: rum – urum

lazım – ilazım

recep - irecep

etibar – ehtibar (Az.),

ihtibar (gag).

Ses düşümü

Örn: yoğurmağ - yourmak (Az)

yurma (gag)

yoğurt – yuurt (gag)

yort (Az.)

pendir – penir (Az.)

pinir (gag.)

sonra – sora (Az. Gag.)

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi karşılaştırıldığında her iki dilin fonetik yapısında Oğuz grubu dilleri için karakteristik olan assimilyasiya, yerdeğişme ve dissimilyasiyanın da aynı şekilde olduğunu görmekteyiz.

Assimilyasiya. Samanlıklar – samannıklar

delikanlı – delikannı

onlar – onnar

anlatmak – annatmak

yerdeğişme:

ireli – ileri

torpak – toprak

yarpak – yaprak

kirpik – kiprik

körpü – köprü

dissimilyasiya:

murdar – mundar

saralmag – sararmak

zerel – zarar

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi üzere araştırmalar aynı dil özelliklerini eks etdiren vahid köke sahip çokvariyanlı diyalekt ünsürlerini de ortaya çıkarmaktadır. Bu ise Türkoloji`de yalnız dilcilik ilmi için değil, aynı zamanda tarihi bakımdan çok önemli bir konudur.

Azerbaycan ve Gagauz türkçesi fonetik ve gramatik yapısına göre aynı kökten olduğu gibi, leksik – semantik özelliklerine göre de aynıdır. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde fonetik yapısına ve leksik anlamına göre aynı sözlerin mevcutluğu Türk dilinin eski tarihi ile bağlıdır.

Örn:	Gagauz	Azerbaycan
	<i> Baca</i>	<i> Baca</i>
	<i> Bayrak</i>	<i> Bayrag</i>
	<i> Boru</i>	<i> Boru</i>
	<i> Şeker</i>	<i> Şeker</i>
	<i> Xoşbet</i>	<i> Xoşbext</i>

Araştırmalardan belli oluyor ki, Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin diyalekt sistemlerinde de ortaklık mevcuttur. Küçük fonetik farklılıklarla aynı semantik yük taşıyan sözlerin her iki dilde mevcutluğu fikrimizi kanıtlıyor.

Gagauz	Azerbaycan
<i> xaliz</i>	<i> xalis</i>
<i> oya</i>	<i> oyalanmag (gecirmek)</i>
<i> çımkır</i>	<i> çımxır (kışkır, azarla)</i>
<i> kasavat</i>	<i> kesavet (üzüntü, sıkıntı)</i>
<i> peeda</i>	<i> peyda (aşkar, belli)</i>
<i> çekişmek</i>	<i> çekişmek (savaşmaq, kavga etmek)</i>
<i> çözmek</i>	<i> çözmek (düzeltmek, yoluna goymag)</i>
<i> toka</i>	<i> togga (kemer)</i>
<i> mayhoş</i>	<i> meyxoş (turşabenzer)</i>

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde aynı kökten türetilen *çımxırmak // çemkirmek* leksemnin “Gedim Türk lügeti”nde çekişme, mübahise anlamında ifade eden çam sözü kökünden kaynaklanması ağızlarımız için karakteristik olması bu sözlerin bir menşeden türediğini kanıtlıyor. (18, c.59).

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin esas fonetik, leksik – semantik özellikleri gibi, diyalekt ve şivelere ait ortak dil elementleri poeziya, örneklerinin, özellikle folklor materiallarının dilinde daha açık görülmektedir.

Küçük fonetik farklılıklarla bir – birinin aynı olan türküler, mani ve ninnilerde aynı dil üsürlerinin korunması uzun asırlar boyu Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi arasında tarihi köprü yaratmakla varislik bağlarını kırılmamasını temin eden önemli amillerdendir.

Gagauz	Azerbaycan
<i> Ateşim var, külüm yok,</i>	<i> Ateşim var külüm yox,</i>
<i> Bülbül oldum dilim yok,</i>	<i> Bülbül oldum gülüm yox,</i>
<i> Yarımnan çekişeli</i>	<i> Yarımnan ayrılalı</i>
<i> Aalamaktan günüm yok.</i>	<i> Ağlamaktan günüm yox.</i>

<i> Attın beni ateşa</i>	<i> Attın meni ateşe</i>
<i> Cızır – cızır yanayım</i>	<i> Cızır – cızır yanarım</i>
<i> Bu kadar acılara</i>	<i> Çekdirdiyin derdlere</i>
<i> Bdn nasıl dayanayım. (19, s.42)</i>	<i> Men nece dayanarım.</i>

Gagauz manilerinde (bayatılarında) *çekişeli cızır – cızır yanmak* gibi diyalektizimlerin aynı semantik yükü Azerbaycan diyalektlerinde de korunması ulu Türkçemizin eski tarihi köklerinden haber vermektedir.

Örneklerden görüldüğü gibi, tarihi dönemlerde öz değişmezliğini ve temizliğini koruyan eski türk dil elementlerinin hem Azerbaycan, hem de Gagauz Türkçesinde ortak şekilde mevcut olması ümumtürk dil tarihini öğrenmek için çok büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

1. Dilaçar A. Türk diline genel bir bakış. TDK yay. Ankara, 1964.
2. Fuat Bozkurt. Türklerin dili. Ankara, 2002
3. Nevzat Özkan. Gagavuz Türkçesi grameri TDK yay. Ankara, 1996.
4. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul, 2000.
5. Zeynalov F. Türkologiyanın esasları. Bakü, 1980.
6. Л.А.Пакровская. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1964.
7. Veliyev A. Azerbaycan dilinin keçid şiveleri. Bakü, 2005.
8. Сиралиев. М.Кыпчакские элементы в Азербайджанском языке. Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
9. Gurbanov A.M. Müasir Azerbaycan edebi dili. Bakü, 1985.
10. Axundov A. Azerbaycan dilinin tarihi fonetikasi. Bakü, 1973.
11. Şerbak A.M. SFTYA, Leningrad, 1970.
12. Caferoğlu Ahmet. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, 1995.
13. Mirzezade H. Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası. Bakü, 1962.
14. Muhammedhüseyn Şehriyar. Aman ayrılık. Bakü, 1981.
15. Celilov F.A. Azerbaycan dilinin morfologiyası. Bakü, 1988.
16. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillerinin mügayiseli tarihi grammatikasi. Bakü, 2002.
17. Yusifov M.İ. Oğuz grupu Türk dillerinin mügayiseli fonetikasi. Bakü, 1984.
18. Veliyeva G.G. Azerbaycan dili dialekt leksikasının etnik tahliline dair. Türk dillerinin tarihi dialektologiyası problemleri. Bakü, 1986.
19. Nikolay Babaoğlu. Gagauz manileri, “Gagauz” kültür, sanat dergisi, Kişinyov, Moldova, №39, 2004.

ОБЩИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ГАГАУЗСКОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА

Тюркологические исследования, проводимые в последнее время, создают большие возможности для разрешения злободневной проблемы существования общего тюркского языка. Самый серьезный факт, подтверждающий родовое единство тюркских народов. Исследования показывают, что среди тюркских народов самыми близкими друг другу по своим фонетическим, лексическим и грамматическим особенностям языками являются Азербайджанский и Гагаузский тюркские языки. Язык современных Азербайджанских и гагаузских тюрков, хоть и известен как самостоятельный язык, наличие исторически в этногенезе как Азербайджанских, так и гагаузских тюрков языковых элементов древнетюркских узских, кыпчакских, печенежских племен подтверждает, что эти народы относятся к одному и тому же роду.

JOMMON LINGUISTIJ ELEMENTS OF THE AZERBAIJANI AND THE GAGAUZ TURKISH LANGUAGES

The Turkij researjhes, jarried out within the last time are affording great opportunities for solving the problems of the day as regards the existenje of the jommon Turkish language. The most serious fajt, jonfirming the generij unity of Turkij people. As the researjhes prove, among the Turkij languages the Azerbaijani and the Gagauz Turkish languages are the jlosest languages one to another amongst the Turkij people on their phonetij, lexijal and grammatijal features. The language of the modern Azerbaijani and Gagauz Turkij people, is although known as the independent language, the presenje of the linguistij elements of the Old Turkij Uz, kipjhak, pejhenek tribes in the ethnogenesis of Azerbaijani and the Gagauz Turkij people jonfirm that these people are related to the same family.

TARİXİ DIALEKTİZMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ROLU

Toponimlər dilimizin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənməkdə müstəsna rola malik olduğu kimi tarixi dialektologiyaya aid məsələlərin də tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji faktlar araşdırıldıqda məlum olur ki, coğrafi adların bir qismi qədim dil elementlərini qoruyub saxlamaqdadır. Bəllidir ki, hər bir apelyativ leksem kimi onomastik vahidlər də müəyyən tarixi dövrün məhsulu olmaqla etnik dil elementlərinin təzahürü kimi ortaya çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərin, o cümlədən dildaxili və dilxarici amillərin bir – birinə təsiri onomastik vahidlərdən də yan keçmir. Bunun nəticəsində daha çox dialektal təsirlərlə fonetik dəyişikliyə məruz qalan toponimlərin bir qisminin semantikasi tamamilə təhrif edilərək dəyişdirilir. Məhz buna görə də, Azərbaycan – Türk toponimiyasında rast gəlinən bu fakt daha ciddi tarixi problemə çevrilməkdədir. Elə buna görə də milli coğrafi adlarımızın mənşələrinin aydınlaşmasında digər dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dialektal elementlərin də öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu qəbil adlarda yad dillərin təsiri müşahidə olunsa da, linqvistik metodların düzgün tətbiqi, eyni zamanda, hər bir dilin dialekt və şivə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə həmin adların mənşəyini və dil mənsubluğunu aydınlaşdırmaq imkanı yaranır. Yad dillərin təsiri müşahidə olunan tarixi toponimlərin bir çoxu dialekt və şivə xüsusiyyətlərini özündə mühafizə etdiyindən onların köməyi ilə onomastik vahidlərin tarixi, mənşəyi ilə yanaşı, tarixi dialektoloji məsələlərin də öyrənilməsi üçün imkan yaranır.

Tarixən qədim türk torpaqları olmuş, hazırda isə başqa xalqların müstəmləkəsinə çevrilmiş ərazilərimizdə – xüsusilə Güney Azərbaycanda (İranda), indiki Ermənistan ərazisi olan Qərbi Azərbaycanda, Rusiyada, Gürcüstanda və bir çox başqa bölgələrdə fonetik dəyişikliyə uğramış onomastik vahidlərdə səsin əvəzlənməsi nəticəsində küllü miqdarda yer – yurd və şəxs adlarımızın mənası da dəyişdirilmişdir.

Məsələn, Güney Azərbaycanda qeydə alınmış hər iki komponenti türk mənşəli Gūnbəri toponiminin II komponenti bəri sözünün son səsi «i» fars dilinin təsiri ilə «f» səsinə çevrilərək Gūnbərf formasında işlənməkdədir. Gūn, bərf sözünün tamamilən bir – birini inkar edən komponentləri (gūn – gūnəş, bərf – isə fars dilində qar deməkdir) arasındakı uyğunsuzluq bu sözün semantikasının müəyyənləşdirilməsinə imkan vermir. Toponimik

tədqiqatlardan aydın olur ki, gün və bərf fonetik tərkibində olan bu sözün semantikasi tam şəkildə nə fars, nə də türk dilinə uyğun olmadığından mənasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Dil araşdırmalarından məlum olur ki, hər iki komponenti türk kökənli (*Günbəri* – *gün tutan yer* anlamında açıqlanır) *gün* və *bəri* sözlərindən ibarət bu toponimin semantikasi xalis türk sözü kimi bu ərazinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirir. Coğrafi mövqeyinə görə adlanan bu ərazidə yaşayan türklərin dilində eyni semantik yüklə dialektal formasını *Günəvər* şəklində qoruması bu coğrafi adın tamamilə türk mənşəli olduğunu təsdiqləyir.

Güney Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, fars dilinin təsiri ilə fars sözü təsiri bağışlasa da, həmin toponimin semantik mənası müəyyənləşdikdə aydın olur ki, fars dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşması nəticəsində məna dəyişikliyinə uğramış türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. Fars dilinin təsiri ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında *Axmaqaya* (*Əxməğiyyə*) və *Sarıqaya* (*Səriğiyyə*) toponimini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Axmaqaya toponiminin «axma» komponenti «ax» feli və «-mə» şəkilçisindən ibarət atributiv felli addır ki, axma mənası «*yuxarıdan aşağıya doğru istiqaməti olan*» yəni «*axıcı*» deməkdir. Bu toponimin II komponenti «qaya» sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub iri, böyük daş anlamındadır. Lakin bu sözün hər iki komponenti fars dilinin təsiri ilə *Əxməğiyyə* (*əxməq // axmaq* – *səfeh ağulsız*) sözü əsasında yaranmış *axmaqxana* mənasını verir) fonetik tərkibində semantik anlamına da xələl gətirilmişdir.

Müasir dilimizdə rəng bildirən «*Sarı*» sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənalarda işlənir. *Sarıqaya* toponiminin hər iki komponenti türkmənşəli söz olaraq həmin yerin coğrafi mövqeyinə uyğun semantik məna ifadə edən coğrafi addır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, *Axmaqaya* toponimi kimi, *Sarıqaya* toponimii də fars dilinin təsiri ilə (*səriğ* – farsca *oğru* sözü olub *səriğiyyə* *oğruxana* deməkdir), *Səriğiyyə* formasına salınaraq tamamilə yeni semantik məna kəsb etmişdir. (1, 183s). Güney Azərbaycanda Bu şəkildə təhrif edilmiş toponimlər sırasına *Gələnkeç*, *Kücüvar*, *Köydil*, *Boranlı* toponimlərini də aid etmək olar. *Gələnkeç* toponimi təhrif edilərək *Kələnkeş*, *Kücüvar* (Güney Azərbaycan dialektində *küc* sözü toxunmuş kiçik kilim şəklində işlənir), Kocaabad (farsca – *koca hara; abad* - yer, məkan), *Köydil* – *Kuhdel* (farsca – *kuh* – dağ, *del* – ürək deməkdir), *Boranlı* isə dəyişdirilib *Baranlı* (fars dilində – *baran yağmur* deməkdir) şəklinə salınmışdır.

Hazırda Güney Azərbaycanda mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi dilimizdə işlənmiş, bir qismi isə öz mənasını dəyişərək işlənmişdir. Belə sözlərdən biri «*düşərgə, şəhər*» anlamı ifadə edən türk mənşəli *qan // kan* sözüdür. (2, 94).

T.Hacıyev də *qan* sözünün fonetik variantı «*ken*»-in qədim türk dillərində kənd, yer məkan anlamlarında işləndiyini göstərmişdir. (3, s.30). Tərkibində *qan* sözü işlənən qədim toponimlərdən biri də Güney Azərbaycandakı Tufarqan coğrafi adıdır. Bu toponim əvvəlcə Azərsəhr, sonralar isə Dehərxan (farsca *deh* – *kənd, xar // xardən yemək* mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. Tufarqan divar, hasar sözünün qədim dialektal forması olub tufar və *qan* tərkiblərindən ibarət divarlı şəhər anlamı verən qədim türk mənşəli toponimdir. *Qan // kan* tərkibli coğrafi adların coğrafiyası çox genişdir. *Qan // kan* tərkibli toponimlər əsasən qədim türklərin ilkin məskunlaşdığı müxtəlif bölgələrdə qorunub saxlanmaqdadır: Əfqanıstanda (*Səmənqan*), Ermənistanda (*Ağ Manqan dağ silsiləsi*), Uyğurstanda (*Qansu*), Şimali Azərbaycanda (*Beyləqan*), Çin qaynaqlarında qədim türk ölkəsi *Kanquy*, Güney Azərbaycanda *Kulqan*, *Əzqan*, *Belukan*, *Arikan*, *Qulpayan*, *Surkan*, *Supurqan*, *Girkan // Kurqan*, *Qızılkan*, *Səqərkan*, *Kanısskut*, *Talıqan*, *Kanıquzğan dağları* qeydə alınmışdır.

Göründüyü kimi, müxtəlif bölgələrdəki toponimlərin çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlarından asılı olaraq semantik mənası tamamilə dəyişdirilmiş və neotoponimlərlə əvəz olunmuşdur. Bu toponimlərin leksik semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixini durumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik ictimai fəlsəfi görüşlərinin, aydınlaşdırılması, dialekt və şivələrimizin tarixi aspektdən öyrənilməsi və bir çox digər problemlərin həlli üçün də böyük imkanlar yaradır və belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazilərin ilkin məskunlaşan sakinləri olaraq öz tarixini coğrafi adlarda mühafizə etmişdir.

Həm tarixi qaynaqlarda, həm də çağdaş dövrümüzdə mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan – türk dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi artıq ədəbi dilimizdən çıxaraq dialektal səviyyədə qorunur, bir qismi isə öz əvvəlki mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. XVI – XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında qeyd olunan Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində tarixi toponimlərin çoxunda çağdaş Naxçıvan dialektində mövcud sözlərin işləndiyinin şahidi oluruq. Vaxtı ilə müstəqil semantik məna daşıyan, çağdaş dilimizdə dialektizm kimi qorunan *yansaq*,

ağna, çinçavat, çal, dingil, çatı, xaraba kimi sözlərin hər biri tarixən bir çox toponimlərin tərkibində işlənmişdir.

XVI – XVIII əsr Naxçıvan və onun ətraf bölgələrinin toponimiyasında bu dialektizmlərin işlənməsi təsadüfi sayıla bilməz. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə bu tarixi dövrə aid toponimlərdən biri vaxtilə Zərzəmin nahiyəsinin kəndlərindən biri Yanşaqdır. (4, s.120). Tarixən aşiq, ozan mənasında işlənən bu söz çağdaş Naxçıvan dialektində əlavə semantik anlamla yorulmadan çox danışan, söz yayan anlamında açıqlanır.

Hər iki komponenti türk mənşəli *Ağnadərə* toponiminin I komponenti *ağna* feli Naxçıvan ərazisində çağdaş dialektal söz kimi *üzərinə gəlmək* və ya *sürətli axın, hücum* anlamlarını ifadə etməkdədir. XVI – XVIII əsr İrəvan əyalətinin ətraf bölgəsi Xınzrək nahiyəsində qeydə alınmış Ağnadərə toponiminin tərkib hissəsi olan bu sözə bəzən çağdaş ədəbi nümunələrdə də dialekt söz kimi rast gəlinir. (4, s.47). Məsələn:

Nə dağlardan *ağnayıb*

gələn dəli sellər,

Nə də gözlərimdən ürəyimə

damla-damla

sızan nur gilələr

Olmasa da ötəri...

Naxçıvan dialektində çox tez – tez müşahidə olunan hər şeydən iyrenən, təmizkar mənasında işlənən *çinçavat* sözünə vaxtilə Vedi nahiyəsinin toponimiyasında da rast gəlirik.

Xınzrək nahiyəsinin toponimiyasında rast gəlinən dialekt sözlərdən biri də *çal* sözüdür ki, bu söz *Çaltəpə* toponiminin I komponenti kimi bozarmaq, pozulmaq kimi anlamlarda açıqlanır. Məsələn: Səsim yaman çağlaşıb.

XVI – XVII əsr İrəvan əyalətinin toponimiyasında dil xüsusiyyətinə görə diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri də *Astadingildir*. Hər iki tərəfi (*asta – yavaş* və *dingil – oynamaq, yerində hərəkət etmək*) türk mənşəli toponimin II komponenti müasir Naxçıvan dialektində oynayan, ritmik, atılıb – düşən anlamlarında açıqlanır. Məsələn: *Nə dingildəyirsən?*

XVI – XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarındakı dialektal xüsusiyyəti qoruyub saxlayan toponimlərdən birisi də *Çatıqvan* coğrafi adıdır. Bu toponimin tərkibindəki çatı sözü ögüz qrupu türk dillərinin bir çoxunda dam örtüyü, tavan, ev – yurd mənasını ifadə edir. Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu, Kırım tatar və qaquz türkcəsində rast gəldiyimiz çatı sözü

eyni semantik yüklə Naxçıvan dialekti üçün də xarakterikdir. Məsələn: Bir çatı altında yaşayırdılar.

XVI – XVIII əsrlərdə Naxçıvan nahiyəsinin kəndlərindən biri də *Xəlilxarabasıdır*. Bu toponimin tərkibindəki *xaraba* sözü öz dialektal semantik yükünə görə eyni məna verməkdədir. Ehtimal ki, Xəlilxarabası coğrafi adı ya həmin şəxsə mənfi münasibətin, ya da həmin şəxsə aid yurdun – məkanın dağılması talan, edilib viran qalması ilə bağlı anlam ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində daha geniş işlənmə arealına malik olan *xaraba* sözü dağılmış, viran qalmış yer, məkan mənasını bildirir. Göründüyü kimi, bu toponimlərin hər birinin mənşəyinin müəyyənləşməsində dialektizmlərin özünəməxsus rolu görünməkdədir.

Çağdaş dövr türk dillərində müxtəlif səs keçidlərinin mövcud dialekt variantları onomastik vahidlər vasitəsilə başqa dillərə təsir edərək digər dillərin fonetik sistemində öz izlərini buraxmışdır. Türk dilindən rus dilinə keçən bir çox sözlərdə səslərin müxtəlif keçid variantına (*ç – samitinin ts – s – ü – ş; ü* saitinin *ö* variantına) rast gəlinir. Çağdaş rus toponimiyasında *Tsaritsın* şəhərinin qədim forması qədim türk sözü *Sarıçin* (*coltyy ostrov s – ts – ü*) sonralar rus dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq *Tsaritsın*, Ağtərbə toponimii isə (Axtiyuba) formasına düşmüşdür. Ç səsinin *c*, həmçinin *ts* (*ü*) səsinə keçidinin intervokal pozisiyada aşkar olduğunu qeyd edən Serebrennikov *ç – ş* variantının başqurt, xakas və yakut, *ç – ts* keçidinin isə tatar dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərmişdir. (5, 84 – 85).

Ç – c – ş səslərinin keçid variantı Naxçıvan və Təbriz dialektində daha çox müşahidə olunmaqdadır. Məsələn:

yaxşı – yaxci // yaxçı

qarış – qərinc

anaş – anac

qılış – qılinc

balış – balinc və s.

Naxçıvan MR Ordubad bölgəsinin dialektində sözün başlanğıcında müşahidə olunan *ç – ts* (*ü*) keçidi tatar və qırğız dillərində də müşahidə olunur.

Qədim türk mənşəli *Sarıçin* (*Tsaritsın*) toponiminin ikinci komponenti *çin* sözü çağdaş Naxçıvan dialektində öz əvvəlki semantik anlamını (*çin – düz, düzən yer*) qoruyaraq işlənməkdədir. Məsələn: *Çörəyi çinlədim*. Hazırda rus toponimiyasında *Tsaritsın* kimi işlənən bu toponimin mənşəyi rus qaynaqlarında da türk mənşəli *Sarıçin* (*coltyy ostrov, sarı torpaq, sarı düzənlik*) kimi açıqlanır.

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, türk dilinin dialektal xüsusiyyəti kimi onomastik vahidlərin tərkibində qorunan fonetik sistemdəki mövcud səs keçidləri bu adların semantikasına xələl gətirmədən tarixən digər dillərin səs sisteminə daha güclü təsir etmişdir.

QAYNAQLAR

1. Müxtəsər, farsca, rusca, azərbaycanca lüğət. Az.SSR EA – nın nəşriyyatı. Bakı, 1945.
2. Словарь географических терминов о других слов втекающихся в топонимии Азербайджанской ССР. Москва, 1971.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM. Bakı 1984.
4. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 1979
5. Serebrennikov.V.A., Hacıyeva.N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, 2002.

РОЛЬ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИАЛЕКТИЗМОВ.

Ономастические единицы имеет большое значение в изучении исторических диалектизмов. Исторические диалектические факты исследуя выясняется, что географические имена сохраняют древние тюркские языковые элементы. В современных оккупированных древнетюркских регионах, особенно в Южном Азербайджане (В Иране), нынешнем Западном Азербайджане, (в современной Армении), в России, в Грузии, в Дагестане, в Иране и других местах подвергающих фонетические изменения в составе ономастических единицы замена звуков изменяют значение многих личных и местных географических имен.

THE ROLE OF ONOMASTIC UNITS IN LEARNING OUR HISTORICAL DIALECTS

The toponyms are having rather great importance in learning our historical dialects. When researching the historical dialectological facts one can identify that a group of present geographic names are preserving the ancient language elements nowadays respectively.

Today in the ancient Turkish lands being under annexation of other nations, mainly South Azerbaijan (Iran), Western Azerbaijan (present Armenia), Russia, Georgia and other regions the phonetic changes underwent in onomastic units have caused the sound shifting and the result of which impacted the semantic meaning of a lot of places and persons' names changes.

MÜQAYISƏLİ DİALEKTOLOGİYA ÇAĞDAŞ TÜRKOLOGİYANIN PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Çağdaş türk dillərinin tarixi baxımdan tədqiqində ən zəngin mənbə xalq danışığı dilidir. Türk dillərinin tarixi inkişafına nəzər salsaq dialekt və şivələrimizdə mövcud ortaq dil xüsusiyyətlərinin bu günə qədər qorunub saxlandığının şahidi oluruq. Məhz buna görə də müxtəlif bölgələrdəki türk dialektlərinin müqayisəli öyrənilməsi olduqca zəruridir.

Türkologiya tarixindən aydın olur ki, dilçilik tədqiqatları arasında türk dillərinin müqayisəli dialektoloji araşdırmaları olduqca məhduddur və bu sahədə ilk dəfə Azərbaycan dialektoloqları dilçilik coğrafiyası metodunu tətbiq etməklə türk dilləri arasında ilkin olaraq Azərbaycan dialektlərini əhatə edən dialektoloji atlas hazırlamışlar. Türkologiya tarixində birinci olan bu atlas 50 xəritə və müfəssəl izahdan ibarətdir (1,s.4). XX yüzilin ortalarına aid olan bu tədqiqatların sonradan sistemli davam etdirilməməsi çağdaş türkologiyanın problemlərindən biri kimi özünü göstərir.

Ümumtürk dialekt və şivələrinin tədqiqindən aydın olur ki, ərazi baxımından ayrı – ayrı dövlətlərin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, türk xalqlarının bir çoxuna aid ortaq dil xüsusiyyətləri əsrlər boyu müxtəlif bölgələrdə qorunub saxlanaraq bu gün də işlənməkdədir. Məhz buna görə də inzibati ərazi baxımından, eləcə də tarixi – etnoqrafik, həmçinin sosial – mədəni cəhətdən bir – birini tamamlayan ayrı – ayrı türk dialektlərinin müqayisəli tədqiqi ümumtürkölci dil tarixinin öyrənilməsi üçün vacib məsələlərdən biridir.

Müxtəlif bölgələrdə mövcud eyni dil xüsusiyyətlərinə malik dialektoloji materialların müqayisəli öyrənilməsi çox ciddi dil faktlarını ortaya çıxarmış olur ki, bunun da əsasında türkologiyada həm ümumi, həm də fərqli dil xüsusiyyətləri və onların yaranma səbəbləri də geniş tədqiqata cəlb edilə bilər.

Türkologiyada tədqiq olunmamış problematik məsələlərdən biri dialektoloji faktların həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən sistemli, müqayisəli tədqiqata cəlb edilməməsidir.

İstər Azərbaycan, iəstərsə də digər türk xalqlarının yaşadıkları digər bölgələr üzrə aparılan paralel dialektoloji araşdırmalar eyni dil xüsusiyyətlərini əks etdirən vahid kökə malik çoxvariantlı dialekt ünsürlərini ortaya çıxarmaqdadır. Bu isə türkologiyada təkcə dilçilik elmi üçün deyil, həm də tarixi baxımdan çox əhəmiyyətli bir məsələdir.

Məhz buna görə də türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif bölgələrin dialekt və şivələrinin ümumtürkoloji aspektdən müqayisəli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Türk dillərinin müqayisəli tədqiqində ortaya çıxan maraqlı məsələlərdən biri də həmin dillərdə semantik cəhətdən bir – birinin eyni olan bir çox leksik vahidlərin bir türkcədə ədəbi dildə, digərlərində isə dialekt formasında mövcud olması faktıdır.

Ümumtürk dil və dialektlərində ciddi faktor kimi mövcud olan bu xüsusiyyət türk dili tarixinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni semantik yük daşıyan belə leksik vahidlərin bir dildə dialekt, digərlərində isə ədəbi dil daxilində mühafizə edilməsi dilin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Tarixən dilin inkişaf prosesində sözün məna variantlarının artması, eyni zamanda mənanın ilkin və müasir məna ilə müqayisədə daha geniş anlayış ifadə etməsi məna genişlənməsinə səbəb olur. Müqayisə olunan türk bölgələrində yaşayan xalqların dillərində, dialektlərində geniş məna variantlarının semantik genişlənməsinin səbəblərinin polisemiya və omonimləşmə ilə əlaqəsini də inkar etmək olmaz.

Məsələn: *qolay // kolay* – Azərbaycan türkcəsinin Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində *pis* anlamında işlənən bu söz, çağdaş osmanlı türkcəsində tamamilə əks məna daşıyır.

Gözəllik axtaran qardaşım, bacım,
Yaxşı bir quzudur, ceyrandır, sazım.
Yaxşını *qolaydan* seçən kimsəyə

Çoxlu gözəllərin gözüdür sazım (2, s.155).

(*İsmail Behrəngi. Güney Azərbaycan aşığı,)*

Bir yol güldür, biri diken,
Makbul olur zahmet çeken.
Qolay yollar da var iken,
Tozda buldum ben kendimi.

(3,s.31. *Aşiq Sarıcaqız*)

Qolay sözü XX əsr Azərbaycan ziyalılarının da dilində, o cümlədən Ə.Hüseynzadə və Ömər Faiq Nemanzadənin də dilində çağdaş osmanlı türkcəsində olduğu kimi «*yaxşı*» semantik anlamında işlənmişdir.

«Amma heç kəs demir ki, buxaralılar, altaylılar o sözləri köhnə imlaları ilə *qolay* anlarlar, gərək dəyişilməsin». (4, s.199)

Subay – (Osmanlı türkcəsində hərbi rütbə, Azərbaycan türkcəsində isə evlənməmiş, ailə qurmayan anlamı ifadə edir), *bekar* (Azərbaycan türkcəsində işsiz, boş vaxtı olan, osmanlı türkcəsində isə evlənməmiş anlamı bildirir) kimi bir çox leksik vahidlər Azərbaycan və Osmanlı türkcəsində paralel işlənərək mahiyyət etibarilə omonimlik xüsusiyyətini daşımaqdadır.

Azərbaycan dialekt leksikasında mövcud sözlərin Osmanlı türkcəsində ədəbi dilin aktiv fonunda işlənməsi türklərin etnogenezində rol oynamış qədim tayfa dil elementlərinin göstəricisi olaraq qalmaqdadır. Məhz bu baxımdan müqayisəli tədqiqatlarda müxtəlif bölgələrdə yaşayan türk xalqlarının dialekt leksikasının ədəbi dil müstəvisində öyrənilməsi qədim türk dilinin formalaşmasında rol oynamış tayfa və tayfa birliklərinin ortaq dil elementlərini müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan çağdaş Azərbaycan dialekt leksikasında mühüm yer tutan bir çox leksik vahidlərin olduğu kimi eyni semantik yüklə Osmanlı türkcəsinin ədəbi dilində işlənməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir.

E.Əzizov da ümumtürkoloji prinsiplər əsasında müəyyən kiçik dil fərqliliklərin yaranmasını belə izah edir: «Azərbaycan dilinin dialekt sistemi vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlamətlərin müəyyən coğrafi şəraitdə saxlanması yolu ilə formalaşmışdır». (5, c.321).

Azərbaycan və Osmanlı türkcəsi arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin yaranma səbəblərinin etnogenetik bağı M.Erginin açıqlamalarında da öz əksini tapır:

«Batı türkcəsinin içində saha bakımından zamanla iki daire meydana gəlmişdir. Bunlardan biri Azeri və Doğu Anadolu sahasını içine alan Doğu Oğuzcası, digəri Osmanlı sahasını içine alan Batı Oğuzcasıdır. Doğu və Batı Oğuzcaları arasında ilk sıralarda çox kiçik saha fərqləri dışında bir ayrılıq mevcut olmamış, bu saha fərqləri yavaş – yavaş genişləyərək ancaq 17. asırdan sonra doğu və batı Oğuzca dairelərini meydana getirmişdir. Bununla bərabər, arada yene iki yazı dili olacak kadar fərq mevcut değildir və hər ikisi də aynı

şiveye, Oğuz şivesinə dayandıkları için Azeri və Osmanlı Türkçeleri ancak bir yazı dilinin kardeş iki dairesi sayıla bilirlər». (6, c.15).

Azərbaycan dialekt leksikasında çox dar çərçivədə qorunub saxlanan *etmək*, *iş görmək* sözünün sinonimii kimi passiv fonda işlənən *yapmaq* sözü Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində eyni fonetik tərkibdə, eyni semantik yük daşıyaraq aktiv fonda işlənməkdədir. Məsələn:

Gəlin, biləkli gəlin,
Ceyran irəngli gəlin,
Xamır eylə, çörək *yap*
Ay şir biləkli, gəlin.

(*Naxçıvan folkloru*. 7, s.107).

Kardeşliğe kucak açan
Kol *yapatım* öğretmenim. (3, 35)

Naxçıvan dialektində *tez // cəld* mənasında işlənən *çəpik / çapıq* sözü Osmanlı ədəbi dilində eyni semantik yüklə *çapıq* fonetik tərkibində işlənməkdədir. F.Kırızoğlu «qədim türk ənənəsinə görə doqquz aydan öncə doğulan uşaqlara xalq *eksik // eksük* və ya *çapuk // çəpik* deyildiyini göstərmişdir». (8, 107)

Bu sözün ilkin formadan sonuncu formasına qədər olan inkişafını fonetik deformasiyalarda (*çapıq // çapıq // çabok // çapok*) semantikasını açıqlayan H. Zərinəzadə bu sözün sonradan fars dilinə keçdiyini göstərmişdir. H. Zərinəzadənin fikrincə 1-ci mənada *sürətlə getmək, sürətlə at sürmək*; 2-ci mənada *lovkiy, qibkiy, elastiçniy* mənasında olan çevrilməkdən, 3-cü mənada olan «*kəsmək, sökmək*» mənasında olan «*çarcaqdan*» əmələ gəldiyini göstərmişdir: «*çapar*» isim və sifət «*sürətlə sürmək*» mənasında olan «*çapmaq*»dan əmələ gəldiyini və Güney Azərbaycanda bu sözün «*çapux*», «*çapuk*» və s. formalarına təsadüf edildiyini göstərmişdir (9, s. 262-264).

Hazırda Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektində çox məhdud çərçivədə işlənən bu söz XX əsrin əvvəllərində Osmanlı türkcəsində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də işlək mövqedə olmuşdur. H.Cavidin əsərlərində

Qadın günəş, cocuq ay,
Nuru ay günəşdən alır
Qadinsız ölkə *çapıq* məhv olur,
zavallı qalır.
(*H.Cavid*, 10 s. 31).

Türk dillərində nəzərə çarpacaq xüsusiyyətlərdən biri budur ki, ədəbi dildə söz sonundakı, bəzi hallarda söz ortasındakı *q* səsi mövqeyində *x // ğ* səsi işlənir. Qəmzəsindən fitnələr durdu oyandı *uyxudan*

(*İmammədin Nəsimi*, 11 s. 68).

Klassik ədəbi nümunələrimizdə müşahidə olunan bu səs əvəzlənməsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda rast gəlinən çağdaş dialekt xüsusiyyətlərindən biridir.

Çağdaş Azərbaycan və Osmanlı, eləcə də digər türk dillərində çox kiçik fonetik deformasiya ilə müşahidə olunan *yuxu* (Az.), *uyku* (Osm.türk), *uyğu* (G.Az.) sözü həm Azərbaycan, həm Osmanlı, həm də digər türk xalqlarının dilində eyni semantik anlam ifadə etməkdədir. *Uyumak* sözünün «*yuxulamak*» şəkli Doğu Qaradəniz yörəsində daha çox yayğındır (12, s. 239). Azərbaycan ədəbi dilində *yuxu // uyku* kimi işlənən bu sözün Quzey və Güney Azərbaycan dialektlərində mövcud olan *uyqu // uyğu* fonetik formasının osmanlı ədəbi dilində eyni şəkildə (*uyku*) işlənməsi maraqlı cəhət kimi ortaya çıxır.

Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalında qaraxanlıların dilində dialekt söz kimi işlənən *pencək* anlamı ifadə edən *sırtov* sözü osmanlı türkcəsində *sirt – kürək // çiyin* kökündən yaranmış leksik vahiddir.

Azərbaycan dialekt leksikasında yandırmaq mənasında işlənən *yaxmaq // yakmaq* sözü də Türkiyə türkcəsində eyni fonetik tərkibdə eyni semantik yük daşıyır. Müasir Azərbaycan türkcəsində *yandırır* – *yaxmaq* formasında mürəkkəb sözün komponenti kimi işlənən *yaxmaq // yakmaq* sözü Osmanlı ədəbi dilində cüzi fonetik deformasiya ilə eyni semantik yük daşıyır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən nümunələrdə cüzi fonetik fərqliliklər türk dilinin qədim tarixi köklərinə əsaslanır. Müqayisə olunan Azərbaycan və Osmanlı türkcəsində bu səviyyədə dil elementlərinin həm ədəbi, həm də dialekt variantlarının mövcud olması ümumtürk dilinin tarixi keçmişlə bağlı olub, etnik mənərəsi barədə təsəvvür yaradır.

Məsələn:

Əcəba bu alovlu od hansı sehrə *yanır*,
Gözdən uzaqlaşdıqca o, daha *yaxır*.

(3, s.17)

Yandırır *yaxdı* məni
Dağ - daşa çaxdı məni

Dost bilib arxalandım
Fələk tək *yaxdı* məni.

(*Naxçıvan folkloru*. 7, səh.103).

Bunlarla yanaşı, çağdaş Azərbaycan dialekt leksikasında *kobud*, *sərt* anlamı ifadə edən *qaba*, *dava* – *dalaş*, *savaş* anlamı ifadə edən *qovğa* // *kavğa* kimi leksik vahidlərin də eyni anlamda Osmanlı ədəbi dilində mövcud olması təsadüfi sayıla bilməz.

Firtretmi, bəşərmi törədir cəngü-cidali
Dünya yaşıyor, hər b ilə *qövğalər* içində

(13. s.19 *M. Hadi*)

Güney Azərbaycan və Naxçıvan MR – nın Şahbuz rayonu ərazisində dialekt söz kimi işlənən *cada* // *cadda* (*küçə*, *yol*) sözü də çağdaş Osmanlı türkcəsində *cadde* (*küçə* – *ünvan*) sözünün eyni semantik formasıdır.

Heydərbaba Qaraçəmən *caddası*
Çovuşların gələr səsi, sədasi,
Kərbəlaya gedənlərin qadası
Düşsün bu ac yolsuzların gözüne
Təməddüdün uyduq yalan sözünə.

(14, s.38. *M. Şəhriyar*)

Azərbaycan və Osmanlı türkcələrinin müqayisəsində ortaq, vahid dialektal faktların mövcudluğu da diqqəti cəlb edən çox maraqlı dil xüsusiyyəti kimi özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan və Osmanlı türkcəsində mövcud *könül* sözünün dialekt variantı olan *göyün* // *göyül* // *göys* sözü hazırda Azərbaycanın bir çox bölgələri, xüsusilə Naxçıvan və Güney Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyənin Anadolu yörəsində də eyni fonetik tərkibdə və semantik anlamda işlənəkdədir. Çağdaş dialektlərimizdə *göynünü almaq*, *göynümə* // *göysümə yatmur* kimi ifadələr buna bariz nümunədir.

Anadolu Kars yörəsi:
Çarşıda qız qalası,
Qız itirmiş balası,
Qadın *göyni* bendedir
Qoymaz sazi anası.

(15, s.167)

Güney Azərbaycan:
Neynərəm dünyanın malın,
Göylüm istir yar camalın.

(2, s.196)

Eşqin səbusundan içmə
Hər çatana *göyün* açma.

(2, s.196)

Ahu – zar eyləyib düşmə həvəsdən
Sən deyən məhəbbət bulunmaz *göyül*,
Abırdı, namusdu, qeyrətdi həyat
Bu dərdi pulunan alınmaz *göyül*.

(2. s.143)

Tarixən Azərbaycan və türk klassik ədəbi nümunələrinin dilində daha dinamik işlənmə xüsusiyyətinə malik *ağu* sözü çağdaş Azərbaycan və Osmanlı dialektlərində zəhər, acı mənasını qorumaqdadır. Ümumtürk dilinin tarixi inkişafına uyğun olaraq dialektal leksika üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, mənşə etibarilə ümumtürk dillərində birləşən oğuz və qıpçaq tayfa dil ünsürlərinin ortaq şəkildə işlənməsi ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etmişdir.

Çağdaş Azərbaycan və Osmanlı Türkcəsindəki istər ədəbi, istərsə də dialekt sözlərin Nəsimi şerlərində ortaq şəkildə işlənməsi vahid kökə malik qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən cəhətlərdəndir. Nəsiminin dilində işlənən ortaq türk dialektizmləri dövrün leksik mühiti, həm də poetik ifadə tərzilə bağlı məsələdir.

Arısı yalandır, saqın, dadlusuna aldanma kim.
Acıdır anın şəkkəri, *ağu* qatılmış balına

(*İmaməddin Nəsimi*).

Müqayisə zamanı ortaya çıxan maraqlı dil xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan dialekt leksikasında və ədəbi dilində mövcud bir çox sözlərin Osmanlı türkcəsinin yörəsəl dialekt sözləri kimi işlənməsi faktıdır. Quzeydoğu Anadolunun Geyikli yörəsində sırf dialekt söz kimi işlədilən *tutulmuş* (*yaxalanmış*), *döşək* (*yatak*), *üddək* // *ödlek* (*korkak*), *torba* (*poşet*), *biyol* (*bir defa*), *qayış* (*kemer*), *pişik* (*kedi*), *kerme* (*kübre*), *siçan* (*fare*), *ayam* (*gün*), *isti* (*sıcaq*), *bayaq* (*bir azdan*) və s. bu kimi leksik vahidlərin Azərbaycan dialektlərində bir qismi dialektal, bir qismi isə ədəbi dil vahidi kimi dilin aktiv fondunda yer tutmaqdadır. (17, s.124 – 131).

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında mövcud «*ağu*» (*zəhər*, *acı*) sözü eyni fonetik tərkibdə, eyni semantik yüklə M.Kaşğarlının «*Divanü lüğət-it türk*» əsərində işlənir (16, s. 153. I c.).

Nümunələrdən göründüyü kimi, dil vahidlərinin bir çoxu müəyyən tarixi proseslərin nəticəsi kimi bir türkcədə arxaikləşərək dialekt, digərlərində isə ədəbi dil səviyyəsində qorunmaqla ümumtürk dilinin tarixi sabitliyini və zənginliyini göstərməkdədir. Bununla yanaşı, ümumtürk leksikasının etnik tərkibinin müqayisəsi və əlaqəli şəkildə öyrənilməsi dilimizin formalaşması prosesində iştirak etmiş etnosların rolunu müəyyən etmək üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

QAYNAQLAR

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967.
2. Ali Katkasiyalı. İran Türkləri aşık mühitleri. Erzurum, 2006.
3. Aysun Çobanoğlu. Aşık Sarıcakız. Ankara, 2006.
4. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1992.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
6. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul, 2000.
7. Xalq yaddaşının izləri. Naxçıvan. MEA Naxçıvan Bölməsi Dil və Ədəbiyyat institutu. Bakı, 2005.
8. Fahrettin Kırızoğlu. Osmanlılar'ın Kafkas elləri'ni fethi (1451 – 1590). TTKB – Ankara, 1993.
9. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı.
10. H. Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı.
11. Məhəmmədəli Tərbiyət. Danəşməndane Azərbaycan. Bakı, 1987.
12. Gani Gönüllü. Doğu Karadeniz de Azeri Türkcesi ve Güneş duası geleneği. Trabzon, c. 2, 2001.
13. Məhəmmadhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005.
14. M.Hadi. El fəryadı. Bakı, 1986.
15. Ahmet Caferoğlu. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, 1995
16. Sinan Türkmen. Geyikli. Trabzon, 2000.
17. M. Kaşğarlı. Divanü lüğat- it türk. Bakı, 2006. I cild.
18. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ОДНА ИЗ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОЙ ТЮРКОЛОГИИ

Сравнительные диалектические исследования имеют большое значение в изучении элементов древнетюркских языков по современным тюркским языкам. Использование общей лексики многих диалектизмов на современных, тюркских языках доказывает как родственный древнетюркский язык этногенетического единства. Сравнительные диалектические исследования создают возможность для решения нескольких проблем общих тюркских языков.

COMPARATIVE DIALECTOLOGY AS ONE OF THE PRESENT PROBLEMS OF MODERN TURKOLOGY

The richest source for investigation of modern Turkish languages from historical point is people's spoken language. If we take a look at the historical progress of the Turkish languages we witness the protection of common language peculiarities in our dialect today. That's why comparative learning of Turkish dialects of different regions is quite necessary.

From the history of Turkology it is clear that, among the linguistic investigation the comparative dialectical investigation of the Turkish language is very limited and in this field for the first time Azerbaijani dialects have made a dialectal atlas covering Azerbaijani dialects being the 1st one amongst the Turkish languages by applying the method of geography of linguistics. This atlas being the first one in the history of Turkology consists of 50 maps and perfect explanation. The nonsystematic continuation of these investigations referring to the middle of the XX century shows up as one of the problems of modern Turkology.

We find out from the investigation of Turkish dialects and accents, even though they lived in the part of different countries from territorial point, some language peculiarities referring to the many Turkish nations have been protected in different regions along the centuries and are used even today. That's why – the comparative investigation of different Turkish dialects completing one another from territorial, historic – ethnic, also social – cultural point is one of the important issues for learning the linguistic history of common Turkology.

The comparative learning of dialectal materials of different regions having same language peculiarity dears up many very important linguistic facts, and on the ground of this general, and different language peculiarities in linguistics their creation reasons can be drawn into investigation.

Even though we meet the certain ideas about the creation of dialectal variants of phonetic, lexic and grammatical features in Turkological literature as one the uninvestigated dialectal problems of Turkology, the investigations in this field still stay as a problem.

Dialectal investigations done either in Azerbaijan or in the different regions Turkish people live clears up the dialectal features of single root expressing the same language peculiarities And this is a very important problem for not only linguistics but also from historical point.

That's why special attention it has to be paid to the comparative learning of dialect and accents of the regions. Turkish nations living from common – Turkological aspect.

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN ANA QAYNAĞIDIR

Bu gün Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində ən zəngin mənbə xalq danışığı dilidir. Bu mənbə üzərində qol-budaq atıb şaxələnən, getdikcə cilalanıb müəyyən çərçivə daxilində qrammatik normalarla məhdudlaşdırılan ədəbi dil bəzən bizi qədim xalq danışığı dilindən müəyyən mənada uzaqlaşdırır. Nəticədə dilimizin incəliklərini, xalqımızın milli məntiqi təfəkkürünü, bütövlükdə mədəniyyətini və mənəviyyatını əks etdirən ifadə və deyimlər ədəbi dildən uzaq, xalq içərisində qorunub saxlanır, nəsillər dəyişdikcə bəzən də unudulub tarix səhnəsindən çıxır. Məhz buna görə də dilimizin öyrənilməyən, qaranlıq qalmış qatlarının açılmasında böyük rol oynayan xalq danışığı dili üzərində araşdırmalara ciddi ehtiyac duyulur.

Son vaxtlar apardığımız dialektoloji araşdırmalar göstərir ki, ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Quzey Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi və Güney Azərbaycan istər Qafqaz, istərsə də Şərqi Anadolu arasında ortaq türk mədəniyyətinin mərkəzi olaraq qalmaqdadır. Bu günə qədər tədqiqatlardan kənar qalmış Güney Azərbaycanın zəngin folkloru xalqımızın qədim mədəniyyətinin qaranlıq qalmış səhifələrinin açılmasında, son dövrlərdə unudulmaqda olan qədim adət-ənənələrimizin öyrənilməsində əvəzsiz qaynaq və zəngin xəzinədir. Yalnız xalq danışığı dilinə mənsub Güney Azərbaycan türkləri öz milli-mənəvi mədəniyyətlərini, soy-kökümüzlə bağlı qədim ənənələri şifahi şəkildə xalq deyimlərində qoruyub saxlayıb bu günədək gətirib çıxarmışlar.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, belə deyimlərin bir çoxu məişətimizdə, dialekt leksikamızda özünəməxsus yer tutsa da, bəzən onların məntiqi mahiyyəti əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu deyimlərin çoxu məişətimizlə, qədim adət-ənənələrimizlə bağlı olduğundan onların elmi cəhətdən öyrənilməsi də vacib və maraqlı məsələ kimi qarşıda dayanır. Məhz buna görə də xalqımızın qədim dünyagörüşü, inamları, məişəti ilə bağlı olan bu ifadələri bərpa etmək çox zəruridir.

Hazırda Güney Azərbaycanda çox işlək olan belə bir ifadə var: «yarpaq həna», yaxud «əlin yarpaq hənada deyil ki» Bu ifadənin yaranması qədimlərdə xalqımızın məişətində məşhur

olmuş, tarixi etnoqrafik mədəniyyətində özünə yer qazanmış adət-ənənələrimizdən biri kimi qalmaqda olan həna ilə bağlıdır. Qədim dövrlərdə Güney Azərbaycanda nənələrimiz müxtəlif şəkilli gülləri, yarpaqları «Quran» arasında qurudar, sonra həmin yarpaqları və gül ləçəklərini toylarda gəlinin əlinə, barmaqlarının ucuna yapışdırıb onun üstündən həna yaxarmışlar. Əl üzərinə düzülmüş yarpaq və gül ləçəklərinin tərənəm-məməsi və hənanın süzüb axmaması üçün əlin içinə və arxasına taxta qaşığı bağlayırmışlar. Elə ki, həna tamamilə qurudu, ondan sonra açıb yuyarmışlar. Hənalı əlin üstündə düzülmüş müxtəlif yarpaqlar gəlinin əlinə xüsusi bəzək verdiyindən buna «yarpaq hənası» deyərmişlər.

Məhz bu tarixi-etnoqrafik məqam sonradan çağdaş dövrümüzə belə Güney Azərbaycanda «Əlin yarpaq hənada deyil ki» ifadəsini işlək bir məqamda saxlamışdır. Məsələn, biri digərinə müraciət edib hər hansı bir iş görməyi xahiş edərsə, qarşısındakı ona etiraz əlaməti olaraq «Əlin yarpaq hənada deyil ki» ifadəsilə «Özün öz işini gör» deyir. Hər hansı bir işi görərkən xalq arasında aforizmə çevrilmiş bu ifadənin digər maraqlı variantlarına da rast gəlirik.

Hazırda Güney Azərbaycanda tarixi bir neçə yüz illərlə ölçülən, qədim etnoqrafik mədəniyyətimizlə bağlı yaranmış bu ifadənin real yaşamının çağdaş dövrümüzə Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgələrinin bir çoxunda mövcud olması maraqlı fakt kimi özünü göstərir. Bəllidir ki, Şərqi Anadolunun bir çox bölgələri tarixi-etnoqrafik baxımından çox zəngindir və bu gün də qədim türk adət-ənənələrini, məişətini canlı şəkildə qoruyub saxlayan mədəniyyət mərkəzidir. Belə ki, müasir dövrdə Şərqi Anadolunun bir çox bölgələrində toylarda gəlini köçürməzdən öncə əllərini eyni qaydada müxtəlif çiçək və yarpaqlarla bəzəyib hənanın qurumasını gözləyirlər. Həna quruduqdan sonra yuyulmuş hənalı əllərdə yarpaq güllər bəzək kimi görünür. Göründüyü kimi, Güney Azərbaycanda dilimizdə qorunub saxlanılan «Əlin yarpaq hənada deyil ki» ifadəsi ilə Şərqi Anadoluda məişətdə yaşanan bu ənənədə ortaq türk mədəniyyətinin tarixi kökləri birləşir.

Məhz bu baxımdan yanaşdıqda müqayisəli tarixi dilçiliyin vasitəsilə qədim dilimizə məxsus maraqlı faktları bir yerə toplayıb onların ortaq şərhini vermək olduqca vacibdir. Çünki dil insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir və müxtəlif elm sahələrinin yardımı ilə maraqlı faktları ortaya çıxarmış olur. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, istər Quzey, istər Güney Azərbaycan, istərsə də

Şərqi Anadoluda yaşayan türklərə məxsus bir çox söz və ifadələrin, əfsanəvi mifik görüşlərin yaşamaqda davam etməsi eyni kökə malik vahid bir mədəniyyətin bariz nümunəsi kimi özünü göstərməkdədir. Güney Azərbaycanda bəzi folklor nümunələrində, xüsusilə bayatılarda da həna ilə bağlı deyimlər yaşamaqdadır.

Qalanın dibində bir sürü qoyun,
Hənəli əllərin qoynuma qoyum.
Nişanlımdan axı mən necə doyum?
Atma daş, tökmə daş, mən yaralıyam,
Ovçudan qurtulan dağ maralıyam.

Güney Azərbaycanda rastlaşdığımız «*əlin yarpaq hənada deyil ki*» və yaxud «*əli hənada*» ifadələrinin digər variantları da mövcuddur. Bu ifadələr əvvəlki mənası ilə yanaşı, həm də yeni məntiqi məna kəsb edir ki, bunlar da həm Quzey, həm də Güney Azərbaycanda mövcud digər xalq deyimlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Həna ilə bağlı digər bir rəvayətdə deyilir: «Bir evə oğurluq etməyə gedən oğru dul bir qadının evinə düşür. Ev sahibəsi evə kimin girdiyini öyrənmək istərkən oğrunu görüb qorxur. Oğru qadından evdə adam olub-olmadığını soruşur. Qadınsa cavab verir ki, mən tək yaşayıram, heç kəsə yoxdur. Oğru sevinir ki, çox yaxşı oldu, əl-ayağıma dolaşan olmaz. İndi ev-eşiyin hamısını yığışdırıb apararam. Qadınsa cavabında oğruya deyir ki, mən özümə yoldaş axtarırdım, allah səni mənə yetirdi. Bu qədər var-dövləti paylaşacaq bir kimsəm yoxdur. «Gəlsənə evlənək, sən də bəy olasan» – deyər qadın oğruya evlənmək təklif edir. Oğru fürsəti əldən vermək istəməyib razılıq verir və soruşur ki, hazırlıq üçün mən nə etməliyəm. Qadınsa cavabında – heç nə, bir az həna isladib əlinə, ayağına qoyaq, sonra başlayaq toy hazırlığına.

Qadın hənəni isladib gətirir, əvvəlcə yarpaqla əllərinə, sonra isə ayaqlarına həna yaxıb bağlayır. Baxır ki, artıq iş tamamdır, nə əl bir iş görə bilər, nə də ayaq. Başlayır qışqırmağa ki, ay aman, bizə oğru gəlib. Oğru nə qədər çabalayıb qaçmağa çalışsa da görür ki, əli də, ayağı da bağlıdır. Ona görə deyirlər ki, «*Əli hənada*», yəni əl-qolu bağlıdır, heç bir iş görmək imkanı yoxdur.

Bu rəvayətdən törəmiş başqa bir məna kəsb edən «tərəfin əlinə həna qoydu» ifadəsi isə insanı aldatmaq anlamında işlənir ki, bu da Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Güney Azərbaycanda da tez-tez rast gəldiyimiz «tərəfin başına börk qoydu» ifadəsinin sinonimi kimi çıxış edir.

Həna ilə bağlı xalq arasında rast gəlinən ifadələrdən biri də «Bu həna o hənadan deyil» ifadəsi həm Quzey, həm də Güney Azərbaycanda işlək bir məqamda zərbi-məsəl kimi qalmaqdadır. Qədim zamanlarda dini adət-ənənəyə görə dünyasını dəyişməkdə olan qocaların əlinə və ayağına həna qoymaq savab iş sayılırdı. Bu həmin adamın o biri dünyaya özüylə apardığı cənnət nişanəsi kimi qəbul edilirdi: «Bir qoca huşunu itirmiş halda olduğu zaman adət-ənənəyə görə əlinə həna qoyurlar. Qoca gözünü açıb ayılanda əlini hənəli görüb təəccüblənir, elə bilir ki, onu bəy çıxardılar. Deyir ki, ay baba, mənə bəy olmalı zamanım deyil ki... Elə bu vaxt bir qarı qocanı oxşayıb deyir ki, ay yazıq, bu həna o hənadan deyil.» İndi xalq arasında müqayisə anlamında işlənən «bu həna o hənadan deyil» ifadəsi də elə buradan qalıb. Burada daha bir məqama diqqət yetirmək yerinə düşər. Hazırda Naxçıvan dialektində birinin digərinin sevincinə və ya dərdinə şərik olub müsbət və ya mənfi mənada münasibətini bildiren «Get əl ayağına həna qoy» ifadəsi də ortaq türk mədəniyyətinin qədim tarixi etnoqrafik köklərinə əsaslanır.

Araşdırmalardan göründüyü kimi, bu gün böyük ehtiyac duyulan dialektoloji araşdırmalar yalnız dilçilik elmi üçün deyil, həm də tarixi etnoqrafik baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu baxımdan məişətimiz və mədəniyyətimizlə bağlı bu dil vahidlərinin ayrı-ayrı bölgələr üzrə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm də xalqımızın tarixi haqqında da bir çox maraqlı faktları ortaya çıxarmış olur.

Dediklərimi B.Vahabzadənin M.Adilovun «Qanadlı sözlər» kitabına yazdığı «Ön söz»dəki bir fikirlə tamamlamaq istəyirəm: «Söz fikrin ifadə vasitəsi olduğu üçün onun da fikir kimi məna dərinliyi, məzmun rəngarəngliyi hüdudsuzdur. Söz müxtəlif tərəflərdən müxtəlif rəngdə görünə bilər. Hər ifadə tarixin bir səhifəsidir. Bir böyük kitabın, yaxud arxeoloji qazıntının verə bilmədiyi, axtardığı tarixi həqiqəti bir kəlmə söz, bir ifadə öz bağrında qoruyub saxlayır.»

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ОБРАЗЦЫ - ОСНОВА ДИАЛЕКТОВ

В статье на материале фольклорных произведений рассматривается вопрос соотносительности диалектных маркеров различных регионов распространения тюркских языков – Нахичевана, Южного Азербайджана (который в составе Ирана), Восточной Анатолии. Выявляются моменты коренного сходства особенностей в диалектных системах языка отмеченных регионов.

EXAMPLES FOLKRS OF IS THE SOURCE OF DIALECTS AND ACCENTS

Today the best way of learning the history of Azerbaijan is spoken language. Sometimes grammatijal and written language jouses us to stay away from the spoken language of Azerbaijan. In jonjlusion the idioms, proverbs literal sentenjes and some spejial wards about Azerbaijan language are used and hidden in spoken language. they show us the literal, moral and cultural part of Azerbaijan language. By the time they are sometimes forgotten and not used by the next generation. Sometimes we need to investigate our ancient language to know something about our previous history and language.

Last period dialectology researches prove that Nakhchivan Autonomous Republic is a center of Turkish civilization that is situated Caucasus and a part of east Anatolia. South Azerbaijan's rich folk culture helps us to learn much about our culture, morals and the way how our ancestors lived which is not known by the young generations. People who live in South Azerbaijan could protect their cultural and social values and their literal language by speaking this spoken language which almost doesn't in North Azerbaijan.

Unfortunately the meaning of these words haven't been indentified in today's dictionaries however they were often used in our ancient accent. And we didn't try to learn the real meanings if these words and sentences. As we know from the recent researches that our ancestors these words and sentences very often and it's our duty to learn the real meanings and usage of them and to teach them to our younger generation. Making researches on this issue will help us more about our history and we will be more aware of our ancestors, then we will speak our language better.

Q'RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN ORONİMLƏRDƏ İFADƏ OLUNAN MƏNA ÇALARLARI

Azərbaycan toponimlər sisteminin maraqlı və işlək qollarından biri də oronimlərdir. Şərqi Azərbaycan, ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan oronimlərinin tədqiqində diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri də bu oronimlərin əksəriyyətinin müxtəlif mənə çalarları ifadə edən türk mənşəli terminlərdən və sözlərdən ibarət olmasıdır. Belə söz və terminlərin dağ adlarında qorunub saxlanması Azərbaycanın ta qədimdən zəngin oronimik sisteme malik olduğunu göstərməklə dilimizin daha əski çağlara aid olduğunu sübuta yetirir. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycan oronimiyasında daha çox işlənən əlamət və keyfiyyət bildirən *ala*, *ağ*, *qara*, *qızıl* (*qırmızı*), *boz*, *əlvən*, *göy*, *sarı* və başqa bu kimi sözlərin toponimiyada ətraflı tədqiqata ehtiyacı var.

M.Seyidov rənglərin mifik dünyamızda əks olunmasının geniş şərhini verərək yazır: «...türk xalqlarında *ağ*, *boz*, *ala*, *göy*, *sarı*, *qırmızı* (*qırmızımıraq*) uduq, düşümlü rənglər sayılmış, bunlardan *ağ*, *ala* və *göy* rənglər yaradılış təfəkkürü ilə ilişgəli rənglərdir. Ağ rəng dünyanı yaradan Ağ ananın, insanları ağ çiçəkdən yaradan yer üzünün tanrısı Ülgen tanrının rəngi sayılmış. Qara rəng ilkin insan gücünün, insan dözümlünün, sonralar ikili təfəkkürün yarandığı çağdan əksilik görüşünün təfəkkürdə yer tutduğu yeraltı dünyanın tanrısı Erlikin rəngi kimi qəbul olunmuşdur. Erliklə Ülgenin yan-yanı var olduqları, hələ əkslikləri təmsil etdikləri çağda yata /yada/ daşının rənglərində *ala* ağ, *sarı* rənglərdən ibarət olur. Yatana *ala* rəngdə düşünməklə onun Ülgenlə ilişənliyini gözə çapdırmışlar. Yatanın *göy*, *sarı*, *yaşıl*, *qırmızı* düşünülmesi də bu rənglərin türk xalqlarındakı uduqluğuyla bağlıdır. Yaşıl rəngi əbədi həyat, gənclik rəngi saymışlar. Göy rəng Göy tanrısının, *qırmızı* (*sarı*) isə Günəşin bəlgəsi kimi qəbul olunmuşdur.

Bu inam türk xalqlarının miniatürələrində də öz əksini tapmışdır. Döyüş səhnələrini, ordunu təsvir edən rəssam bir sıra döyüşçülərin başında *ağ*, *qırmızı* (Günəşin rəngi), *göy* rəngdə kiçik bayraqlar çəkmişdir. Biz bu bayraqçıqlardan *ağı* Ülgenin, *qırmızını* Günəşin, *göyün* isə Göy tanrısının bəlgəsi olduğu fikrindəyik (1, s. 144-145).

Müasir dilimizdə rəng anlamı ifadə edən «*ala*» sözü Azərbaycan toponimiyasında geniş şəkildə işlənərək müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə edir. Bu baxımdan həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan

ərazisində olan «*ala*» sözü ilə bağlı yaranmış oronimlərin (*Alaqağa*, *Alacadərə*, *Alatava*) Şimali Azərbaycanda; *Aladağ*- Şimali və Cənubi Azərbaycanda) mənşəyi xüsusi maraq doğurur. Araşdırmalar göstərir ki, «*ala*» sözü qədim mənbələrdə o cümlədən «dilimizin, tariximizin ana qaynağı» sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də müxtəlif anlamlarda işlənmişdir. «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda «*Ala yatan qara tağları aşdım, İlərü yatan qara dənizi gördüm*»-ifadəsində «*ala*» sözü «*irəli, qarşı*» anlamını verirsə, «*Ala sayvan kök yüzünə aşınmışdı*» (2, s. 94-95) cümləsində isə «*ala*» sözü «*uca*» «*hündür*» anlamlarını ifadə edir.

Müasir dilimizdə rəng bildirən «*ala*» sözü digər türk xalqları – özbək, türkmən, uygur, xakas, qırğız, qazax və başqırdlar tərəfindən də ortaq şəkildə işlənərək, rəngarəng, başının tükü tökülmüş (dazbaş), bitkisiz, qaşqa, xalxal, xallı və başqa mənalar da ifadə edir (3, s. 128).

Mifik dünyamızla səsləşən, dil tariximizin qan yaddaşı kimi qorunub saxlanan digər türk mənşəli oronimlərdən biri də Güney Azərbaycanın bir hissəsi Şərqi Azərbaycanın mərkəzi Təbrizin qüzeyində yerləşən Surxab dağlarına qovuşan *Qaradağdır*. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox coğrafi adlar kimi Qaradağ oroniminin də adı son dövrlərdə dəyişdirilərək farsdilli mənbələrdə *Ərəsbəran* kimi qeyd olunur (4, s. 16). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «qara» sözü Şərqi Azərbaycan toponimiyasında daha çox rast gəlinir. Qaraburun dağı-Sultan Savalanın yaxınlığında Ayqara dağı ilə yanaşı olan dağdır. *Ayqara* dağı isə Sultan Savalanın cənubunda Cavanşir və Oğlan dağlarının arasındadır. *Qarasu dərəsi* Sultan Savalanın bir sıra dağlarını əhatə edir. *Qaragöz dağı*-Culfada yerləşir. *Qarabelli dağı*-Yam kəndinin önündə yerləşən Mişov dağlarındadır. *Qaraxaşlı dağı* Şərqi Azərbaycanın qüzeyində Kənan kəndinin yaxınlığında yerləşir.

«*Qara*» sözünün semantikasi ilə bağlı mənbələrdə istənilən qədər məlumat vardır. T.Əhmədov «qara» sözünün toponimiyada bəzən rəng, bəzən isə ölçü və həcm mənasını ifadə etdiyini qeyd edir (5, s. 211). Ə.Fərzəli də «qara» sözünün çox məzmunlu olduğunu qeyd edərək mənə çalarlarını açıqlayır (6, s. 38).

R.M.Yüzbaşov da *qara* sözünün vaxtı ilə *rəng, ağır, qərb, böyük, qonaq, sıx, qalın, çoxluq* mənalarında işləndiyini qeyd edir (7, s. 135-136). Bununla yanaşı, «qara» sözünün müxtəlif semantik variantlarına Azərbaycan-Türk dilinə aid folklor nümunələrində, xüsusilə sayacı nəğmələrində daha sıx təsadüf olunur. Bu tarixi mənbələrlə bərabər, «Orxon-Yenisey» abidələrində də geniş şəkildə işlənən «qara» sözü bir

neçə coğrafi obyektlərin adını bildirməklə yanaşı, rəng və böyük anlamını da verir. «*Qara göl yanında vuruşduq*» (8, s. 237), «*Qara yol tanrısıyam*», «*Yirtici qara quşam*» (9, s. 199). M.Seyidovun da tədqiqatlarında qara rəngin Azərbaycan xalqının əski inamlar ələmi ilə bağlı olduğunu göstərən elmi faktlar öz əksini tapır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da «qara» sözünün müxtəlif mənalara malik olduğunu görürük: *qara-rəng; qara-ucalıq, genişlik; qara-bədbəxtlik*. Məsələn, «*Qara-qara tağlardan hənir aşdı*» və ya «*Ala yatan qara tağları aşdım*» cümlələrindəki «qara» sözü «uca hündür» mənə çaları ifadə edirsə, «*Qara bağı sarsıldı*» cümlələrindəki «qara» sözü «geniş» anlamında işlənir. «*Qara qıyma gözləri qan yaşla doldu*» cümləsində rəng bildirən «qara» sözü, «*Kimin oğlu qızı yoxdursa, qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun atının qovurmasından gətirin*» cümləsində isə bədbəxtlik anlamını ifadə edir (2, s. 110,95,171,136,142). Araşdırmalar göstərir ki, dilimizdə işlənən rəngarəng mənə çalarlarına malik «qara» sözü toponimlərdə daha çox ucalıq, böyüklük, genişlik və müqəddəslik anlamlarını ifadə edir. «Dədə Qorqud» dastanlarında adı çəkilən, hazırda Şərqi Azərbaycanın ən hündür dağlarından biri olan Qaradağ, həmçinin Azərbaycanın digər oronimlərindəki «qara» sözü də *ucalıq, böyüklük* mənalarında açıqlanır.

Şərqi Azərbaycan oronimiyasında mənşəyi maraq doğuran tərkibində «qara» sözü işlənən coğrafi adlardan biri də Bayqara // Bəyqara dağının adıdır. «Qara» sözü kimi qədim türk dillərində «*bay / bəy*» sözü də geniş işlənmə dairəsinə malik olmuşdur. Bir çox qaynaqlarda türk xalqlarında əvvəllər tayfa başçılarına, sonra isə feodal əyanlarına verilən bu adın müxtəlif fonetik variantları (*bay // bəy // biy // bey*) qeyd olunur. Qaynaqların bir çoxunda İrənin müxtəlif yerlərində tayfa başçılarının bəy titulu daşdıqları qeyd olunur. Şərur rayonunun Axura kəndinin şimalında yerləşən Baysal oroniminin etimoloji təhlilini verən N.Məmmədov bu sözün semantik mənasını bay-böyük, sal-hamar daş, hamar qala şəkildə açıqlayır (10, s. 25). Bununla yanaşı, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında rast gəldiyimizi *bay / bəy* sözünün fonetik variantı *biy* komponenti Krım türklərinin toponimiyasında *Karabiy* yaylası adında qorunub saxlanmışdır (11, s. 7-8).

R.Z.Şakurov «*bay*» sözünün «*boqatıy*» (*varlı*) sözündən olub antroponim kimi də işləndiyini qeyd edir (11, s. 43-52). Eyni fikirlə Qaripovun tədqiqatlarında rastlaşırıq. Qaripov da

antroponiminin «*boqat*» «*boqatıy*» sözündən törəndiyini göstərərək *Baykara* toponimini «*istoričeskiy oxotniçiy korşun*», (*kak imə sobstvenno izvestno s gpxoi Timuridov*) şəklində açıqlayır (13, s.100). O.Süleymanov isə bu sözün fonetik variantları olan *bay // biy // bey// bəy* sözlərinin türk dillərində hökmü və nüfuzu olan şəxslərə aid olduğunu qeyd edir (14, s. 83).

Beləliklə, araşdırmalardan aydın olur ki, *Bayqara // Bəyqara* dağı həmin dağın ətrafında məskunlaşan qədim türk tayfa başçılarının adı ilə bağlı yaranmış qədim türk mənşəli «*bay*» və «*qara*» sözlərinin birləşməsindən ibarətdir.

Şərqi Azərbaycan toponimiyasında geniş şəkildə işlənib müxtəlif mənə çalarları ifadə edən, müasir dilimizdə isə rəng bildirən sözlərdən biri də «*ağ*» sözüdür. Dilimizdə olduğu kimi, türk xalqlarının bir çoxunda «*ağ*» sözü müqəddəslik, təmizlik, paklıq mənalarında açıqlanır. M.Seyidov yazır: «*Ağ rəng nemətlərin yaradıcısı Ülgenin rəngidir*». Çünki Ülgen işıqlı, ağ dünyanın tanrısıdır. Sonralar uduqları – müqəddəsləri, onqonları ağ rənglə bağlamışlar. Hətta xaqanlar öz ordalarının, düşərgələrinin adlarının önünə ağ sözü artırmaqla özlərini, özlərinə məxsus olan yerləri hörmətə mindirmişlər» (15, s. 144-145). Belə ki, hazırda 1500 m. ucalıqda Şərqi Azərbaycanın Xoy mahalında Qotur körpüsünün qüzeyində yerləşən Ağdaş dağı buradakı suxurların rənginə görə belə adlanırsa, Ağdaş (2731 m.) Ağbaba dağı (1310 m.) və Ağca qala (Xiyav mahalında yerləşir) oronimlərindəki «*ağ*» sözü isə tanrıya məxsusluq, ululuq, müqəddəslik mənasını ifadə edir.(16, s. 33)

Cənubi Azərbaycan oronimiyasında əski mifoloji görüşlərimizlə sıx bağlı olan, müasir dilimizdə isə əlamət və keyfiyyət bildirən digər sözlərə *boz, sarı, əlvan, göy, orta, uca, iri, böyük* və s. də təsadüf olunur. Birinci komponenti «*boz*» sözü ilə ifadə olunan Bozquş dağının mənşəyi haqqında olan fikirlər xüsusi maraq doğurur. T.Əhmədov «*boz*» sözünün oronimiyada obyekt suxurlarının rəngini ifadə etməklə yanaşı, həm də çıpaq, bitkisiz sahədən ibarət yer adlarını bildirdiyini qeyd edir (5, s. 207). B.Xamaçı isə Bozquş sözünün mənşəyini izah edərək bu sözün Bozkoş // Bozkeş fonetik variantlarını göstərərək «*boz*» sözünün farsca «*keçi*», «*quş//koş//Keş*» komponentinin isə «*qırmaq*» anlamını verdiyini qeyd edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, *Bozkeş//Bozquş «keçi qıran»* anlamındadır (17, s. 244). N.Məmmədovun tədqiqatlarında isə «*koş*» komponentinin qədim türk mənşəli söz kimi Azərbaycan oronimiyasında daşlaşıb qaldığı

göstərilir (10, s. 23-24). M.Seyidov isə göstərir ki, soy birləşmələrində ağ, boz rəngləri hakimləri fərqləndirmə rəngi imiş. Hərdən bu və ya başqa güclü, adlı-sanlı xaqanın qəbiləsinin boyunun da yüksəkliyini, hətta Ülgenlə yaxınlığını bildirmək üçün adının önünə boz-ağ sözünü artırmışlar. Dədə Qorqud boylarında «*Bozoq*» adının önündəki «*boz*» bir sıra bilicilərin dedikləri kimi, «*bozmaq*» (*lomamğ*)-dan deyil, (*rəng*) *bozdandır*. Bozoq, yəni Ülgenə məxsus «*oq*» deməkdir (15, s. 157-158).

Bozquş coğrafi adının ikinci komponenti «*quş*» ilə bağlı fikirlər də maraq doğurur. Bu baxımdan M.Vəlilinin tədqiqatlarında quş etnosu haqqında olan və bununla bağlı Azərbaycan toponimiyasında tarixən geniş yayılan coğrafi adları qeyd etmək yerinə düşər. Onu da qeyd etməliyəm ki, Şərqi Azərbaycanda quş etnosunun adını əks etdirən oykonimlərlə yanaşı, daha bir oronim-Quşdağ dağı (3149 m. ucalıqda Qotur dərəsinin önündəki iki zirvəli Ağdaşla Qaradağa qarışan dağın adıdır) qeydə alınıb. Ehtimal ki, Quşdağ kimi Bozquş coğrafi adı da «*boz*» -hakim təbəqəyə aid «*quş*» tayfasının adından törənmişdir.

Birinci tərəfi «*əlvan*» sözü ilə ifadə olunan Əlvan dağı isə (Pirsəğa dağlarının yaxınlığında Dərabi kəndinin cənubunda yerləşir) rəngarəng, zəngin bitki örtüyünə malik olduğuna görə bu adı almışdır.

Şərqi Azərbaycan oronimiyasında «*göy*» sözü ilə bağlı bir neçə oronim qeydə alınıb. Bu oronimlərdəki Göydaş dağı həmin dağdakı suxurların adı ilə bağlı yaranmışdırsa, Göycəbel, Göydağ, Təkgöy dağı oronimlərindəki «*göy*» sözü türklərin mifoloji görüşlərindən soraq verir. Bu barədə M.Seyidovun tədqiqatlarında daha ətraflı məlumatlara rast gəlirik: «*Göy rəng Göy tanrısının rəngidir. Obanın daş qalağının ortasındakı qayın ağacının və daş qalağın şərəfinə oyun-mərasim keçirərkən baş tanrı Göy tanrısını Ülgeni də yad edərmişlər*» (15, s. 97-172).

Şərqi Azərbaycan toponimiyasında mühüm yer tutan sözlərdən biri də «*sarı*»dır. Sarı sözünün köməyi ilə Şərqi Azərbaycanda xeyli toponimlə yanaşı, bir neçə oronim də qeydə alınmışdır: Sarıgüney dağı (Təxtə Süleyman dağlarındandır), Sarı dağ (Təbrizdə), Sarı dərə (Nuğdu kəndi ilə Əli Nuri gölünün arasındadır). Bu sözün semantik mənə çalarlarının hərtərəfli şərhinə Q.Məşədiyevin tədqiqatlarında rast gəlirik: «*Azərbaycan dilində bu söz nəinki sarı mənasını daşıyır, hətta başqa mənələrdə də işlənir. Artıq sübut olunmuşdur ki, ümumtürk saryq-sarı və sarıq-sarılıq da Azərbaycanda «saruluq» «s» hərfini*

itirərək omonimik sıra təşkil etmişdir. *Sarı-tərəf, istiqamət, rəng*, xüsusi şəxs adıdır. Bu söz bəzən böyük, iri həcmli mənalarında da işlənir (18, s. 25). A.N.Kononov qeyd edir ki, *sarı-böyük* mənasında qırğız dili sözbirləşməsində də qeyd olunmuşdur. *Saru-sarı, col-böyük yol* və yaxud *mal-qara* yoludur. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər hidronimlərin tərkibində sarı gilli axan çayın mənasını verirsə, oronimlərdə, oyonimlərdə, adonimlərdə böyük, geniş, uca mənasını daşıyır. E.Koyçubayev qeyd edir ki, qazax toponimlərinin tərkibində sar // sarı sözü enli, geniş, sərbəst mənasını verir. Bu da Azərbaycan dilində işlənən sarı sözünün semantik mənasına uyğundur (19, s.38).

Bəllidir ki, türk xalqlarının mifoloci təfəkküründə qırmızı (qızıl) rəng Günəşin bəlgəsi kimi sayılır. Bəzi coğrafi adlardakı qırmızı (qızıl) sözü də məhz, bu əski görüşlərin əksi kimi qalmaqla yanaşı, T.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, eyni zamanda obyektin rəngini və fiziki xassəsini bildirir (25, s.38). Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış bir qrup oronimlərin tərkibini də qırmızı (qızıl) sözü iştirak edən coğrafi adlar təşkil: *Qızılberə dağı (Önər çayının sol sahilində yerləşir), Qırmızı Eynalı dağı (Təbrizdə yerləşir), Qızıl dağ (Qotur gölünün şərqindədir), Qırmızılı dağ (Rudqatda), Qızıl dağ (Sədrüddə yerləşir).* M.Çobanlı *Borçalı mahalındakı Qızılhacılı kəndinin* tərkibindəki bu sözün cənub anlamında açıldığını qeyd edir. (20, s. 38).

Göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki mövcud oronimlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə əsasən Azərbaycan-Türk dili ilə bağlıdır. Bu toponimlərin araşdırılması dilimizin tarixi durumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşdırılması və bir çox digər problemlərin həlli üçün də böyük imkanlar yaradır. Elə buna görə də, ta qədim dövrlərdən ilkin olaraq burada məskunlaşıb indiyədək yaşayan millətimizin çoxminillik tarixi, dili haqqında əsl həqiqətləri sübuta yetirmək üçün toponimik araşdırmaları genişləndirməliyə.

QAYNAQLAR

1. Seyidov M.M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994.
2. Kitabı Dələ Qorqud. Bakı, 1998.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1974, т.1.
4. Fərcəli Mahmudi. Coğrafiyayi İran. Tehran, 1371.
5. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
6. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 1989.

7. Юзбашов Р.М. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изв. АН.Аз ССР. Серия наук о земле 1968, №1.
8. Şükürlü Ə.С. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
9. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
10. Məmmədov N. Azərbaycan yer adları. Bakı, 1993.
11. İbrahimov O. Menim vidcan bordcum. Kırım «Dostluk» qəzeti, 1992.
12. Шакуров Р.З. Формирование имён у Башкир. «Ономастика Востока» Москва, 1980.
13. Гарипов Т.М. К изучению тюркских названий населённых пунктов Башкирии. «Ономастика Востока», Москва, 1980.
14. Süleymanov O. Az-ya. Bakı, 1993.
15. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
16. Bəhruz Xamaçı. Qalahaye tarix-e Azərbaycan. Təbriz, 1374.
17. Bəhruz Xamaçı. Fərhəng-e coğrafiyaye Azərbaycan Şərqi. Tehran, 1376.
18. Məşədiyev Q.İ. Zaqaqzaiyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990.
19. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. «Тюркологический сборник». Москва, 1975.
20. Çobanlı M. Borçalı toponimləri. Bakı, 1996.

ОТТЕНКИ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ, ОЗНАЧАЮЩИХ ЦВЕТ, ВРАЖАЮЩИЕСЯ ОРОНИМАМИ

Одним из интересных и действующих ветвей системы Азербайджанских топонимов является оронимы. Привлекает внимание употребление в составе оронимов слов и терминов тюркского происхождения, означающих цвет и выражающих различные оттенки значений. Сохранение в основном, слов, увековечивших древнетюркские мифологические взгляды, в названиях гор, свидетельствует о древних исторических периодах нашего языка. Исследования показывают, что слова, означающие на нашем современном языке цвет, типа пестрый, белый, черный, синий, желтый, серый, красный, связаны с древними поверьями тюркских народов. С этой точки зрения, очень важно исследование оронимов как Северного, так и Южного Азербайджана.

THE MEANING SHADES EXPRESSED IN ORONYMS OF WORDS OF COLOUR

Oronyms are one of the interesting and used shades of Azerbaijan toponyms' system. The use of Turkish based colour expressing terms signifying different meaning shades as the components of oronyms draws the attention. The preserving of words of old Turkish mythological views in the mountain names informs about the old historical ages of our language. The investigations show that the words of our modern language such as – ruddy, white, black, blue, yellow, grey, red are connected with the old believes of Turkish people. From this point of view the investigations of both Northern and Southern Azerbaijan oronyms are very necessary.

ARUS TOPONİMİNİN MƏNŞƏYİ

Tariximizin elə dövrləri var ki, material azlığı üzündən Azərbaycan xalqının, dilinin yaranması və formalaşması ilə əlaqədar problemlər tam həllini tapmamışdır. Bu problemin həlli üçün başlıca məsələlərdən biri kimi Azərbaycan ərazisindəki mövcud toponimlər və bu toponimləri yaradan tayfaların etnik və dil mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tarix kitablarının çoxunda Zaqafqaziya xalqlarının qədim dövrlərindən danışarkən Qafqaz Albaniyasından çox səthi məlumat verilir, Cənubi Azərbaycan ərazisində yaradılan dövlətlər isə diqqətdən kənar qalır. Bu problemin həllinə nail olmaq üçün tarixi faktlara əsaslanaraq Şimali və Cənubi Azərbaycan türklərinin mənşə birliyini təsdiq edən dil vahidlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Buna görə də dil vahidlərini tədqiq edərkən elmi tədqiqatları yalnız Şimali Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Azərbaycan xalqının qədimliyini, ərazi bütövlüyünü sübut edən tarixi mənbələrdə olan toponimik faktlar diqqətli şəkildə aparıcı sahələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Buna görə də dil vahidləri olan toponimləri tədqiq edərkən elmi tədqiqatları yalnız Şimali Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz.

Bu baxımdan, 1813 və 1828 –cü illərdə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış «Gülüstan» və «Türkmənçay» müqavilələrinə əsasən şimala və cənuba bölünmüş Azərbaycanın hazırda İran ərazisinə aid edilən bölgəsində olan türk mənşəli toponimlərin tədqiqi olduqca vacibdir. İnzibati cəhətcə ostanlara bölünmüş müasir İran ərazisində olan toponimlərin tarixi-coğrafi etimologiyası müasir Azərbaycan tarixinin əski köklərindən xəbər verir ki, bunu da Cənubi Azərbaycan ostanı ərazisində olan ən qədim yer-yurd adlarının – *TƏBRİZ* –in, *URMIYƏ* –nin, *ARUS* –un, *MOĞAN* –in, *TÜRKMAN* –in, *ŞAHMAR* –in, *QARADAĞ* –in, *BİLƏSUVAR* –in və s. söz açımında görə bilərik. Bu adların etimologiyası ilə bağlı qaynaqlarda müxtəlif yozumlar mövcuddur.

Son dövrlər İran ərazisində olan yer-yurd adları ciddi dəyişikliyə uğrasa da, araşdırmalar göstərir ki, bu ərazidə olan onomastik vahidlərin əksəriyyəti e.ə. minilliklərdə formalaşmış türkmənşəli toponimlər sırasına daxildir. Cənubi Azərbaycan ərazisində olan belə türkmənşəli toponimlərdən biri də *ARUS* –dur. Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycandakı digər toponimlər kimi *ARUS* adı da dəyişdirilərək farsca – *üfunətli murdar yer* anlamını ifadə edən *Abrizlə* əvəz olunub. Arus kəndi Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan vilayətinə aid olub Savalan dağı ətəklərində yerləşir. Arus sözünün etimoloji

təhlilini verərkən bu sözün komponentlərini müəyyənləşdirmək və bu barədə irəli sürülən fikirlərə, elmi müddəalara diqqət etmək yerinə düşər. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində *ar // ər // w // ir // ur // ür* komponenti ilə yaranmış etnonim və toponimlər türk xalqlarının yaşadığı bölgələrdə; o cümlədən Azərbaycan ərazisində geniş yayılıb. Lakin buna baxmayaraq, bəzi qərb və rus alimləri *ar // ər* komponentli türk mənşəli adların etimologiyasından danışarkən onların İrandilli və fars mənşəli olduğunu təsdiq etməyə çalışırlar. Tədqiqatlardan aydın olur ki, «*ar*» komponentinin etimologiyası ilə etnoqraf və tarixçilər daha çox məşğuldur.

Rus alimi D.Y.Yeremeyev heç bir tutarlı elmi əsas olmadan *ar // ər* sözünü mənşəcə Hind-Avropa və İran dillərinə aid edir (1, s. 133). *Ar // ər* –in mənşəyindən danışarkən V.K.Klemakov bu sözü türk dillərindən ayırmağa çalışan tədqiqatçılara tutarlı cavab verərək bu sözün türk mənşəli olduğunu təsdiqləyir (2, s.126). Hələ Klemakovdan qabaq C.Mikloş, V.V.Radlov, L.Budaqov və başqaları da *ar // ər // w // ir* komponentlərini türk mənşəli saymışlar. Türk dillərində *ar // ər* –i azərbaycanlılar «*kisi igid*», tatar və başqırdlar «*kisi, igid*», qaraqalpaqlar «*kisi*» mənasında işlədirlər.

Müasir türk dillərindən tutmuş ən qədim türk yazılı abidələrində – «*GÜLTƏKİN*» // *KÜLTİĞİN*», «*TONYUQUQ*», eləcə də M. Kaşğarlımın lüğətində *ar // ər // w // ir* –in insan «*kisi*», «*igid*» kimi mənələrdə işlənməsinə aid istənilən qədər misal göstərmək olar: «*Er İştan kızğutlandı*» (3, s. 271).

Q.Qeybullayev də *ar // ər* komponentlərindən danışarkən onların «*kisi, igid*» anlamı verdiyini və bir neçə Alban çarının da adında bu komponentin iştirak etdiyini göstərir. (Aran – I əsrin ortalarında Alban çarı, Aratan – V əsr və s.) (4, s. 23) A.A.Abdurrahmanov Qazaxıstan ərazisində olan toponimlərin etimologiyasından danışarkən Çin mənbələrinə əsaslanaraq tədqiqat aparan Bernştamın fikirlərini təsdiq edərək *ar // ər* komponentlərinin türk olduğunu təsdiq edərək bu ərazidə olan *Arus, Takır* toponimlərini də bu sözlə əlaqələndirir (15, s. 46-53). Azərbaycan xalqının soykökündən, əski tarixindən xəbər verən «*Kitabi –Dədə Qorqud*» dastanında *Arusun* adına rast gəlinir (6. s.199). Türk dillərində «*z*» səsinin «*s*», «*w*» səsinin «*w*» ilə əvəzlənməsini nəzərə alsaq, onda qətiyyətlə deyə bilərik ki, *ARUS // ARUZ // ARIS* sözləri bir-birinin fonetik variantıdır. Bunlarla yanaşı, M.Seyidov «*ar*» komponentinin türk dillərində bir çox qəbilə və insan adlarında iştirak etdiyini qeyd edir (*Qacar, Xızır, Suvar, Avar*) (7, s. 45).

Tarixi onomastik mənbələrdə daha çox toponim kimi qeyd olunan *Arus // Arus* –un dəyişik fonetik variantlarına müasir türk xalqlarının antroponimik sistemlərdə rast gəlinir. Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan bölgəsində

işlənən *Əruz* şəxs adı türkmənlərdə *Oraz*, Türkiyədə *Uras* fonetik variantında mövcuddur.

Müəllif «*ar*» komponentinin etimoloji təhlilini verərkən türk dillərində onun «*ər*» və *w // ir // ur // ür*» fonetik səslənmələri olduğunu qeyd edir, mənasını açıqlayaraq göstərir ki, bu söz «*igid*», «*qoçaq*» mənasında işlənməklə yanaşı, «*qurumuzu*» anlamını da verir. *Uz // us // ız // iz* komponentlərinin isə türk dillərində fonetik variantlarını qeyd edərək göstərir ki, «*z*», «*ş*», «*s*» əvəzlənmələri ilə *iş-ıq*, *iş-ıl-tı*, *is-ti*, *iş-ar-tı* və s. sözlərdəki *iş-is* kökü də vaxtı ilə müstəqil şəkildə işığı, odu, istini bildirib (8, s. 38).

V.V.Radlov və bir çox lüğətçi alimlər də «*is*» -«*is-is*» sözünün «*isti*» mənasında olduğunu qeyd edirlər (9, s. 119). Q.Qeybullayev isə *us // uş* hissələrinin «*ağıl*», «*dərrəkə*», «*bacarıq*» anlamında işləndiyini ehtimal edir (10, s. 62). Əski qaynaqlarla yanaşı, son dövrlərdə XX əsrin əvvəllərinə aid bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənən «*issi*» sözü bu mənbələrdə göstəriləyi kimi, öz qədim leksik-semantik mənasını olduğu kimi saxlamışdır: «*Bir qülbəyə saxlandı ki, issızca məzardı...*» (11, s. 144).

Araşdırmalardan göründüyü kimi, türk xalqlarının mifik təfəkküründə qırmızı günəşin rəmzi kimi anılır və əski qaynaqlarda günəş, od müqəddəs sayılır. Beləliklə, *ARUS* sözünün etimoloji təhlilini verərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, «*ar*» -*igid*, *fuz / us*» isə dünyaya işıq gətirən uz tayfalarının adını əks etdirir. İşığın, istiliyin *uz // us*-lərlə bağlı olması heç də təsadüfi deyil. Belə ki, Azərbaycan türklərinin mifik təfəkkürü ilə bağlı tarixi faktları əks etdirən «*Boz qurd*» əfsanəsində qeyd olunur ki, ilk dəfə qaranlıq dünyadan işığa çıxan qədim türk *OĞUZ-UZ* tayfaları olmuşlar. Göründüyü kimi, *uz tayfaları Boz qurdla bürge dünyaya işıq verən, işıq gətirən, dünyanı işıqlandıranlardır*.

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində bir çox türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə *uz* tayfalarının adı ilə bağlı yaranmış xeyli toponimə rast gəlinir. Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında Hadrut rayonu ərazisində *Çıraq-uz*, *Maqov-uz* etnotoponimlərin olduğu qeyd edilir. R. Eyvazova isə Azərbaycan ərazisindəki *ARUS* oykonimini *URUS* etnonimi ilə bağlayaraq, bunun digər rayonlarda və bölgələrdə mövcud olan *Orus // Urus* toponimlərinin fonetik variantları olduğunu da qeyd edir. Albaniya hökmdarlarından birinin adının *Oryoz // Oris* olduğunu söyləyən müəllif *Uris // Urus // Oris* etnonimi ilə yaranmış etnotoponimlərin özbək, qazax, qaraqalpaqların toponimiyasında da işləndiyini göstərərək ehtimal edir ki, *uraz // uras* «*xoşbəxtlik*», «*xoş əlamət*» sözündəndir (12, s. 149-150).

Araşdırmalardan aydın olur ki, *uz // us* sözü qədim türk tayfalarından birinin adını bildirməklə həm etnik varlıq, həm də «*ışıq*», «*isti*» anlamını ifadə edən leksik vahid kimi bir mənşədən törəyərək dilimizin, tariximizin daha qədim dil materialları əsasında tədqiqi bu adın daha qədim qatlarını açmağa imkan yaradır və Cənubi Azərbaycanda qeyd alınmış Arus toponiminin Hind Avropa mənşəli və ya İrandilli olması fikrinin heç bir elmi əsası olmadığını, sırf türk mənşəli onomastik vahid olduğunu kimi təsdiq edir.

QAYNAQLAR

1. Еремеев Д.И. К семантике тюркской этнонимии. Сб. статей «Этноним», Москва, 1970.
2. Клемаков В.К. Происхождение первых упоминаний этноним авар. Сб. статей, «Этноним», Москва, 1970.
3. М.Кашғарли. Divanü lüğət -it türk. İstanbul, 1992.
4. Топонимика Востока. Москва, 1962.
5. Abdurrahmanov A.A. Voprosi toponimiki. Kazaxstan. Sb. Statey, Moskva, 1962.
6. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
7. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərək. Bakı, 1989.
8. Seyidov M. Mifik təfəkkürün qaynaqları. Bakı, 1983.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.2, ч. 1, СПб. 1986.
10. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
11. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərlər. Bakı, 1982, I c.
12. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ТОПОНИМА АРУС

Несмотря на то, что названия местностей и жилых поселений, имеющих на территории Ирана, в последнее время претерпели серьезное изменение. Исследования показывают, что большинство имеющих на этой территории топонимов являются топонимами тюркского происхождения, сформировавшиеся в тысячелетия д.н.э. Одним из таких топонимов тюркского происхождения, имеющих на территории Южного Азербайджана, является Арус. К сожалению, название Арус изменено и заменено словом Абриз, означающим на персидском языке зловонное, нечистое место. Исследования, проведенные по историческим источникам, показывают, что топоним Арус подтверждает свое чисто тюркское происхождение.

ORIGINS OF TOPONYMS OF ARUS

Despite the fact that the names of places and the dwelling settlements, being in the territory of Iran have subjected within the last time to the serious changes, as the investigations prove, the majority of toponyms located in this territory are those of Turkic origin, formed within thousands years BC. One of these toponyms of Turkic origin met in the territory of the Southern Azerbaijan is Arus. Unfortunately, the place name of Arus was changed and replaced with the word of Aruz, meaning fetid, bad-smelling place in the Persian language. The investigations, made as per the historical sources prove that toponym Arus corroborates its Turkic origin.

AZƏRBAYCAN VƏ QARA DƏNİZ YÖRƏSİNİN OXŞAR ŞİVƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dialekt və şivələrini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, türk xalqlarının inzibati ərazi baxımından ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, qədim türk dilinə məxsus bir çox ortaq dil xüsusiyyətləri əsrlər boyu müxtəlif bölgələrdə mühafizə olunub saxlanır. Azərbaycan dialektlərinin fonetik sisteminə nəzər saldıqda Naxçıvan, Güney Azərbaycan və ona yaxın olan Şərqi Anadolu dialektlərində belə vahid ortaq cəhətlər daha çox üstünlüyə malikdir.

İlk növbədə inzibati ərazi baxımından, eləcə də tarixi-etnoqrafik, həmçinin sosial-mədəni cəhətdən bir-birini tamamlayan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin ümumi şəkildə ortaq müqayisəli tədqiqi dil tariximizin öyrənilməsi üçün də vacib məsələlərdən biri kimi qarşıda dayanır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, istər Naxçıvan, istər Güney Azərbaycan, istərsə də Şərqi Anadolu dialektləri vahid kökə malik dil xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər, ayrılıqda bölgələr üzrə dialektoloji zonalara bölünür ki, hər bir zonanın da özünəməxsus dil incəlikləri mövcuddur.

Həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələri ilə eyni dil xüsusiyyətlərinə malik Naxçıvan dialektində mövcud olan dialektoloji materialların müqayisəli öyrənilməsi ayrı-ayrı dil faktlarını ortaya çıxarmış olur ki, bunun da əsasında həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər geniş tədqiqata cəlb edilə bilər.

Çağdaş dövr bölgə özəlliklərinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad ili ilə Trabzonun Geyikli, eyni zamanda Azərbaycanın dəyişik yörələri ilə Trabzon dialektləri arasında mövcud olan vahid dil xüsusiyyətləri maraqlı cəhət kimi özünü göstərməkdədir. Ordubad dialektinə uyğun Trabzon dialektində mövcud vahid fonetik xüsusiyyətlərdən birisi çoxhecalı sözlərin sonundakı «*ü*», «*u*», «*ü*» səslərinin «*i*»-yə çevrilməsi xarakterikdir. Məsələn:

ölü – öli	ü > i
kapı – kapi	i > i
boynu – boyni	u > i
yolu – yoli və s.	

A.Vəliyev önsıra dodaqlanan saitlərin önsıra dodaqlanmayanlarla əvəzlənməsində *ü-i* hadisəsinə sözün müxtəlif yerlərində (sözün ilk səsi müstəsna olmaqla), çox zaman sonralar qonşuluğunda, həm açıq, həm də qapalı hecalarda təsadüf olduğunu qeyd edir: Məsələn, *düyi, süri, üti, kürsi* və s. (1, s.104).

Azərbaycanın Cənub və Şimal qrupu şivələrində təsadüf edilən *i* səsinin *i* səsilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq qrupu şivələrinə aid olmaqla bir çox türk xalqlarının da dialektlərində mövcuddur. *i > i* əvəzlənməsi özbək (*kiz, yaşıl*) və Makedoniyanın Skopje rayonunun türk dialektində və Anadolunun şimal-şərq dialektində də müşahidə edilməkdədir (*ulu-uli, yokari-satti, kaldim*) (2, s. 41).

Azərbaycan və Qaradəniz yörəsi şivələrində səs əvəzlənməsini izlədikcə bu şivələrdə saitlərin variantlarının canlı şəkildə saxlandığının şahidi olur. Bu baxımdan Naxçıvanın Cəhri, Kuzeydoğu Anadolunun Trabzon yörəsi üçün xarakterik fonetik özəlliklərindən biri kimi «*ü*», «*i*» səslərinin «*u*» ya çevrilməsi də diqqəti cəlb edir.

Məsələn, *dayandım – dayandum*
evin – evun
bilməzsən – bilməzsun.

u > i; i > u səs uyğunluqları Azərbaycanın digər bölgələrində - Bakı, Salyan (*Miğan, muncıq, bibu, quzi*), Muğan qrupu şivələrində (*ağuz, axur, çaldu*) də müşahidə edilməkdədir (3, s. 25).

Quzey Azərbaycanın Ordubad, Cəhri, Güney Azərbaycanın Təbriz yörəsinə yaxın olan bu ağız Batı Rumeli, Batı Bulqarıstan, Trabzon Of, Sürmene, Rize, Elazığ yörəsinin Bazlama, Umutkaya, Durmuşlar kəndlərində və onların ətrafındakı yerləşim alanlarında danışılan bir dildir. (4, s.90.)

Azərbaycanın Quzey və Güney qismində olan Ordubad və Təbriz ağızlarındakı mövcud «*ö*», «*ö*» fonetik özəlliklər eyni formada Kuzeydoğu Anadolu, Batı Bulqarıstan və Trabzon yörəsinin ortaq bir cəhəti kimi özünü göstərir.

o > ö
Məsələn: *oyunda – öyunda*

Ö saitindən *ö* saitinə keçid türk, qaqauz və türkmən dilində daha çox müşahidə olunur: *kor* (Az.), *köör* (qaq), *kör* (türk) (5, s. 20). Azərbaycan və Trabzon yörəsi şivələrini yaxınlaşdıran fonetik

xüsusiyyətlərlə yanaşı, leksik-semantik və morfoloji bağın olması vahid etnogenetik kökdən qaynaqlanan dil xüsusiyyətidir (7, s. 404). Bu ortaq dil faktları Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında müxtəlif türk etnoslarının danılmaz tarixi rolunu bir daha təsdiq edir.

Çox qədim dövrlərdən Qaradəniz bölgəsində qıpçaqların və peçeneqlərin yaşadığını təsdiq edən tarixi taktlar mövcuddur. Bu faktlardan aydın olur ki, qıpçaqların Artvinin şərq hissəsində məskunlaşması oğuzlardan çox-çox əvvəllərə aiddir (6, s. 26).

Qıpçaq türkcəsinin dil özəlliklərinin müasir Azərbaycan və Qaradəniz (Quzeydoğu Anadolu) şivələrində mövcud olması faktı bir daha tarixi təsdiqini tapmış olur. Necati Demir Şalbazarı, Girəsun, Ordu, Samsun, Sinopun bəzi yörələri və Kastamonu şivələrindəki ortaq dil elementlərinin mövcudluğunu qıpçaqların mirası kimi qiymətləndirir.

Azərbaycan dialektləri ilə Qaradəniz yörəsi dialektləri arasında vahid fonetik özəlliklərlə yanaşı, elə ortaq leksik vahidlərə rast gəlinir ki, bunlar da dialekt və şivələrimizin müqayisəli öyrənilməsi üçün çox mühümdür. Quzey və Güney Azərbaycan, eləcə də, Quzeydoğu Anadolu yörəsində bir-birinin eyni olan sözlər (leksik vahidlər) bir millətin vahid tarixi köklərindən soraq verir. Bu baxımdan Anadolunun Geyikli yörəsində işlənən qədim dövrün yadigarları olan çoxsaylı dialektizimlərin Çağdaş Naxçıvan dialektində işlənən

böyün – bu gün

yudum- yıkadım

acışmak – acımak

təpəsiüstü – ani karar vermək

bitikə- bir azcık

siftə- birinci

öddək- korkak

biyol- bir defa

bildir – keçən sene

qayış - kemer

sövkenmek- yaslanmak

ayam -sayam - gün

mıx - çivi

kimi leksik vahidlərin eyni fonetik tərkib və semantik anlama Qaradəniz yörələrində də işləndiyinin şahidi oluruq (8, s. 124-132). Ümumtürk tarixinin öyrənilməsində ciddi faktor kimi özünü göstərən bu dil xüsusiyyəti bir çox türk xalqlarında eyni anlam ifadə edən leksik vahidlərin həm dialekt, həm də ədəbi dil çərçivəsində qorunması dilimizizin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Sözüün anlam variantlarının artması, eyni zamanda ifadə etdiyi anlamın ilkin və

çağdaş mənaları ilə müqayisədə daha geniş mənaya malik olması, mənə genişlənməsinə də səbəb olur. Müqayisə olunan bölgələrin dialektlərində geniş anlam variantlarının semantik genişlənməsinin səbəbləri polisemiya və omonimləşməsi ilə əlaqəsi də inkar edilə bilməz.

Məhz bu yəndən hər iki bölgənin dialektlərinin işlənmə tezliyini müxtəlif aspektdən öyrənmək olduqca zəruridir. İlk növbədə səs uyğunluğuna görə səs əvəzlənmələrinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, Azərbaycan dialektlərindəki mövcud orfoepik forma Geyikli yörəsi üçün də xarakterikdir.

Azərbaycan və Qaradəniz bölgəsi dialektləri üçün ortaq olan və geniş yayılan fonetik özəlliklərdən assimilyasiya, dissimilyasiya, səs artımı, səs düşümü və dəyişik formalarda səs əvəzlənmələridir.

assimilyasiya:

r – t   l > n

bunlar – bunnar

dinləyə – dinniyə

tərləmişən – təlləmişin

partlamak – pattamak

səs düşümü:

x;   r;

axşam – aşam

biryol – biyol

səs əvəzlənməsi:

v > y,   t > d,   f > v,   i > u

sövmək – söymək, (küfr etmək)

divar – tifar

dükən – tükən

söykənmək – sövkenmək

ceviz – cöyüz (cöyz)

səs artımı:

i;   u;

rəf – irəf

rza – irza

rus – urus

recep - ilecep

Bu sözlərin dialektal tələffüzünə Azərbaycanın bir çox bölgələri ilə yanaşı, daha çox cənub qrupu, yəni Naxçıvan, Ordubad və Təbriz dialektində rast gəlinir. Qarşılaşdırılan nüsxələrdən aydın olur ki, türklərin yaşadığı dəyişik yөрələrdə çağdaş dövr üçün xarakterik olan vahid fonetik özəlliklər əski dövrün dil yadigarlarıdır.

Dialektizimlər bir çox fonetik xüsusiyyətləri qorumaqla bərabər, həm leksik, həm də qrammatik baxımdan da çox ilginçdir. Bu baxımdan ədatların dəyişik türdən dialekt variantlarının eyni fonetik tərkibdə hər üç bölgədə işlənməsi də diqqəti cəlb edir. S.Əlizadə XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində ədat kateqoriyasının yetəri qədər söz ehtiyatına malik olduğunu və çağdaş ədəbi dildə də işlədildiyini göstərməkdədir. Görünür, tarixən mövcud olmuş bu ədatların bir çoxunun çağdaş ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Azərbaycan və Anadolu dialektlərində dəyişik fonetik variantlarda işlənməsi təsadüfi deyil. Emosiionalıq ifadə edən «*kaşki*» ədatının Naxçıvan dialekt variantı «*keşke*» Anadolu ağızlarında da eyni şəkildə işlənməkdədir.

Keşke çolax olaydım

Yara qonax olaydım

Yar peşinə gəlinəcə

Soyux sular olaydım.

«*Məgər*» sual ədatının Güney Azərbaycan və Anadolu, eyni zamanda Naxçıvan dialektində «*bəyə*» şəklində işlənməsi ortaq dil özəlliyinin nişanəsi kimi qorunmaqdadır.

Yaxçı olar çox igidin əzəli

Payız olcaq bağlar tökər xəzəli

Bəyə gedəm sevəm sənnən gözəli

Elə gedəm yar əylənəm, gəlməyəm.

Göründüyü kimi, istər Naxçıvan, istər Güney Azərbaycan, istərsə də Anadoluda yaşayan fərqli xalqı yüzillərcə ayrı-ayrı dövlətlər içərisində yaşamış olsalar da, qədim türk fonetik və leksik elementlərini vahid dil xüsusiyyəti kimi yaşatmaqla bu günə qədər qorumuşdur.

QAYNAQLAR

1. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005.
2. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
3. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1958.
4. Karaörs Metin. Kuzeydoğu Anadolu ve Batı Rumeli Türk ağızlarının ortaklığı ve akrabalığı. Trabzon tarihi sempozyumu. Trabzon, 1998.
5. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984.
6. Fahrettin Kırzioğlu. Kıpçaklar. Ankara, 1992.
7. Necati Demir. Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar. Trabzon, 2001.
8. Sinan Türkmən. Geyikli. Trabzon, 2000.

ОСОБЕННОСТИ СХОЖИХ ГОВОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ЧЕРНОМОРСКОЙ ЗОНЫ

Исследование общетюркского диалекта и говоров показывает, что общие языковые особенности, свойственные многим тюркским народам, проживающим в различных регионах, сохранились, и употребляются по сей день. В диалектах Азербайджанской и Черноморской зоны встречаются такие общие фонетические и лексические единицы, которые дают возможность сопоставительного изучения наших диалектов и говоров. Идентичные лексические единицы Азербайджанской и Черноморской зоны свидетельствуют об исторических корнях тюркского языка. Исследования показывают, что диалектизмы обоих регионов, наряду с сохранением идентичных фонетических особенностей, также совпадают как с лексической, так и с грамматической точки зрения. Эти языковые единицы позволяют произвести историческое сопоставительное исследование отдельных тюркских диалектов, дополняющих друг друга как с историко-этнографической, так и социально-культурной точки зрения.

SIMILAR ACCENT FEATURES OF AZERBAIJAN AND THE BLACKSEA REGIONS

The investigation of Turkish dialects and accents show that common languages features of Turkish nations living in different regions have been preserved throughout the centuries and are used even nowadays. We come across such common phonetic and lexical units in the dialects and accents in compare. The lexical units of the same type in these regions inform about the historical roots of Turkish language. The investigations show that the dialectisms of both regions are the same from both lexical and grammatical points of view alongside with preserving the same phonetic features. These language units allow to investigate the Turkish dialects completing one another from historical-ethnographic and social-cultural points of view.

Հ ԾՆՈՒԲԻ ԱԶԵՐԲԱՅԿԱՆԻՆ Դ ԽՐԿ ՄՈՆՏՆԵԼԻ ԻԴՐՈՆԻՄԼԵՐԻ

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycan toponimiyası dil tərkibinə, həmçinin mənə və mənşəyinə görə maraqlı və mürəkkəbdir. Hazırda Cənubi Azərbaycanda müxtəlif dil qruplarına məxsus hidronimlər mövcud olsa da, tədqiqatlar göstərir ki, bu coğrafi adların əksəriyyəti qədim türk toponimləridir. Cənubi Azərbaycan hidronimləri üzrə aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, bu ərazinin su mənbələri, xüsusilə Araz çayı, şimaldan və cənubdan ona qovuşan digər çay hövzələri qədim Türk - Azərbaycan tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Bunu azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynayan qədim türk tayfalarının və dilimizə məxsus müxtəlif mənalı semantik adların hidronimlər vasitəsilə dövrümüzdə gəlib çıxması sübuta yetirir.

Yurdumuzun *bulaq, çay, göl* adlarında izi qalan *tayfa, tirə və qəbilə* adlarının araşdırılması təkcə Azərbaycan tarixi və dilçiliyi üçün deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının mənşəyi və təşəkkülü məsələsinin araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmiş bu adlar tarixin sirlərini açmaqda böyük rol oynayır. Toplanan materiallardan aydın olur ki, Azərbaycan türklərinin etnogenezində fəal iştirak etmiş bir neçə türk etnosunun adı bu ərazinin bəzi hidronimlərində qorunub saxlanmışdır ki, bunlara *kimmer (qəmərli)* tayfasının adını əks etdirən *Kəmərli çay, saq* qəbilə birləşmələrinin adını yaşadan *Saqqız çay, türkmənlərin* və *qarqarların* adı ilə bağlı yaranmış *Türkmənçay* və *Gərgər çay, qamşamanlarla* bağlı *Şam bulaq, Dərəşam suyu, Səmyan çayı, Samanlı çayı, xoroslarla* bağlı *Horoz çay* hidronimlərinin adını çəkmək olar. Bəllidir ki, Azərbaycanda yaşayan qədim tayfalardan biri də *cinlilər* olmuşdur. Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında *cinli* etnosunun hələ e.ə. VIII-VII əsrlərdən Azərbaycanda yaşadıkları qeyd olunur (1, s. 72). Bunu həmin tayfaların adlarını əks etdirən toponimlər də təsdiqləyir. Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış *Cinli çayı* həmin tayfanın adı ilə bağlıdır.

Həm Şimali, Həm də Cənubi Azərbaycanın ən qədim hidronimi *Arazın* adı antik yunan mənbələrindən tutmuş, müasir dövrümüzdə qədər olan qaynaqlarda müxtəlif fonetik variantlarda

Araksos, Araks, Ras, Appas, Epxac, Arakeses kimi qeyd olunaraq mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Ş.Haqverdiyev antik yunan mənbələrində Araz hidroniminin yunan dilində *Arasso «qaçmaq»* felindən alındığını, *«yapan»*, *«dağdan»*, *«iti axan»* anlamının yalnız mülhizə olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, bu sözün mənşəyini türk dilləri əsasında izah etmək lazımdır. Müəllif *«ar»* və *«az»* tərkiblərinin müxtəlif mənə çalarlarından bəhs edərək manqol-buryat dillərində Arazın *«çoxlu su, böyük çay»* mənasında işləndiyini qeyd etmişdir (2, s. 208-209).

Qədim qaynaqlarda *Araz* adının mənşəyinin *«qızları sevməyən»* mənasında açıqlandığını qeyd edən A.Məmmədov bu adın mənşəyini heç bir tutarlı elmi fakta əsaslanmayan əfsanəyə görə şərh etmişdir (3, s. 37).

Araz hidronimi haqqında deyilən bu mülhizələrin heç biri elmi fakta əsaslandığından həqiqətə uyğun deyil. Əvvəla ona görə ki, türklərin məskunlaşdığı öz dilində adlandırdığı yer adlarının mənşəyinin, semantik mənasının başqa dillər əsasında aydınlaşdırılması fikri tamamilə səhvdir. İkincisi, tarixdən bəllidir ki, hər bir xalq məskunlaşdığı əraziyə, eləcə də ətrafda olan dağ, göl, çay, qala və başqa yerlərə öz adlarını vermiş, ya da həmin yerləri öz dillərinə uyğun leksik vahidlərlə adlandırmışlar. Antik dövrlərdən müasir dövrdək olan qaynaqlarda adı müxtəlif fonetik variantlarda qeyd olunan Araz adının mənşəyi haqqında çeşidli fikirlər mövcud olsa da, bizə görə bu ad qədim *«ar»* (*igid, şücaətli, insan*) və *«az»* (*qədim türk tayfasının adı*) komponentləri əsasında yaranmış sırf türkmənşəli söz olub, çay ətrafında məskunlaşan, azərbaycanlıların etnogenezində böyük rol oynamış qədim *az* tayfalarının adını əks etdirir. Hazırda həm Şimali və Cənubi, Azərbaycanda, həm də türklərin yaşadığı digər bölgələrdə mövcud olan *as // az* tərkibli coğrafi adlar da bu fikri təsdiq edir və bütün mübahisələrin əsassız olduğunu göstərir.

Farslaşdırma siyasəti nəticəsində tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlərdən biri də qədim *uz* tayfalarının adını əks etdirən *Qızılızən* (*qızıl-üz // uz-ən*) etnonimidir. Maraqlıdır ki, bu etnohidronim fars dilinə tərcümə edilərkən tamamilə başqa bir mənə (*(Sefidrud- farsca «sefid» – ağ, «rud» -çay* mənası Ağçay deməkdir) ifadə edir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bu çayda qızıl balıq olduğundan belə adlanmışdır. Ş.Haqverdiyev isə *«uz»* sözünün qədim türk dilində *«su»* mənasında açıqlandığını, Orta Asiyada *Uzboy* adlı hidronimini isə qədim *«çay yatağı»* kimi qeyd edir (2,

s.209). Lakin araşdırmalar nəticəsində bir çox toponimlərdə bu ərazidə qədimdən məskunlaşan *uz* tayfalarının adının əks olunması faktı belə bir fikri əsaslandırmağa imkan verir deyək ki, bu çayın adı onun ətrafında yaşamış uzların adından yaranmışdır. Cənubi Azərbaycan hidronimlərinin daha çox hissəsini oykonimik hidronimlər-yerləşdiyi kəndin adı ilə adlandırılmış coğrafi adlar təşkil edir. Bu qrup hidronimlərin birinci komponentlərinin əvvəlcədən mövcud olan yaşayış məntəqə adları ilə ifadə olunmalarının səciyyəvi cəhətini qeyd edən T.Əhmədov göstərir ki, belə hidronimlərdə oykotopokomponentlərin əsas funksiyası hidroobyekti işarələndirməklə yanaşı, eyni zamanda yaşayış məntəqələrinin həmin su mənbəyinə yaxın olduğunu və ya məntəqənin ərazisində yerləşdiyini göstərməkdən ibarətdir (4, s. 219). Məsələn, *Üsküçay, Əhərçay, Germiçay, Tufarqançay, Kələybərçay, Şəbüstərçay, Sofyançay, Nəminçay, Çokançay, Meşkinçay, Xiyavçay, Ocançay, Moğançay, Zunuzçay, Miyanaçay, Nirçay, Nuduzçay, Günbadçay, Vəzirqançay, Sultanabad kəhrizi, Nəsirabad kəhrizi və s.*

Bu zonanın kiçik bir qrupunu oronimik terminlərdən düzələn hidronimlər təşkil edir. Bu qrup hidro - obyekt adlarının yaradılmasında həm sadə, həm də mürəkkəb oronimlərdən hazır şəkildə istifadə olunur. Məsələn, *Qələçay, Daşdibiçay, Təpəçay, Sarıdərə çay, Dərədur, Gövdərə bulağı, Mamidərə bulağı, Qorxudərə çayı, Yazdərə kəhrizi, Şordərə kəhrizi, Daşdərə çayı və s.*

Cənubi Azərbaycan hidronimlərinin bir qismini də bitki və heyvan adlarından yaranmış toponimlər təşkil edir. Az da olsa, Cənubi Azərbaycan toposisteminə bu qrup adlara rast gəlinir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu tip (fito və zoohidronimlər) hidronimlərin bir qismi bu zonanın bitki və heyvanat aləmini əks etdirirsə, digər qismi isə müəyyən bir hadisə ilə sıx bağlı olub xalqımızın etnogenezində mühüm rol oynamış qədim soy birləşmələrinin mifik görüşlərini və müəyyən tarixi hadisələri əks etdirir. Bəllidir ki, atçılığın inkişafı tarixən qədim türk mədəniyyətilə bağlıdır. *Təbrizdə Atbatan, Attutan, Meşkinşəhərdə və Miyanada Atdərəsi, Marağada və Tehrana yaxın Dəməvənd şəhərində Atşan, Sərabda Atmiyan* və s. Bu kimi coğrafi adlar çağdaş toponimiyada qədim türk etnoqrafik mədəniyyətinin tarixi izlərini yaşadır. Bu ərazidə qeydə alınmış *At gölünün* tarixi haqqında yazılı qaynaqlarda verilmiş məlumatlardan aydın olur ki, Babəkin qaraqaşqa atı həmin göldə boğulmuş və bu hadisə ilə bağlı olaraq həmin göl ad almışdır. Bununla yanaşı, Cənubi Azərbaycanda daha

bir neçə fito və zoohidronim də qeydə alınmışdır ki, bunlara *Gəmiş göl, Öküz göl, Alacüca çayı, Qaraağac çayı, Göyağac çayı, Bəlhiq çay, Göyərçin çay, Tavus gölünün* adlarını göstərmək olar.

Göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycan hidronimləri qədim türk leksik, semantik elementləri ilə olduqca zəngindir. Belə leksik vahidlərin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarları isə həm qədim türk adidələrinin və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək və bərpa etmək mümkündür. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycan hidronimlərinin bir çoxunun müasir dilimizdə rəng anlamında işlənən *ağ, qara, sarı, qızıl* və s. sözlərlə ifadə olunmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Araşdırmalardan bəllidir ki, coğrafi adlarda işlənən bu sifətlər onların tərkibində müxtəlif mənə çalarları ifadə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, hidronimlərin tərkibində olan bu sifətlər müasir dilimizdəki mənalarında çox az işlənərək, daha çox obyekt suyunun keyfiyyətini, onun uzun-qısalığını, eləcə də mifik dünyamızla bağlı bir sıra mənə çalarını bildirir. *Qara göl* (Qızılbəre dağının zirvəsindən başlayır), *Qarasu gölü* (Nəmin şəhərinin yaxınlığında) Qaraçay (240 km uzunluğunda olan bu çay Əcəbşirdə yerləşir), *Qarasu çayı* (Savalandan baş alan bu çayın üstündən çəkilən 7 gözlü Zağalan, 6 gözlü Səmyan, 6 gözlü Kəhrəlan və Yel körpülərinin tarixinin bir çox qaynaqlarda 2 mindən artıq olduğu qeyd edilir) hidronimlərindəki «*qara*» sözü böyük anlamında işlənmişdir. V.N. Papov, V.A. Nikolovun və E.M. Murzayevin tədqiqatlarına əsasən Altay dilində *qara* sözünün rəng anlamında deyil, *yerdən çıxan su, şəffaf, saf, təmiz suyu olan bulaq (karasu-rodnik, rodnikovaya rečka)* mənasını verdiyini göstərmişdir.(5, s.152) Cənubi Azərbaycan hidronimiyasında «*ağ*» sözü daha çox təsadüf olunur: *Ağçalı çayı* (Savalandan baş alan bu çay Qarasu çayına qovuşur), *Ağçay* (Nəmin mahalından başlayıb Araza tökülür), *Ağsu* (Meşkin mahalında bir mədən suyunun adıdır). Müasir dilimizdə rəng anlamında işlənən, lakin toponimlərdə əlavə mənə çalarları ifadə edən sözlərdən biri də «*sarı*» sözüdür. V.A.Nikonov İ.Q.Dobradomova əsaslanaraq göstərir ki, türk etnonimlərində sarı sözü geyimin, dərinin və s. rəngini bildirirsə, hidronimlərin tərkibində isə işığı bildirir.(6,s.28) T.Əhmədov bu sözün oronimlərin tərkibində «*iri, nəhəng, uca, hündür, yüksək, dik*» mənasında hidronimlərdə isə

«saf, pak, içməyə, istifadəyə yararlı su» anlamlarında işləndiyini qeyd etmişdir. (4, s.274)

Cənubi Azərbaycan üzrə toplanmış materiallardan aydın olur ki, müasir dilimizdə rəng anlamı ifadə edən bu sifətlərlə yanaşı, mürəkkəb hidronimlərin birinci komponentləri «böyük, iri, kiçik, girdə, açı, şor, quru» və s. əlamət, ölçü bildirən müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı ilə yaranır ki, bunlar da həmin suyun keyfiyyətini, istifadə edilməsi üçün yararlı olub-olmamasını, həcmnin, dadını və başqa xüsusiyyətlərini bildirməsinə xidmət edir. Məsələn, *Acı çay* (Heris mahalından keçən bu çay Urmiyə gölüne tökülür) suyu şor olduğuna və acıya çaldığına görə belə adlanır. *Böyük çay* (Ağmiyan kəndində), *Girdə çay* (Nəmin mahalından axır), *Acıdərə çayı*, *Acısu*, *Duzalçay*, *Şordərə kəhrizi*, *Şor kəhriz* hidronimləri həcmine və suyunun dadına görə adlanmışsa, *Quruçay* hidronimindəki *quru* toponimantı isə həmin çayın suyunun azlığını bildirir. *Duru göl* hidronimindəki *duru* sözü isə suyun şəffaflığına görə ad almışdır. Göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycan hidronimləri tərkib etibarilə olduqca müxtəlifdir. Bu hidronimlərin semantik cəhətdən müxtəlif söz qrupları ilə ifadə edilməsi həmin çayların hövzəsində məskunlaşan tayfaların dil mənsubluğunun aşkarlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. *Dibsiz göl*, *Daşçesmə*, *Ucqar daş gölləri*, *Qanlı bulaq*, *Buz bulaq*, *Asma bulaq*, *Bariçay*, *Unar çayı*, *İrdiçay*, *Buğcu çayı*, *Qoycaq göl*, *Yağğuş bulaq*, *Qulançay*, *Sötən çay*, *Xanxanı çeşmələri*, *Gümüş qışlaq çayı*, *Aydoğmuş çayı*, *Sisçay*, *Sınıqçay*, *Qızılızən çayı*, *Qaranqu çayı*, *Suyunçay*, *Siniçay*, *Sufiçay*, *Dəryançay*, *Üstəpil çayı*, *Kamtaldan çayı*, *Üzbaşançay*, *Ozalçay*, *Yuxarıçay*, *Corabl*, *Corabçay*, *Xurxurçay*, *Duruşçay*, *Subaşıçayı*, *Qaynarca çayı*, *Kür çayı*, *Qızlar bulağı*, *Düdühlü çeşmə*, *Loğman çeşmə*, *Fırılacaq kəhrizi*, *Duz kəhrizi*, *Önər çayı*, *Qaraçəmən çayı*, *Taptapan çeşməsi*, *Sol çeşmə və s.*

Cənubi Azərbaycan hidronimləri arasında bəzən dini-əfsanəvi xarakterli söz və terminlərlə işlənən coğrafi obyekt adlarına da təsadüf olunur ki, bu da həmin xalqın dini dünyagörüşü, həmçinin mifik təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Cinniçay; Pirlər çayı bu qəbildəndir. T.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi Azərbaycan toponimlər sistemində birinci komponentlərin köməyi ilə obyekt suyunun səsinə, sürətini göstərən hidronimlərə də rast gəlinir. Cənubi Azərbaycanda bir neçə belə obyekt qeydə alınıb: *Səsli bulaq*, *Gurgur şlaləsi*.

Cənubi Azərbaycanda mövcud bəzi hidronimlər isə müəyyən xəstəliklərin müalicəsində mühüm tibbi əhəmiyyətə malik olduğuna görə ad almışdır: *Qoturçay*, *Qotur gölü*, *Yelsuyu*, *İstisu*, *Soyuqsu*. Araşdırmalar bu ərazidə olan bir çox hidronimlərin tarixinin oykonimlərdən daha qədim olduğunu təsdiq edir. Dilimizin yazıya qədərki tarixinin tədqiqi üçün əvəzsiz mənbə olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında adı çəkilən *Ağlağan*, *Duru göl*, *Quru çay*, *Dərəşam suyu*, *Dərəşam bulağı*, *Ağbulaq* hidronimlərinin müasir dövrdə eyni adla Cənubi Azərbaycanda mövcud olması bəzi mübahisəli tarixi problemlərin həlli üçün tutarlı faktır.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarında adı qeyd olunan hidronimlərdən biri də *Duru göldür*. Hazırda Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan ostanı bölgəsində yerləşən bu gölün ətrafında olan tarixi yerlər buranın çox qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir. İran tarixçisi B.Xamaçı fransız alimi C.Karrerinin 1694-cü il «Səfərnəmə»sində bu göl haqqında məlumat verildiyini yazır (7, s. 421)

Dastanda qeydə alınmış, heç bir fonetik və qrammatik dəyişikliyə uğramadan həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanın bir neçə bölgəsində mövcud olan toponimlərdə öz adını qoruyub saxdayan toponimlərdən biri də *Quruçay* hidronimidir. Cənubi Azərbaycanda Sərab şəhərinin üstündən keçən bu çay Ərdəbildə sovuşur. Bundan başqa Azərbaycan toponimiyasında *Quruçay* adlı bir neçə toponimik vahidə rast gəlinir. *Quruçay dehistanı* -- Şərqi Azərbaycanda, *Quruçay* – Quba və Xaçmaz rayonlarında çay və s.

Cənubi Azərbaycan ərazisində daha əski çağlara aid mənşəyi maraqlı doğuran hidronimlərdən biri də «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında adı çəkilən *Ağlağan* çayıdır. Bu çay Cənubi Azərbaycanda Savalan dağının güneyindən baş alıb, Nir mahalından keçərək Qarasu çayına tökülür. Ehtimal ki, bu çayın adı «ağlamaq» feli ilə bağlı olub, eyni leksik anlamı ifadə edir. Belə ki, bəzən bədii ədəbiyyatda da göz yaşı bulağa çaya bənzədilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycan toponimiyasında ad, əlamət və başqa xüsusiyyətləri bildirən müxtəlif leksik vahidlərlə yanaşı, bəzi fellərin hidronimlərdə mühafizə edilməsi, maraqlı cəhət kimi özünü göstərməkdədir. Məsələn: *Qızılızən*, *Aydoğmuş*, *Quşqovan*, *Qoycaqgöl*, şübhəsiz ki, bu adların heç biri təsadüfi qoyulmamışdır. Toponimlərin tərkibində işlənən bu fellər onu göstərir ki, dilimizin onomastik leksikanın özünəməxsus dil qanunauyğunluqları var. Məhz buna görə də dilimizin qədim

dövrə aid fonetik, leksik, leksik-semantik və qrammatik elementlərinin aşkarlanmasında mühüm rol oynayan toponimlərin tədqiqini daha da genişləndirmək lazımdır.

QAYNAQLAR

1. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994.
2. Haqverdiyev Ş. «Araz» hidroniminin mənşəsinə dair. AOP-a dair konfrans materialları. Bakı, 1987.
3. Məmmədov A.V. Coğrafi adların sirri. Bakı, 1969.
4. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
5. Папов. В.Н. Гидронимические термины. Павлодарской области. «Топонимика Востока», Москва, 1969.
6. Никонов В.А. Этнонимия. «Этнонимы». Москва, 1970.
7. Вəhruz Хатақи. Fərhəng-e coğrafiyay-e Azərbaycan-e Şərgi. Tehran, 1370.

ГИДРОНИМИ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Топонимия Южного Азербайджана интересна и сложна по своему языковому составу, смыслу и происхождению. Несмотря на то, что в настоящее время в Южном Азербайджане существуют гидронимы, принадлежащие различным языковым группам. Исследования показывают, что большинство этих географических названий является древнетюркскими топонимами. Водные источники, в частности река Аракс (Араз), другие речные бассейны, прилегающие к ней с севера и юга, были территориями, где изначально жили древнетюркские азербайджанские племена. Это доказывает тот факт, что семантические названия древнетюркских азербайджанских племен различного смысла, принадлежащие нашему языку, играющие важную роль в этногенезе древних азербайджанцев, дошли до нашего времени посредством гидронимов. Эти названия, сохранившие свою сущность до современных времен, играют большую роль в раскрытии тайн истории.

HYDRONYMES OF THE SOUTHERN AZERBAIJAN ARE INTERESTING AND COMPLEX BY THEIR LINGUISTIC COMPOSITION, SIGNIFICANCE AND ORIGIN

Despite the fact that presently there are hydronyms in the Southern Azerbaijan, pertaining to the different linguistic groups, the investigations indicate that the majority of these geographical names is old Turkic toponyms. The water sources, specifically the River Araz, the other fluvial basins, adjoining it from the North and the South were territories, where lived old Turkic Azerbaijani tribes. It is proved by the fact that semantic names of the Old Turkic Azerbaijani tribes of the different significance, being typical for our language, playing important part in the ethnogenesis of the ancient Azerbaijanis, got to the modern times play important part in revealing of the secrets of the history.

ÇAĞDAŞ TÜRK XALQLARININ FOLKLORUNDA ORTAQ DİALEKTAL QALINTILAR

Çağdaş türk dillərinin tarixi baxımdan tədqiqində ən zəngin qaynaqlardan biri də bu günümüzdə qədər qorunan folklor nümunələridir. Hər bir millətin ruhunu, tarixini, mədəniyyətini, dini dünyagörüşünü, mifik təfəkkürünü yaşadan, ən böyük sərvəti hesab olunan folklor nümunələri qədim adət – ənənələrin, eləcə də milli dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasında əvəzsiz mənbə və zəngin xəzinədir. Bu baxımdan, ayrı – ayrı dövlətlərin – Quzey və Güney Azərbaycan, İraq, Quzey Kipr, Anadolu (Türkiyə), Tatarstan (Rusiya), Qaqauz yeri (Moldova), Mamuşa (Yuqoslaviyanın Kosovo bölgəsi) – tərkibində yaşayan vahid soy kökə malik türklərin folklor nümunələrinin müqayisəli tədqiqi dialekt leksikamızın hələ üzə çıxarılmamış və araşdırılmamış qədim türk qatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Çağdaş türk xalqlarına aid folklor nümunələrinin dialekt və şivə müstəvisində müqayisəsi çağdaş türk dillərinin eyni kökə əsaslandığını bir daha təsdiq edir. Müasir türk xalqlarının elə ortaq folklor nümunələrinə rast gəlinir ki, bunlar dialekt və şivələrimizin ən qədim qatlarının açılmasına imkan yaradır. Quzey Azərbaycan, Güney Azərbaycan, İraq, Tatarstan, Qaqauz, Kosova, Türkiyə türklərinin folklorunda bir – birinin eyni olan nəğmələr, layla və bayatılar, digər folklor nümunələri qədim adət ənənələrimizin güzgüsü kimi parlayır.

<i>Azərbaycan variantı</i>	<i>Kipr variantı</i>	<i>Qaqauz variantı</i>
Tut ağacı deyiləm,	Nar ağacı deyilim,	Ban dut aacı diilim,
Hər gələne əyiləm,	Esdikca eyilirim,	El estikçe iileyim,
Mənə vəfasız, demə	Aç qoynunu gireyim	Kaçma yarım, gözəlim
Mən vəfasız deyiləm.	Can alıcı deyilim. (1,s.123)	Sana düşman diilim.(2,s.42)

<i>İraq variantı</i>	<i>Güney Azərbaycan variantı</i>
Gözəl alma,	Əzizim qızıl alma,
Gözəl gül, gözəl alma,	Ağ alma, gızıl alma.
Alırsan bir əsil al	Əsil al, çirkin olsun
Bədəsil gözəl, alma. (3, s.236)	Bədəlsiz gözəl, alma.

Yaşıldı başın, sona,	Yaşıldı başın, ördək,
Qələmdi qaşın, sona,	Qələmdi qaşın, ördək,

Gölə yalqız gəlibsən
Hanı yoldaşın, sona?!

Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə – pəncədi,
Demə, sizdən irəğam
Bu sevda öluncədi. (4, s.32)

Anadolu variantı

Gözəl alma,
Bağında gözəl alma,
Çirkin al, əsil olsun
Bədəsil gözəl alma. (5, s.281)

Həmişə cüt gəzirdin
Hanı yoldaşın, ördək?!

Təbriz yolu Gəncədi,
Gülü pəncə – pəncədi,
Demə, səndən uzağam
Bu sevda öluncədi.

Qüzey Azərbaycan variantı

Ağ alma, gözəl alma,
Payızdan əzəl alma.
Çirkin ol əsil olsun,
Bədəsil gözəl alma (6,s.109).

Bu nümunələrdə xadqın təfəkkür tərzinin eyni dil xüsusiyyətləri müstəvisində çağdaş şifahi xalq ədəbiyyatında qorunub saxlanması uzun əsrlər arasında tarixi körpü yaratmaqla mənəvi varislik zəncirinin qırılmamasını təmin edən əsas amil kimi özünü göstərir. Türk xalqlarının belə ortaqlıq nümunələri arasında bayatılar kimi əmək nəğmələri, atalar sözü və zərbül – məsəllər, dastan və rəvayətlər də çox üstünlüyə malikdir.

Nə yavaş ol basıl, nə zalım ol asıl (1, s.190) Kipr variantı.
Nə zalım ol asıl, nə miskin ol basıl. (4, s.335) İraq variantı
Nə zalım ol asıl, nə yazıq ol basıl. Azərbaycan variantı.

Başkasına mezar açan kendisi düşər (7,s.48) (Mamuşa – Kosova)
Başkasına quyu qazan özü düşər. (Azərbaycan).

Akıl yaşda deyil, başdadır. (Kipr)
Ağıl yaşda deyil, başdadır. (Azərbaycan)

Dağ dağa qavuşmaz, insan insana qavuşar. (Kipr)
Dağ dağa qavuşmaz, insan insana qavuşar. (Azərbaycan)

Ucuz etin yahnısı dadsız olur. (Kipr)
Ucuz etin şorbası olmaz. (Azərbaycan).

Müxtəlif bölgələrdəki türk xalqlarının folklor nümunələrinə nəzər saldıqda türk xalqlarının bir qismi üçün səciyyəvi olan sırf milli elat həyatını, türk kəndlisinin estetik – fəlsəfi dünyasının əks olduğunu görürük. Qüzey və Güney Azərbaycan folklorunda

qoyunçuluqla əlaqədar yaranmış nəğmələrin eyni məqamla ortaqlıq dialekt xüsusiyyətləri ilə Anadolu folklorunda işlənməsi milli etnoqrafik mədəniyyətimizin vahid tarixi kökünün bariz nümunəsi kimi özünü göstərməkdədir. Məsələn, Anadolu qarapapaq türklərinin dilində işlənən:

Canım qəmər qoyun,
Balası əmər qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Belinə bağlar kəmər, qoyun. (8, s.82)

– çoban türküünün həm Qüzey, həm də Güney Azərbaycan folklorunda müəyyən ləhcə xüsusiyyətləri ilə işlənməsi diqqəti cəlb edir.

Nənəm, a qəmər qoyun,
Quzusu əmər qoyun
Yiyən sənin ucunnan
Bağlayıb kəmər, qoyun. (9 s.18).

Bu oxşama bayatı Naxçıvanda və Güney Azərbaycanda qarapapaq türkləri və şahsevən elatlarının dili ilə belə səslənir:

Ay nazdı, qəmər qoyun,
Quzusu əmər, qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Bağlayar kəmər, qoyun.

Belə elat nəğmələrinin eləcə də, bayatların bir çoxunda Azərbaycan və Anadolu variantlarını tutuşdurduqda vahid dil xüsusiyyətləri saxlanmaqla bir kəlmə, yaxud bir misranın kiçik fonetik fərqlə işlənməsi türk dilinin dialektal xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır.

Anadolu variantı

Canım boz ala qoyun,
Yolda yozala qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Bir ala göz qız ala, qoyun. (8, s.77)

Azərbaycan variantı

Nənəm boz, ala qoyun,
Yolda suzala qoyun,
Yiyən sənin ucunnan
Gözəl qız ala qoyun. (9, s.19)

Bu nəğmələrdə yozala, suzala tipli sinonimik cərgə yaradan qədim dialektizimləri özündə qoruyub saxlayan folklor materiallarında dilçilik elmi üçün gərəkli olan xeyli söz və qrammatik formalar vardır ki, bunlar da qədim dövrün dil yadigarlarıdır.

Yaralarım oyuldu,
Qabıq tutdu soyuldu,
Mən səni *xəlvət* sevdim
Bilməm necə duyuldu.

Taxtadan ələk olmaz,
İncə bel mələk olmaz,
Qaşın, gözün qurbanı
Hər yerdə *hənək* olmaz.

Gənə geydin ağı sən,
Mənə vurdun dağı sən,
Bülbül bağbanın ölsün
Viran qoydun bağı sən.

Rəqibi çayda gördüm,
Gününü vayda gördüm,
Göz kor, dil lal, ayaq *şil*
Üçün bir ayda gördüm.

Folklor nümunələrində rast gəlinən, tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan dialektizmlərin (*hənək – zarafat, xəlvət – gizli, gənə – yənə, şil – şikəst*) çağdaş türk dillərinin bir çoxunda olduğu kimi eyni semantik yüklə Azərbaycan dilində işlənməsi təsadüfi hal sayıla bilməz. Bu kimi dialektizmlərin eyni forma və məzmununda tarixi minilliklərlə ölçülən folklor nümunələrinin tərkibində qorunması dilimizin tarixi köklərindən xəbər verir.

Müşahidələr göstərir ki, folklor nümunələrindəki dialekt sözlərin əksəriyyəti çağdaş dövr türk dillərinin ortaqlar kimi işlənməklə qədim türk dilinin etnogenetik baxımdan vahid kök üzərində dayandığını sübuta yetirir.

Göründüyü kimi, folklor nümunələrinin dili dialekt söz və ifadələrlə olduqca zəngindir. Folklor nümunələrindəki ayrı – ayrı dialektizmlərin mövcudluğu türk dilinin qədim milli xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edir ki, bu da çağdaş dilə uyğun gəlir və bu gün də öz tarixi sabitliyini qoruyub saxlayır.

Folklor nümunələrində dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran leksik vahidlərlə yanaşı, fonetik fərqləri yaradan səs əvəzlənmələri də üstünlük təşkil edir. Bu əvəzlənmələrin folklor materialları əsasında öyrənilməsi ümumtürk dilinin ayrı – ayrı dialekt və şivələri arasında olan fərqli cəhətləri ortaya çıxarmaqla yanaşı, həm də bu dilin qədim tarixi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır və bu türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu işə öz növbəsində türk dilinin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdıraraq onun hansı qəbilə və tayfa dilləri arasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər.

Bu baxımdan müxtəlif bölgələrdəki türk xalqlarının folklor nümunələrində dialektal xüsusiyyət kimi səs əvəzlənmələrinə paralel diqqət yetirmək olduqca zəruridir.

Oğuz qrupu türk dillərində ortaqlar şəkildə müşahidə olunan bir çox səs əvəzlənmələri (*ç – s – ts – ş – k; c – g; b – p; d – t; q – x; d – n, a – ə, ö – ü; q – n, t – u; v – n, q – ğ; y – g, u – ü; l – d, r – y; u – i, t*

– *i; i – ü* müasir türk xalqlarının eyni dil cəhəti kimi soy – kök birliyini təsdiq edir.

İraq Türkmən variantı

Kimi gözdər,
Ah çəkib kimi gözdər
Qaşın kimi qaş olmaz
Gözdərin kimi gözdər. (3, s.227)

Günahımnan
Xudam, keş günahımnan,
Cigərdən bir ah çəkərsəm
Tutular gün ahımnan

Yar ovu,
Mən olmuşam yar ovu,
Dərdinin dərmanıym
Təbib bilməz yarovu. (3, s.215)

Kosova-Mamuşa variantı

Ay doğdu düzə düşti,
Zülüflər yüzə düşti,
Eller cifte cezergen
Ayrılıq bize düşti (7, s.49)

Anadolu variantı

Sarı qamışın yolları,
Eyrü – büyri qolları,
Mendil alim süpürüm,
Balam gelen yolları.

Məhtip yazdım büləsin,
Oxuyasın, güləsin,
Bu mehtibin üstünə
Durmiyəsin gələsin. (8, s.38)

Kırım tatar variantı

Ayımsing, yıldızımsing?
Gelinmising, qızımising?
Men bu gedce varadcaqum
Evinde yalqızımising?!

Azərbaycan variantı

Qara gözdər,
Göz dikib hara gözdər,
Qaşın kimi yay olmaz
Gözdərin kimi gözdər

Günahımnan,
Xudam, keş günahınan,
Cigərimdən vuruldum
Tutuldu gün ahımnan

Kıpr variantı

Hanay yabdım daş isdər,
İçine yoldaş isdər,
Senin gibi güzəle
Benim gibi eş isder.

Azərbaycan variantı

Ay doğdu düzə düşdü,
Zülüflər üzə düşdü.
Ellər qoşa gəzərkən
Ayrılıq bizə düşdü.

Ayağında yemeni,
Niçin almaysın beni,
Bu dünyanın ülümü
Ne seni cör, ne beni. (7, s.49)

Azərbaycan variantı

Ayımsan, ulduzumsan
Gəlinmisən, qızımisan?
Mən bu gecə gələcəm,
Evinde yalqızımisan? (10, s.131).

Örneklerden görüldüyü kimi, *Güney və Quzey Azərbaycan, Tatar, İraq – Türkmən, Kipr, Mamuşa (Kosova), Qaqauz türkcəsinin* dialektal özəlliklərindən *assimlyasiya, dissimlyasiya, səsartımı, səs düşümü və dəyişik formada səs əvəzlənmələrinin* dialektal tələffüzü və çağdaş dövr üçün xarakterik olan vahid fonetik özəlliklər əski dövrün dil yadigarlarıdır.

Folklor nümunələri bir sıra fonetik xüsusiyyətləri mühafizə etməklə yanaşı, həm də qrammatik cəhətdən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan ədatların müxtəlif növ dialekt variantlarının eyni fonetik tərkibdə çeşidli türk bölgələrinin folklor nümunələrində işlənməsi də diqqəti cəlb edir. S.Q.Əlizadə XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində ədat kateqoriyasının kifayət qədər söz ehtiyatına malik olduğunu və müasir ədəbi dildə işləndiyini qeyd etmişdir (10, s.19). Görünür, tarixən mövcud olmuş bu ədatların bir çoxunun müasir Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşı, digər türk xalqlarının folklorunda müxtəlif dialekt variantlarında işlənməsi təsadüfi deyil.

Məsələn emosionallıq çalarlığı ifadə edən *kaş ki*, ədatının Naxçıvan dialekt variantı *keşke* Anadolu ağızlarında eynilə işlənməkdədir.

Keşke, çolax olaydım,
Yara qonax olaydım,
Yar peşinə gedincə
Soyux sular olaydım. (1, s.166)

Və yaxud *məgər* sual ədatının Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklor nümunələrində, eləcə də müasir Naxçıvan dialektində *bəyə* formasında işlənməsi də ortaq dil xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq qalmaqdadır.

Yaxçı olar qoç igidin əzəli,
Payız olcaq bağlar tökər xəzəli,
Bəyə gedəm, sevəm sənnən gözəli
Elə gedəm, yar əylənəm gəlmiyəm!

Görüldüyü kimi, istər Quzey və Güney Azərbaycan, istər Şərqi Anadolu, istər İraq, Kipr, Kosova, istərsə də bir çox digər dövlətlər tərkibində yaşayan türklər yüzilliklərlə bir – birindən ayrı mövcud olsalar da, qədim Türk dilinin leksik və fonetik elementlərini mühafizə etməklə ortaq folklorunu da qoruyub saxlamışdır.

Ortaq folklor örnəklərindən aydın olur ki, çağdaş türk xalqlarının qədim dil elementləri dialekt və şivə uyğunluğuna görə vahid kökə əsaslanır. Bununla yanaşı, türk xalqlarının dialektal xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsində ictimai – siyasi və digər amillər də nəzərə alınmalıdır. Çünki bu dillər həm də təmasda olduğu başqa dillərlə də bəzi ortaqlıqlara sahibdir.

Ümumtürk dilinin tarixi inkişafına uyğun olaraq dialektal leksika üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, mənşə etibarilə ümumtürk dillərində birləşən oğuz, qıpçaq, peçeneq tayfa dil ünsürlərinin ortaq şəkildə işlənməsi ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etmişdir.

Araşdırmalardan görüldüyü kimi, ortaq folklor nümunələrinin öyrənilməsi dialektologiya ilə yanaşı, həm də tarixi etnoqrafik baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də məişətimiz və mədəniyyətimizlə bağlı dil vahidləri olan bu folklor nümunələrinin ayrı – ayrı bölgələr üzrə müqayisəli şəkildə tədqiqi həm də xalqımızın tarixi haqqında maraqlı faktları ortaya çıxarmış olur.

QAYNAQLAR

1. Mahmut İslamoğlu. Kıbrıs Türk folkloru. Ankara, 2004.
2. «Qaqoğuz» kültür sanat dergisi. Moldova - Kişinyov, 2004.
3. Paşayev. Q.İraq – Kerkük bayatıları, Bakı, 1983.
4. Paşayev. Q.İraq – Türkmən ləhcəsi, Bakı, 2004.
5. İğdır kültürü. İğdır belediyesi kültür yayımları. İğdır, 2004.
6. Bayatılar. Toplayan və tərtib edən Həsən Qasımov. Bakı, 1960.
7. Cemali K. Tunalıgil. Mamuşa Türk ağzının özəllikleri. İnceleme –metinler – sözlük). Prizren, 1997.
8. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, 1995.
9. Nəbiyev A. Novruz. Bakı, 1989.
10. Babayev R. Bayatılar: poetik – üslubi özəllikler, regional xüsusiyyətlər. Folklor edebiyat dergisi, Ankara, 2007.
11. Əlizadə Q.S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədatların inkişafı səviyyəsi. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. ADU Bakı, 1986.
12. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968
13. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005
14. Xalq yaddaşının izləri. Bakı, 2005.
15. Yol gələr Ordubada. Naxçıvan, 2005.
16. Bayatılar. Bakı, 1985.

СОВМЕСТНЫЕ ДИАЛЕКТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СОВРЕМЕННОМ ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ.

В статье на материале фольклорных произведений рассматривается вопрос соотносительности диалектных маркеров различных регионов распространения тюркских языков – Нахичевана, Южного Азербайджана (который в составе Ирана), Восточной Анатолии. Выявляются моменты коренного сходства особенностей в диалектных системах языка отмеченных регионов.

EXAMPLES FOLKRS OF IS THE SOURCE OF DIALECTS AND ACCENTS

Today the best way of learning the history of Azerbaijan is spoken language. Sometimes grammatical and written language causes us to stay away from the spoken language of Azerbaijan. In conclusion the idioms, proverbs literal sentences and some special wards about Azerbaijan language are used and hidden in spoken language. they show us the literal, moral and cultural part of Azerbaijan language. By the time they are sometimes forgotten and not used by the next generation. Sometimes we need to investigate our ancient language to know something about our previous history and language.

Last period dialectology researches prove that Nakhchivan Autonomous Republic is a center of Turkish civilization that is situated Caucasus and a part of east Anatolia. South Azerbaijan's rich folk culture helps us to learn much about our culture, morals and the way how our ancestors lived which is not known by the young generations. People who live in South Azerbaijan could protect their cultural and social values and their literal language by speaking this spoken language which almost doesn't in North Azerbaijan.

Unfortunately the meaning of these words haven't been indentified in today's dictionaries however they were often used in our ancient accent. And we didn't try to learn the real meanings if these words and sentences. As we know from the recent researches that our ancestors these words and sentences very often and it's our duty to learn the real meanings and usage of them and to teach them to our younger generation. Making researches on this issue will help us more about our history and we will be more aware of our ancestors, then we will speak our language better.

DİL TARİHİMİZİN KARACAOĞLAN MERHELESİ

Dil tarihinin öğrenilmesinde klasik edebi örnekler çok büyük önem taşır. XVII-XVIII yüzyıl ümumtürk edebi dilin inkişafını öğrenmekte bize yardım eden en değerli kaynaklardan biri o devrin yetenekli şairi Karacaoğlanın eserleridir. Dilini halk şiiri üzerinde kökleyen Karacaoğlanın klasik poeziya canrlarındaki eserleri canlı konuşma kanıtları ile zengindir. Karacaoğlanın şiir dili XVII. yüzyıl milli şiir üslubunun normativleştiğini yansıtır.

Karacaoğlanın şiir dilinin tarihi önemi folklor üslubundaki eserlerinin canlı konuşma dili ile vehdetinde aydın görünmektedir ki, bu da XVII-XIX yüzyıl Azerbaycan edebi diline daha çok uyumu ile dikketi çekiyor. canr çeşitliğinin dil üslub integrasyonu edebi bedii dilin millileşmesinde devrin önemli belirtilerinden biri gibi kayıt olunur (1 s.301).

Üslubların dil tecrübesi kanıtıyor ki, temelinden olduğu gibi milli edebi dilin normasının götürücü yönü tamamen ana dilinin leksik və qrammatik kanıtları üzerindedir, yani XVII. yüzyılda milli dilin kuruluş bakımından belirlendiği dönemde folklor- konuşma üslubu edebi dilimizde esas idi" (2, s. 207).

İ.Ömeroğlu ve G.Namazov tarafından araştırılmış Karacaoğlana aid örneklerin Azerbaycan variantı dil bakımından oricinaldan bir kadar farklı olsa da, eski türk dilinin özellikleri ile seciyyelenir. Bize bu variantda takdim olunan Karacaoğlan şiirlerinde çağdaş Azerbaycan-Türk dialektizmlerin bir çoğu ümumtürk dialekt leksikasında ifade olunan çok önemli dil faktörü gibi özünü göstermektedir. Karacaoğlanın dili dialekt söz ve ifadelerle oldukça zengindir. Onun yaratıcılığında ümumhalk dili bakımından konuşma dili edebi dil hukuku kazanmış olur.

Genellikle, Karacaoğlanın dilinde ayrı-ayrı dialektizmlerin mevcutluğu ümumtürk dilinin eski milli özelliklerini muhafaza ediyor ki, bu da çağdaş dile uygundur ve bu gün de öz tarihi sabitliyini korumaktadır. Bu leksemelerin hiç bir deformasyona uğramadan Karacaoğlan dilinde kullanılması yalnız Azerbaycan türkcesinin değil, ümumtürk dilinin tarihi kökünü açıklamaya imkan yaratıyor. Karacaoğlanın dilinde kullanılan *noldu, sev fes, uryan, yesir, tülek, gene çağ/çağ, ağu, aqibet, xas/has, xelvet/helvet, yorğa,*

xiffet//hivvet, pünhan, pesden, beyem, müntene, hercayı, soyxa, irak, kec, dürüst, beste, ün, çöz və başka bu gibi leksik vahidlerin hem fonetik, hem de semantik bakımdan çağdaş Azerbaycan türkcesi ile beraber, bir çok başka türk halklarının da dilinin dialekt sözleri gibi korunması dilimizin tarihi köklerinden haber vermektedir.

Pesden- yavaşdan

*Karacaoğlan deyer pesden
Ermeğanım geler dostdan.*

Hiffet // Xiffet - qem, qüsse

*Kara gözlüm ben bu yerden gedersem,
Xiffet çekme, o göz ile, gaş ile.*

Yesir- kimsesiz, sahipsiz, yurdsuz- yuvasız,

*Ben bir bezirganam, sen de bir yesir,
Harcını ödemez, Hind ile Misir.*

Helvet (Xelvet)- gizli

*Ala gözlü xalılı dilber,
Xelvet konuş, söz ederler.*

ağu- zeher

*Gefilden doldurub bir kadeh bana
İçirdin ağunu bal deye-deye.*

uryan - çılpaq (çıplak)

*Uryan geldim, yine uryan gederim,
Ölmemeyle elde fermanımı var?*

agibet - son

*Neyleyeyem bu dünyanın varını,
Agibeti ölüm olandan sonra.*

Tarihen mustakil leksik vahid gibi mevcut olan bele dialektizmlerin Karacaoğlan dilinde olduğu şekilde kullanılması tesadüf hal sayılamaz. Azerbaycan türkcesinin Güney grupu dialektlerinde kullanılan bu gibi leksik vahidlerin aynı forma ve mezmunda Karacaoğlan dilinde kullanılması Türk dilinin tarihi köklerine esaslanıyor ki, burada eski Anadolu türkcesi ile beraber, Irak- Türkman lehcesinin izleri de aydın görünmektedir (3, s. 251).

Örn: gene- yine

*Gene geldi türlü, baharlı çağlar,
Bülbül feğan edib, köksünü dağlar.*

İlginçtir ki, Azerbaycan edebi dil tarihinden söz açarken XV- XVI yüzyıl edebi dilimizde Güney Azerbaycan ve Bağdad (Kerkük) şive özelliklerinin tercih edildiği gösterilmiş, Irak-Türkman lehcesinin Azerbaycan türkcesinin Güney grupu dialekt ve şiveleri sırasına aid edilmesi bir daha kanıtlanmıştır (4, s.33).

Gösterilen dil unsürlerinden aydın oluyor ki, Karacaoğlan yazdığı şiirlerinde halk ruhunu halk konuşma dilinde maharetle yansıtmıştır ki, bu özellik onun eserlerinin bedii değerini bir kadar da artırmaktadır.

*Seher-seher durdum bülbül sesine,
Gözellik bülbülü güle getirer.
İğid olan möhkem saklar sırrını,
İtibarsız sırrın dile getirer.*

*Yoldaş olma, yolun azan yolsuza
Gönül verme dilbilmeze, karsıza,
Meyl verme, edebsize, arsıza
Sonunda irzine hiyle getirer.*

Çağdaş Azerbaycan ve Osmanlı türkcesindeki ister edebi sözlerin, isterse de dialektizmlerin Karacaoğlan şiirlerinde mütevazi bir şekilde kullanılması vahid köke malik eski dil özelliklerinin eks etdiren cehetlerdendir. Araştırmalardan belli oluyor ki, Karacaoğlan dilinde kullanılan ortak Türk dialektizmleri devrin leksik mühiti, hem de üslubi- poetik tarzı ile bağlı meseledir. Bu leksemelerin hiç bir deformasyona uğramadan Karacaoğlan dilinde kullanılması yalnız Azerbaycan türkcesinin değil, ümumtürk dilinin tarihi sabitliyini ve milliyini göstermektedir.

*Karşımızda kar bürünen dağ olur,
Dört tarafı gül reyhanlı bağ olur,
Güzel günde dost tanışın çok olur,
Dar gününde dost bulunmaz, nedendir?!*

Örneklerden aydın oluyor ki, ümumtürk dilinin XVII yüzyıl aşamasında Karacaoğlanın yaratıcılığı üslub ve manerası ile seçilir. Karacaoğlan döneme uyum sağlayarak folklor üslubunu tercih ettiğinden halk konuşma dilinin poetik dile getirilmesinde kendine

mahsusluğu ile dikkati çekiyor və XVIII yüzyl ümumtürk lüğət tərkibinin tarixi niteliği, klasik üslubla folklor üslubu arasındakı dialektik münasibeti muayyenləştirir.

Hey çağlayıb akan ırmak,
Vahtlı-vahtsız akmak olmaz.
Namussuz, arsız gazılar,
El üstünə çıkmak olmaz.
Minende arap atlara,
Yaraşar koç yığıdlərə,
Sırr söyleyib namertlərə
Mert yığıdı yıkmak olmaz.
Arayırsan kalbin ara,
Eller sana ne der görə,
Duz çörek yediğın yere,
İhanet eylemək olmaz.
Karacaoğlanın dediği,
Yok namerde baş eğdiyi,
Yığıdın sevib- seçdiği,
Güzele kec bakmaq olmaz.

Karacaoğlanın yaradıcılığında çeşidli tarixi dövəmlərin izlərini koruyub saklamış yüzlərcə söz sırasında toponimləri özəl olaraq kayıt etmək gerekiyor. Karacaoğlan dilinin konkretliyi, realizmi və milliliyi dil tarixinin ən önəmli katlarını aşkarlayan toponimlərdə də görünməkdədir. Bu toponimlərlə adətən Türk dünyasını sayahət edən şair, aynı zamanda bu coğrafiyanın dıışında mevcut olan Şark (Doğu) toponimiyasına da muraciət ediyor.

Çıkdı seyr eylərem *Nicreyi, Boru*
Eceb gezsəm mavi donlum varmola?
Güzəllər oylağı *Toğay, Enguru.*
Eceb gezsəm mavi donlum varmola?

Bir geri dön, deli gönlüm, bir geri,
Adana, Elbeyli, Köksü, Tekerli,
Otuz iki sancak *Diyarbakiri*
Eceb gezsəm mavi donlum varmola?

Meclisde içərler demi kaynatan,
Güzel seven murat alar dünyadan,

Kayseriden, Karamandan, Konyadan
Eceb gezsəm mavi donlum varmola?

Hacı Bektaş, Veli şeyhlerin piri,
Konyada yoklayın molla *Hünkarı,*
İçelden, Antepden, Güründen beri
Eceb gezsəm mavi donlum varmola?

Mardinden de, Karacaoğlan, Mardinden,
Çeken bilər ayrılığın dərindən,
Koçhisardan, Hasan dağı ardından
Eceb gezsəm mavi donlum varmola?

Karacaoğlan yaradıcılığında özəl adlara (onomastik vahidlərə) geniş çevrədə muraciət olunması, *Ayişə, Hadice, Mahmut, Leyla, Mahmut han, Fatime, Zalha, Hürü, Gemer, Muhammet, Beyazıt, Koroğlu, Eyvaz, Osman Paşa, Veysel* və başkə bu gibi şahıs adları ilə bərabər, *Meryemyaşıl beli, Cinçin Söyüdoğa, Gemer bulağı, Kırıkhan, Donan kalesi, Aynanoz, Tıdık, Sacur gölləri, Araban eli, Adıyaman, Suboğay, Gürün eli, Ağayar, Kefendiz, Eyriqel, Tatar dərəsi, Köysün, Elbistan, Minboğ, Koç dağı, Öyrek, Bulgar dağı, Dede bel, Urum, Telli yaylağı, Çukuroba, İçel, Karaman, Osman eli* və s. onomastik vahidlərin konkretliyi tarixi araştırmalar için çok dəğərli kaynaklardandır.

Görüldüğü gibi, Karacaoğlanın folklor canrındakı esərlerinin dili çeşitli yönlərdən folklor üslubunun durumunu yansıtır ki, bu da artık milli keyfiyyəti olan edebi bedii dil tipidir.

Karacaoğlanın dilinin halk konuşma dilindən kaynak alması və dialektal özəlliklərini koruması şiirlerinde sık-sık kullanılan frazeoloji ifadələrdə də kendini göstərməkdədir. Şairin şiirlerinde kullanılan frazeoloji vahidlər bir daha kanıtlayır ki, onun halk dili ifadə vasitələrinə əsaslanaraq yaranan şiirləri edebi dil normaları ilə bağlıdır. Azərbaycan türkcəsinin sözlüğündə taşlaşmış korunan frazeoloji vahidləri edebi-bedii dil normaları çərçivəsində kullanan şair onların ifadə etdiyi dərin və incə məqamlara özəl ilgi çəkmişdir.

Örn:

Elden kaçırmak- bırakmak.
Necə fursət düşdü elden kaçırdım,
Halım bu dillərdə bir destan olur.

Yüz çevirmek- küsmek

*Baktım yüz çevirdim, acı dillerden
Gezdim, ayrı düştüm doğma ellerden*

Başa çıkmak- sona yetmek.

*Namerdle yol gitsen, başa çıkılmaz,
Yiğid dost yolunda yanan olmalı*

Karacaoğlan şiirlerinde ilginç çeken özelliklerden biri budur ki, bazı hallarda sözün başında dar seslenen ses artımını müşahide ediyoruz ki, bu dil özelliği Azerbaycan dialektlerinin Güney grubu ile uygundur.

*Ölsem cenazemi eller kaldırsın,
Göz yaşın, ne acın ilazım değil.*

Söz başında **i** sesinin artımı olan bu hadise Azerbaycan dialekt ve şiveleri ile beraber, diğer Türk dialektlerinde de rast gelinmektedir. Karacaoğlan yaratıcılığında Türk dialektlerinin bir çoğunda rast gelinen bağ fiil eklerinin eski forması **iban// ibən// uban** Azerbaycan dialekt ve şivelerinin daha çok Guba, Haçmaz zonasında ve Derbendde geniş yayılmıştır. (**-Iban// iben// uban//üben**) ekleri ile yaranan bağ filler yalnız dialekt ve şivelerimizde değil, aynı zamanda XI. yüzyıldan XX yüzyılın başlarına kadar edebi dilimizde kullanmıştır (5, s.281).

Örn:

*Göz açıban gördüğüm, gönül verib sevdiğim Dirse han!
(Dede Korkut)*

*Durna uçuban havaya tüştü,
Laçın aluban ovaya tüştü.*

(Şah İsmayıl Hatayi)

*Gediben kuyinde gillam şiveni,
Yığaram başıma dostu düşmanı.*

(Molla Penah Vaqf)

*Yağan yağış, esen yeller,
Dosta doğru geden yollar.
Bülbülün konduğu güller,
Sarıliban solmaz imiş*

*Karacaoğlan, bir sünbülcük bitirsen,
Bitiriben onu yara yetirsen,*

On beşinde bir güzeli sevmeyen

Bu dünyaya ham geliben, ham geder.

*Git ileri, yiğid yolundan olma,
Her yüze gülene meylini salma,
Ecel var deyiben, döyüşten kalma,
Yiğidin alınına yazılan geler.*

(Karacaoğlan)

Karacaoğlanın şiir dilinde öyle arkaik (eski) sözlere rast geliniyor ki, tarihen edebi dilimizde kullanılmış bu sözler çağdaş Azerbaycan- Türk dilinde yalnız dialekt ve şivelerde korunmaktadır, edebi dilde ise bunlara tesadüf edilmiyor. **Örn: helvet (xelvet)- gizli, yesir- kimsesiz, uryan- çılpak (çıplak), vasil olmak- gitmek (çatmak), baz- heveskar, serpa-bütöv (tüm).** Bu dialektizmlerin akarında eski Azerbaycan-Türk etnografik kültürünün izleri aydın görünmektedir.

Fes- baş örtüsü (papak)

*Başına koyubtur al-elvan fesi,
Çıkmaz hayalımdan yarım hevesi.*

Sal- tabut

*Min il yaşasam da çare bulunmaz
Ruh çıkarsa, sal görünür gözüme.*

Çalma - kadın baş örtüsü.

Çuha (Çuxa)- eski geyim növü

*Karacaoğlan, den düşüptür telime,
Çuha giyib, kurşak vurdum belime.*

Karacaoğlanın şiir dilinde bazen az da olsa çağdaş türk dialekt ve şivelerinde kullanılan alınma sözlere rast geliniyor ki, bu da XVII yüzyıl milli edebi dilin formallaşması döneminde devrin ümumi edebi-bedii dil örnekleri için karakterikdir. **Örn: xub // hub, naçar, pünhan, name, agibet ve b.**

Naçar- çaresiz.

*Karacaoğlan, gez merd ile,
İşim yokdur, namerd ile,
Felek bizi min fend ile
Koyar, naçar, dimedimmi?*

Pünhan - gizli

*Rastlaşiban pünhan yerde bularsan
Al yanaklar bal görüner gözüme.*

Name - mektub

*O yar bize yeni name yollamış,
Arif olan sözlerinden anlamış*

Karacaoğlan şiirlerinde çağdaş Azerbaycan-Türk dialektlerinde mevcut alınma sözler sırasında yer alan *leli-gövher, ahu- feğan, zövgü-sefa, erzi - hal, badi-seba, çarkı-felek, abi-gövher, ahu-zar və* b. bu gibi arap, fars izafet terkiplerini yerli-yerinde kullandığından eserlerin bediiliyine ve diline hiç bir yanlışlık getirmiyor.

Edebi dilde olduğu gibi, dialekt ve şivelerde kullanılan modal sözlerin ve edatların aynı fonetik variantını Karacaoğlan dilinde rastlıyoruz ki, bu dil özelliği *Güney ve Kuzey Azerbaycanın Tebriz, Merend, Ordubad, Nahçıvan, Türkiyenin ise Doğu Anadolu* yöresi için karakteriktir. *Belke*, modal sözünün Karacaoğlan dilinde kullanılan dialekt variantı *beye // beyem* formasının Azerbaycan ve Anadolu dialektlerinde mevcudluğu ortak dil özelliğinin tarihi sonucu gibi bulunmaktadır.

Azerbaycan folkloru:

*Yahçı olar koç igidin ezeli,
Payız olcak bağlar töker hazeli (xezeli),
Beyem gedem, sevem sennen gözeli.
Ele gedem, yar eylenem gelmeyem!*

Karacaoğlan

*Yaz gelende heveslenib bitersen
Yay gelince leçek çalıb gidersen,
Akı neyçin boynun eyri tutarsan
Beyem derdin, menden beter, menekşe?!*

Görüldüğü gibi, Karacaoğlanın bize bıraktığı zengin irs umumtürk edebi dilinin klasik örneği gibi çok değerlidir. Halk konuşma dili ile yazılı edebi dilin birliğini mükemmel bir biçimde meydana koyan Karacaoğlan yaratıcılığında türk dilinin güzelliği, ahengtarlığı, rengarenliği çok güzel bedii formada bize kadar ulaşmıştır.

Sonucda Karacaoğlanın dili üzerinde aparılan araştırmalardan aydın oluyor ki, bu özellik onun eserlerinin bedii değerini bir kadar da artırmaktadır. Bütün bunlar bir daha kanıtlıyor ki, Karacaoğlanın yaratıcılığı türk dilinin hem çağdaş, hem de tarihi bakımdan öğrenilmesinde çok değerli klasik örneklerdendir.

KAYNAKLAR

1. Hudiyev N. Azerbeycan edebi dili tarihi. Bakü. 1995
2. Hacıyev T. Azerbaycan edebi dili tarihi. Bakü. 1987.
3. Fuat Bozkurt. Türklerin dili. Ankara. 2002.
4. Paşayev Q. İrak- Türkman lehcesi. Bakü. 2004
5. Şireliyev M. Azerbaycan dialektologiyasının esasları. Bakü. 1968.
6. Hüseyinov A. Azerbaycan dialektologiyası. Bakü. 1958
7. Karacaoğlan. Aramızda dağlar dayanıb. Bakü. 1991
8. Ahmet Buran, Ercan Alkaya. Çağdaş türk lehceleri. Ankara. 2004
9. Efrasiyab Cemalmaz. Erzurum ili ağzıları. Ankara. 1995.

ИСТОРИЯ НАШЕГО ЯЗЫКА - ЭТАП ГАРАДЖАОГЛАНА

Роль классических литературных произведений в изучении истории нашего языка, неопровержима. Одним из ценных источников в изучении развития общетюркского литературного языка XVЫЫ – XVЫЫЫ веков являются произведения Гараджаоглана. Наличие в языке Гараджаоглана исторических диалектизмов отражает древние национальные особенности тюркского языка. Употребление этих лексем на языке Гараджаоглана без каких-либо изменений, дает возможность изучить наряду с азербайджанским языком, также общетюркскую языковую историю. Богатое наследие, оставленное нам Гараджаогланом, очень ценно в качестве классического примера общетюркского литературного языка.

THE PERIOD OF GARAJAOGLAN OF THE HISTORY OF OUR LANGUAGE

The role of the classical literary works in study of the history of our language is incontestable. One of the valuable sources in studying of the development of the general Turkic literary language of XVII – XVIII centuries is works of Garajaoğlan. The availability of historical dialecticisms at the language of Garajaoğlan reflects the national features of the Turkish language. The application of these lexemes in the language of Garajaoğlan without any changes gives an opportunity to study alongside with the Azerbaijani language the general Turkic language history. The rich heritage, left for us in the capacity of classical examples of the general Turkic literary language.

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Zamanın sət dəyişimi həyatımızın ayrı-ayrı sahələrində olduğu kimi mənəvi dünyamıza, ədəbiyyatımıza da öz güclü təsirini göstərdi. İctimai-siyasi həyatımızdakı yenilik poeziyamızın da qapılarını yeni deyim və düşüncə tərzii ilə taybatay açdı. Təxminən 10 il bundan öncə «Gənclik» curnalının nömrələrinin birində Naxçıvanın Şərur rayonundan təəssüf ki, adını unuduğum, çox da məşhur olmayan bir şairin Naxçıvana həsr etdiyi şerini oxuyanda gənc nəslin ədəbiyyata tam yeni bir nəfəslə gəlişini gördüm.

Üç tərəfi dağlar,

yağlar,

Bir tərəfi bağlanmış

qardaş qapılı,

Almazla kəsilmiş

nizə ucudur bu yurd.

Sonluğu «Gözlərimiz yolda, qulaqlarımız səsdə, Boğuluruq Naxçıvan adlı qəfəsdə» misraları ilə bitən bu şer şairin özünəməxsus poetik düşüncə tərzii ilə Naxçıvanın iqtisadi-siyasi dövrünün yeknəsək tərənnümü artıq zamanın dəyişimində, xüsusilə gənc nəslin yaradıcılığında yeni bir istiqamətdə özünəməxsus yeni düşüncə və deyim tərzii ilə seçilməkdədir. Səhlab Məmmədov, Asim Yadigar, Bayram İsgəndərli, Hüseyn Bağiroğlu, Qafar Qərib, Elxan Yurdoğlu, Zaur Vedili, Vəli Qaraxan kimi şairlərin yaradıcılığında sağlam düşüncə ilə saf-çürük edilən dərdlərimiz, ağrılarımlarımız yeni poetik təfəkkürün ədəbiyyatımızda açdığı cığırlardan soraq verir.

Son zamanlar Naxçıvan ədəbi mühitində yeni, istedadlı pöhrələr görünməkdədir. Bu isə zəngin ədəbi ənənələrin davamı olaraq yeni-yeni isdedadların üzə çıxmasını göstərir. Bunların sırasında hələ tələbə ikən «Cəbhədən məktub» adlı ilk hekayəsini oxuduğum və bu kiçik, bir az da təcrübəsiz yazısı ilə gələcəyinə inam bəslədiyim şair Qafar Qəribin və şerlərində qoyub gəldiyi yerlərin kövrək sızıltıları duyulan Zaur Vedilin yaradıcılığı, onların Azərbaycan ədəbi mühitində öz yerini tutacağından soraq verirdi. «Gözlərsən məni» adlı ilk şerlər kitabının ön sözündə f.e.n. Hüseyn Həşimlinin Qafar Qərib haqqında yazdıqları: «Qafar Qəribin şerləri özünəməxsus duyum və deyim tərzii ilə seçilməklə, müəllifin ciddi yaradıcılıq axtarışlarından soraq verir. Qafar hələ gəncdir, poeziya yollarında ilk kövrək addımlarını atır. Və bu addımların uğurlusu, poetik təfəkkürün, bədii düşüncənin məhsulu olanları da var, gənc müəllifin yaradıcılıq imkanlarının səviyyəsi ilə həmahəng səslənməyənləri də gözə çarpır. Sənətin çətin sınaqları müqabilində belə halların təzahürü təbiidir. O da təbiidir ki, tələbə-şair,

sadəcə şer yazmaq xatirinə qələmə qurşanmış. Şer onun üçün mənəvi ehtiyacdır, könül çırpıntılarının poetik ifadəsidir»

Şair doğulanın Vətən dərdi var,

Sevib ayrılanın «ötən» dərdi var,

Hamının tükənən, bitən dərdi var,

Vallah, mənim dərdim tükənən deyil.

Yerim vər xalqımın xeyir –şerində,

Dərdimi söylərəm şerlərimdə,

Bu dərdi açammaz şerlərim də

Vallah, mənim dərdim tükənən deyil.

Təəssüf ki, bu gün Naxçıvan ədəbi mühiti ədəbi tənqiddən bir qədər uzaq düşüb. Burada yazıb-yaradan şairlərimizin, xüsusilə gənclərin yaradıcılığı hələ lazımi qədər saf-çürük edilməyib. Öz bədii təfəkkürü ilə sözün zirvəsinə can atan gənc istedadların tənqiddən uzaq düşməsi yeni ədəbi nəslin yaradıcılığını kölgədə qoyur. Lakin sevindirici haldır ki, bəzən ara-sıra mətbuatda çap olunan bədii nümunələr oxucular tərəfindən dəyəri ala bilər. Bu gün sözün həqiqi mənasında bədii sözün qüdrətilə poeziyamıza yeni tərəvət gətirən öz imzası, bədii deyimi və fəlsəfi düşüncə tərzii seçilən, oxucular tərəfindən sevilən, yalnız Naxçıvan ədəbi mühitində deyil, Azərbaycan poeziyasında öz layiqli yerini tuta biləcək gənc şairlərimizdən biri də Hüseyn Bağlıdır. «Bu dünya dərd ilə dərk olunacaq, Tanrım dərd çəkməyi öyrədir mənə»- deyən şairin «Adam kölgəsinə səsləmə məni» ilk şerlər toplusu poeziyamızda öz yerini qazana biləcək istedadlı bir gəncin yaradıcılıq yollarında uğurlu addımlarından soraq verir.

Çəkil get, gözümdən gecələr kimi,

Çəkil get, yolumdan eyləmə məni,

O adam kölgəsi tələdi, tordu

Adam kölgəsinə səsləmə məni.

Şairin topludakı «Ağ», «Qış», «Daşdan çıxdıqca çörəyin», «Aparsın», «Mənim salamımı almayan adam», «Görünür», «Bu payız da», «Bu ilk gelişimdi mənim dünyaya», «Dünya», «Tanrının ayağı altıda», «Qaldı» şerləri poeziyamızda yeni bir ruh, yeni bir səsi:

Keçib gəldiyim yolların,

Üst-başında tozu qaldı.

Ötən günlərin, ayların,

Saçlarımda izi qaldı.

Qəmdi payız yelləri də,

Nəmdi yalın əllərim də,

Nisgil olub ürəyimdə

Gör nə qədr arzu qaldı.

80-ci illərin əvvəllərindən poeziyamıza gəlmiş nəslin nümayəndələrindən biri də Asim Yadıgardır. 1988-ci ildə «Yazıçı» nəşriyyatında çap olunmuş «Zirvə yolu» adlı ilk şeirlər kitabı ilə oxucuların rəğbətini qazanan şairin hələlik son uğurlu kitablarından biri də Bakıda nəşr edilmiş «Unut bu sevdanı» adlı şeirlər toplusudur. Kitaba daxil edilmiş şeirlər və «Talesizlər», «Oğul dağ» adlı poemaları vətənin dərdisərinə, ağrı-acılarını yaşayan bir şairin narahat dünyasının saf güzgüsü kimi paylayır.

Kədər rəngi çöküb qara daşlara,
Zaman bu daşları ağarda bilmir.
Analar geyinib qara daşları,
Geyinib-əynindən çıxara bilmir.

Dilsiz daşların da ürəyi varmış,
Daşlar da ağlayıb gülərmiş demə.
Ürəyi daşların daş ürəyini
Daşlar da kövrəldə bilərmiş demə.

Özünün yazdığı kimi, «çiçək zərifliyini, çiçək kövrəkliyini bayraq kimi başı üzərinə qaldırıb sözlə oyanayan, Özüm dar ağacıyam – özümdən asın məni» - deyən həssas, bir qədər kövrək şairin bütün yaradıcılıq boyu içindən keçən sızıltıların işığında vətəndaş şairin tərtəmiz saf ruhunu görürük.

Sözüm qan-qan deməsə sözümdən asın məni,
Od-alovum səngisə közümdən asın məni,
İlahi, gör nə qədər dözüümüm var, səbrim var,
Dözmüşəm illər boyu- dözümdən asın məni.
Çox gözəlin qəlbinə baxışlarım od salıb,
Qəlbim künahkardırsa, gözümdən asın məni.
Kimsəni suçlamayın mənim günahlarımcün,
Özüm dar ağacıyam, özümdən asın məni.

Son illər Naxçıvan ədəbi mühitində öz zəngin mənəvi poetik dünyası ilə sayılıb seçilən Səhlab Məmmədovun yazdığı şeirlər zamanın sərt dönəmində ağrı-acılarımızın əks-sədəsi kimi haray qoparıb.

Ürəyim köksündə bir çırpınan quş,
«Olumla» «ölümüm» yanaşı durmuş,
Yoxsa ər oğullar, yoxdursa vurmuş,
Dağlardan bu qara duman çəkilməz.

Naxçıvan ədəbi mühitindən söz açarkən daha bir şairin – Bayram İsgəndərlinin yaradıcılığına nəzərə saldıqda poeziyamıza gözəllik verən mənsur şairin oricinal nümunələrinin yeni poetik tapıntıları ilə rastlaşırıq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.İsgəndərli həm də gözəl

hekayələr müəllifidir. Onun 1999-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Vaxtla üz-üzə» adlı mənsur şeirlər kitabı müəllifin oxucularla beşinci görüşüdür. Kitabda şairin yaradıcılıq boyu həsrət dolu kövrək duyğuları arxasında işıqlı gələcəyə bir inam, bir sevgi-Yurd sevgisi duyuruq:

«Qaranlıq zülmət gecə. Nə ay görünür, nə də ulduzlar. Nə onların ağappaq işıqları. Bu qaranlıq, zülmət içində yola çıxmışam. İnsanların yüz, bəlkə də min illər əvvəl irəliləyər-irəliləyər nə zamansa əldən düşdükleri, yıxılıb qaldıkları, dünyaların dəyişdikləri yolla irəliləyirəm. Ətraf sükut içindədir... Güllərin, çiçəklərin ətri ətrafa yayılıb. Çobanyastığı çiçəyini dərirəm, bağıma basıram. Mənə elə gəlir ki, onun ağappaq qar kimi ləçəklərindən indicə gur bir işıq seli axacaq, zülmət gecəni aydınlatacaq. Mən o işığı görmək ümidi ilə gözlərimi açıram. Amma yenə qaranlıqdır. Zülmət gecədir. Nə ay görünür, nə də ulduzlar. Nə onların işıqlarından xəbər verən var, nə də çobanyastığının çiçəyinin işığından. Mənsə ümidimi itimirəm. O işığı görmək arzusu ilə yaşayıram...»

Göründüyü kimi, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının sıralarında addımlayan Naxçıvan ədəbi mühitinin məzmun və forma baxımından özünəməxsus yer almaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ədəbi mühitdə yetişən gənc istedadların yaradıcılığı yetişdirdiyi bu istedadlı şair və yazarların yaradıcılığı hələ tam şəkildə öyrənilmədiyindən ədəbi-tənqid tərəfindən bir qədər kənarda qala bilər. Lakin içimizdə güclü bir inam var: Zamanın keçməkeşində bu nümunələr öz yerini tapıb, dəyərini alacaq, ədəbiyyat tarixində öz layiqli yerini alacaqdır.

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА НАХИЧЕВАНА

В последнее время, в литературной среде Нахичевана проявляются новые, талантливые ростки. К сожалению, сегодня Нахичеванская литературная среда немного осталась на стороне от литературной критики. Творчество наших поэтов, живущих и творящих здесь, в частности молодых, еще недостаточно разобрано. Но радует, что литературные образцы, изредка печатающиеся в прессе, могут получить свою оценку читателями. Творчество таких поэтов, как Сахляб Мамедов, Асим Ядыгар, Байрам Искендерли, Гусейн Багириоглы, Эльхан Юрдоглы, Гафар Гариб, Заур Ведили свидетельствует о бороздах нового поэтического мышления в нашей литературе.

NAKCHIVAN LITERARY ATMOSPHERE

Lately, New, Talented ones are seen in Nakchivan literary atmosphere. It is a pity that, today, Nakchivan literary atmosphere is a bit away from literary criticism. The literary activity of poets, especially of the young has not been analyzed up to the mark. But it gladdens that the poetic examples sometimes printed in the press are able to be valued by the poets like Sahlab Mammadov, Asim Yadigar, Bayram Iskandarli, Hussein Baghiroglu, Elkhan Yurdoglu, Gafar Garib, Zaur Vedili informs of the sings of new poetic mentality.

GÜNEYDƏN GƏLƏN SƏSLƏR

Türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin və maraqlı bir hissəsini əhatə edən Güney Azərbaycan ədəbiyyatı bu günə qədər tam şəkildə öyrənilib xalqa çatdırılmamışdır. Milli ədəbi irsimizin ayrılmaz hissəsi olan Güney Azərbaycan ədəbi mühiti çox zəngin ədəbi mühit olmaqla qədim tarixi köklərə əsaslanan, həmçinin çağdaş dünya ədəbiyyatından geri qalmayan, yeni düşüncə tərzini ortaya qoya bilən tədqiqatdan kənar qalmış bir xəzindir. İstər xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrları, folklor nümunələri, aşiq yaradıcılığı, istər klassik ədəbi nümunələr, istərsə də çağdaş ədəbiyyatın inkişafı ideya-estetik baxımdan Azərbaycan və türk dünyası ədəbiyyatının axarında öz çıxırını açan bir dünyadır.

Əsrlər boyu xalqın yaddaşından süzülüb gələn şifahi xalq ədəbi nümunələri ilə yanaşı, Güney Azərbaycan şair və yazarlarının çağdaş dövrümüz üçün də mövzu aktuallığı, orijinallığı ilə seçilən əsərləri mövzu və ideya baxımından bir-birini tamamlayan milli düşüncə tərzini diqqəti cəlb edir.

Fərqi varmış olsaq görərik ki, bu nümunələr bizi öz kökümüzdən, soyumuzdan, tarixi yaddaşımızdan yadlaşmağın, uzaqlaşmağın qarşısını alan böyük mənəviyyat məktəbidir.

İgidim nara bənzər,
Boyu çinara bənzər,
Qanı qanımdan qızıl
Axan Araza bənzər.

Mən aşiqəm daş daşı,
Çaxçax döyər, daş daşı,
Namərdinən bal yemə,
Gəl, mərdinən daş daşı.

Əzizim nədən yana,
Çəkilər nədən yana
Yaxşı dost yaman gündə
Çəkilər nədən yana?

Mən aşiqəm ağ alma,
Qızıl alma, ağ alma,
Əsil al, çirkin olsun
Bədəlsiz gözəl alma.

Araza vurdum təsti,

Cingildəmədi keçdi,
Fələk gəl sabit eylə
Hansı günüm xoş keçdi?

Bu məktəbin davamı kimi yazılı ədəbi əsərlər də dərin fəlsəfi duyumu ilə insan və cəmiyyət, onun global problemlərini önə çəkir. Bu baxımdan orijinal ifadə tərzini seçilən Həsənbəy Umudoglundun şerlərində müasir intellektual və güdrətli fikrin arxasında cəmiyyətdə mövcud acı həqiqətin poetik ifadəsinin şahidi oluruq. O, «Akvarium balığı» şerində yazır:

Akvarium balığı, kül gözlərinə,
Bir ovuc suya sən dəniz deyirsən.
Ləpəsiz, dalğasız, yosunlu suda
Dartılmış qardaşlar əti yeyirəsen.

Digər şerlərində də Umudoglundun yaradıcılığında insan və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərindən doğan ictimai-mənəvi faciənin təkrarolunmaz orijinal poetik üslubi ifadəsi yaşadığımız zamanın reallığını əks etdirir.

Sağ əl, sol əl, duru suda
Barmaq, barmağa,
Caynaq, caynağa dalaşırlar.
Sonra da dönüb barışırlar.
Arınıban çirkərdən
Sudan çıxır ikisi də
Bu arada təkcə sudur kirlənən.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatından söz edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ana dilində təhsil almaq imkanı olmayan güneyli şair və yazarlarımızın əksəriyyəti bütövlükdə İran ədəbiyyatının inkişafında da böyük xidmət göstərmiş, dəyərli sənət nümunələrinin çoxunu fars dilində yazıb yaratmışlar. Lakin buna baxmayaraq şairlərdən bir çoxunun ana dilində nəşr etdirdiyi əsərlər arasında Savalanın «Apardı sellər Saranı», Əli Daşğının «Güneydə günüm», «Ana nisgib», Məhəmməd Rza Ləvainin «Dərinlimidi dəniz» şerlər toplusu maraqlı ədəbi nümunələrdir. Ə.Daşğının «Güneydə günüm» şerlər toplusundakı «Daş» şeri orijinallığı ilə seçilir.

Daş var
dağ qoynunda əyləşib ötkəm.
Yağmurdan, yağmura yuyunur
ancaq
arı

fikirli.

Daş var
çay içində
suyla qol-boyun
yaşayır.

Yenə də kirlidir,

kirli!

Güney Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, təbliğatında şair, yazar, araşdırmaçı Bəhrüz İmaninin də böyük xidməti var. Müxtəlif mövzularda ayrı-ayrı əsərlər müəllifi kimi tanınan B.İmani həm də ciddi ədəbi araşdırmaları ilə diqqəti cəlb edir. Onun 3 cildə hazırladığı «Ədəbiyyatşünaslıq», 2 cildlik «Azərbaycan ağız ədəbiyyatına bir baxış», «Şerlər toplusu», «Atalar sözünün kökü və mənşəyi», «Söz inciləri», «Azərbaycan ağız ədəbiyyatında namus və şərəf mövzusu» «Aşiq ədəbiyyatında məhəbbət mövzusu» və s. bu kimi əsərləri bu qəbildəndir.

Çağdaş Güney şairlərindən Sınmaz Əsgəroğlu, Hadi Qaraçay, Əlirza Miyanalı, Eldar Muğanlı, Səkinə, Ələddin Seyidzadə, Lalə Cavanşirin zəngin yaradıcılığı, oricinal üslubu yeni fikir və deyim tərzii seçilən əsərləri ümum Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tuta biləcək nümunələr sırasındadır.

Çağdaş Güney ədəbiyyatında səmimi, ürəkdən gələn saf, boyasız misraları ilə insan ruhunu oxşayan Əli Cavadpurun yaradıcılığı özünəməxsus yüksək sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Ağzından qopanda

«gedirəm» sözü.

Ürəyim aslanıb yolunu kəsdi.

Mənimçün dayanıb durmuşdu zaman,

Onunçün bilmirəm niyə tələsdi?

Getdi...

Kiriyimdən süzən yaş kimi,

İtdi...

Qürbətlərə düşən daş kimi,

Ayrıldı adicə bir yoldaş kimi

Boğazım qurudu, dilim də susdu!

Ə.Cavadpurun şerləri mənəvi dünyamızda ədəbiyyatımızda özünə layiq yer tuta biləcək səmimi duyğularla ifadə olunur, real inandırıcı bədii lövhələrlə göz önündə canlanır. Kövrək qəlbi, gözəl poetik dünyası olan Əlinin nisgilində də əyilməz bir qürur, əzəmət duyulur.

Kəndimiz zamanın çatılmış qaşı,

Kəndimiz illərin qadalı başı,
Kəndimiz şəhərin ögey qardaşı,
Nə bənzər şəhərə, nə də ki, kəndə,
Bəyənsən də budur, bəyənməsən də.

Minlər ziğ heykəlin bu da biridir,

Canlı bir ölüdür, cansız diridir

Zaman öz hökmünü hələ yeridir,

Nə səndə günah var, nə də ki, məndə

Bəyənsən də budur, bəyənməsən də.

Çoxdandır üç yolun ayrıcındadır,

Çoxdandır ayrılıq üç yol bundadır,

Nə fayda çox da ki, üç qol bundadır,

Səssizcə yaşayır iraqda, gəndə

Bəyənsən də budur, bəyənməsən də!

Artıq zamanın dəyişimində poeziya və nəsr gənc nəslin yaradıcılığında yeni bir istiqamətdə, özünəməxsus yeni forması ilə seçilməkdədir. Belə şairlərdən biri də Atilla Maralanlıdır. Bu gün sözün həqiqi mənasında bədii sözün qüdrətilə poeziyamıza yeni tərəvət gətirən öz imzası, bədii deyimi və fəlsəfi düşüncə tərzii ilə seçilən Atilla Maralanlı təkrarolunmaz poetik dünyası ilə ədəbiyyatımıza yeni bir ab hava gətirmişdir.

Şairin «Güneydə əsir-əsir, quzeydə qərib, qərib», «Məni mənə qaytarın», «Yorğun abidə», «İtkin özlüyüm», «Yuxu», Yazıçı Anara ithaf etdiyi, «Başlanğıca səfər», «Başqalaşdırma», Yavuz Akpınara ithafı olan, «Yozum», «Səni də öldüm», «Görüntü», «Qarabağ ürəyimdir», «Əlimdən gəlsəydi», «20 yanvar qırğını», «Xəyal» və s. şerləri yalnız Azərbaycan poetik dünyasında deyil, həm də bütövlükdə türk ədəbi aləmində yeni bir ruh, yeni bir sədi:

Türkəm

Demək Azərbaycanlıyam!

Özü də Təbrizdən.

Odlar yudunun çırpanın qəlbindən!

Gəzirəm qərib-qərib!

Anamın torpaqdan cücərmiş nisgili

Xalqımın didərgin həsrətiyəm!

Güneydə əsir-əsir,

Quzeydə qərib-qərib!...

Güney ədəbiyyatını saf-çürük edərəkən bütöv bir cəmiyyətin taleyini yaşar şairlərin poetik misralarının fonunda, fəlsəfi düşüncələrində

böyük bir millətin ağrı acılarıyla dolu keçən ömür səhifələri varaq-varaq açılır. Üskülü Mehdimin «Mənlik» adlı şeirinə olduğu kimi:

Birər birər yarğılanan düşüncələrim
Qolu bağlı qul getdilər
bilməməzliyə.
Zəncirlənən duyğularım
heç duyulmadan
Suca tapınıb yollandılar
gəlməməzliyə.
Biri qurban, biri gəlməz olanı
Neylim?!
Yenə mənsiz mənliliyimi
mənər yaşadır...

Özünə xas düşüncə tərzilə seçilən çağdaş Güney ədəbiyyatında klassik poeziya ənənələrini yaşadan həsrət, nisgil dolu duyğuların ifadəsi öz yerini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Ümumtürk mifoloci dünyagörüşünün kökündə dayanan dağ kultunun əsrlər boyu yazılı ədəbiyyatda özünə yer alması tarixi köklərimizin dərin qatlarından soraq verir. Abbas Barizin dağlara xitabən yazdığı eyni adlı şeirin həzin, kövrək misralarında bunun bir daha şahidi olur.

Qabaqda durmayın, kəsməyin yolu
Olmuşam qüssədən havalı, dağlar.
Danlaqlar altında qoymayın məni
Verin itirdiyim maralı, dağlar.

Hicran dustağyam, zindanım Vətən,
Nə bülbül görmüşəm, nə gül, nə çəmən,
Sizdən ayrılandan anasızam mən
Əskilməz könlümün xəyalı, dağlar.

Milli və ümumbəşəri idealların vəhdətini ustalıqla yaradan, insan yaşamını onun psixologiyasının dərin qatlarını poetik dillə ifadə etmək bacarığı və düşüncə sərbəstliyi İ.Qasiminin yaradıcılığında aydın nəzərə çarpır. Şair «Ömür qatarı» adlı şeirində insan ömrü, taleyi haqqında bu vaxtadan deyilənləri qətiyyənlə təkrar etmədən yeni biçimdə oxucuya təqdim edir.

Ötür
günlərimin qatarı
heç bir duracaqda dayanmadan
sürətlə süzür,
gerçəyə dönməyən rüyalarımın üstündən!

Nə tələsik gedir bu qatar,
Nə səbirsiz?!
məni gözləmədən
özü ilə götürmədən,
sonuma yetişmədən
sonuma yetişmək istəyir sanki!
Belə gədersə
Özümü bu qatarın altına atacağam
bir gün!
...Mən
bu ömrü yaşamadım ki...

Son illər Güney ədəbi mühitində öz yaradıcılıqları ilə seçilən gənc qadın yazarların – Sevil, Fidan, Solmaz və Dənizin – yaradıcılığına nəzər salsaq orqinal nəsr nümunələrinin yeni tapıntıları ilə rastlaşırıq. Bu nəsr nümunələrinin də çoxunda güclü daxili poetik bir lirizmin şahidi olur. Hələ 1998-1999-cu illərdə Təbrizdən əlyazması şəklində gətirdiyim bu kiçik hekayələr zamanın sərt dönəmində ağrı acılarımızın əks-sədasi kimi haray qoparsa da həsrət dolu kövrək duyğular arxasında işıqlı gələcəyə bir inam, bir sevgi - Yurd sevgisi duyuruq!

Dənizin S.Behərənginin ölümünə ithaf etdiyi eyni adlı «Balaca qarabalıq» və «Umud» hekayələri bu qəbildəndir:

«Hündür ötkəmli dağların üzəri çiskin, duman idi. Qara buludlar şəhəri çulğamışdı. Göyərçinlər yağışın qoxusunu anlayıb tələsik öz yuvalarına qanadlanırdılar. İldırımın qızıl qılıncı buludları yaranda onların ürəklərinin alovu yeri-göyü işıqlandırıb, harayları dağları titrədirdi. İplər Umudun dalda bağlanmış əllərini kəsirdi, ürəyi bərk döyünürdü. Cəlladın əllərini çiyinlərində hiss etdi. Çarpayına (çəharpayə – 4 ayaqlı oturaq) çıxıb dar ağacına baxdı. Onunla heç bir qəriblik hiss etmirdi. Bu yola ilk adımlarını qoyandan onunla yaşamışdı. Cəllad darın ipini onun boynuna salanda heç sarsılmadan toplanmış adamlara göz dolandırdı. Baxışları bir uşaqda dayandı. Yağışın damlaları uşağın göz yaşlarıyla birləşmişdi, balaca yumruğu kindən titrəyirdi. Umud yoluna inancının daha çox olduğunu düşünüb gülümsədi. Göy gurladı. Topludan nalə və ağlayış səsi ucaldı. Uşağın ürəyi dünya ağırlığında nifrətlə dolu idi!...».

Göründüyü kimi, çağdaş Güney ədəbi mühiti məzmun və forma baxımından özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ədəbi mühitin yetişdirdiyi istedadlı şair və yazarların yaradıcılığı hələ tam şəkildə öyrənilmədiyindən ədəbi-tənqid tərəfindən bir qədər kənar qalmış olsa da, zamanın keşməkeşində bu nümunələr öz

yerini tapıb, dəyərini alacaq, ədəbiyyatımızın tarixi inkişafı üçün mühüm rol oynayacaqdır.

Elə bu məqamda İ.Öməroğlunun; «Hadisələr bir-birini əvəz edir, zaman, dövr öz işini görür, tarix dəyişir, insan ötnələri xəyalından keçirib özünü sabaha hazırlayır. Yazıçı isə içindən keçən duyğuları qələmə alır, başına gələn, xalqın başına gətirilən oyunları təhlil etməyə çalışır. Yazılan hər kitab, deyilən hər söz zamanın süzgəcindən keçir, bəzisi yeni mənə qazanır, tarix olur, bəziləri isə gücdən düşüb mənasızlaşır. Hər halda yazıçı zamanın nəbzini tutaraq yazdıqlarını zamanın diqtəsi ilə yazır...» - fikirlərini xatırlamamaq mümkün deyil. Çünki bu gün çox kiçik hesab etdiyimiz hər hansı bir nümunə yalnız ədəbi əsər olmaq vəzifəsi daşımır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hələ də tam şəkildə tədqiq edilib nəşr olunmayan qədim dövr Güney ədəbiyyatının çağdaş dövrü də həqiqi elmi araşdırmalardan kənar qalmaqdadır. Unutmamalıyıq ki, zaman gələcək tarixin təzadlı rəngləri, dünyanın dəyişən siması, 60 milyonluq bir xalqın – Azərbaycan türklərinin yaddaşlardan silinməyən mübarizələrlə, keşməkeşlərlə dolu həyatı bu gün yazılanlarla tariximizin qaranlıq səhifələrini aydınlatmaqda bizə böyük yaradımçı olacaq.

ЗВУКИ, ДОНОСЯЩИЕСЯ С ЮГА

Литература Южного Азербайджана, охватывающая богатую и интересную часть азербайджанской литературы, до сих пор не изучена полностью. Литературная среда Южного Азербайджана, будучи неотъемлемой частью нашего национального литературного наследия, является неисследованной сокровищницей, основывающейся на древние исторические корни, и неотстающей от современной мировой литературы. Если вникнуть в суть, увидим, что эти образцы являются большой школой нравственности, которая не дает нам отдалиться от своих корней, исторической памяти.

SOUNDS HANDED DOWN FROM THE SOUTH

The literary of the Southern Azerbaijan, covering the rich and interesting part of the Azerbaijani literary, was not studied up to present completely. The literary milieu of the Southern Azerbaijan, being an integral part of our national literary heritage is a depository not investigated sufficiently, relying on the ancient historical roots and not falling behind the modern literary. In case if we are going into the heart of the matter, we will find out that these examples are big schools of morality, which don't allow us to move away from national roots and the historical memory.

AZERBAIJAN – TÜRK EDEBİYATINDA DENİZ MEVZUSU

Ümumtürk mitolojisində su kultu çox önemlidir. Yüzü Dede Korkuttan beri eski folklorumuzda, aynı zamanda gadim ve çağdaş yazılı ədəbiyyatımızda suyun kutsallığı ve temizliğı sembol olarak öncül mevzulardan biri olmuşdur. Türk halklarının tefekküründən süzülüb gələn folklor deyimlerinde, dastan ve bayatlarımızda (manilerimizde), türkülerimizde suyun hayatımızda, yaşamımızda önemli olduğu kadar, insan mənəviyyatının, dünyagörüşünün formalaşmasında çok ciddi, önemli rol oynadığını görməkdəyiz.

Örn: Aydan arı, sudan duru (folklor deyimi).

Klassik ədəbiyyatın enenesinin davamı olarak çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında su kultunun kutsallıq sembolu gibi Türk dünyası coğrafiyasının sınırlarını göstərən deniz ve ırmakların ədəbi eserlərdə yer alması təsadüfi sayılmaz. Bu bakımdan Türk dünyasının çok önemli bir parçası Azərbaycan ədəbiyyatında su ile ilgili yer alan değişik mevzular dikkat çəkiyor. Irmak ve denizle ilgili çok sayıda ədəbi eserlər Azərbaycan ədəbiyyatının ana mevzusu olarak kalmaktadır.

Dünya ne kederli olardı,

Deniz olmasaydı.

Deniz düşündürür meni,

Deniz inandırır meni.

Hayatın gücünə.

Deniz aparır meni

en uzag,

en hayranlı

hayallar bürcünə.

Denizden sevinc alıram

Denizden keder alıram.

Ona baxdıgca gururlanıram.

İnsan olduğuma... (1, s.324)

***

Gözlerimde deniz,

Hele kimsenin ad vere bilmediğı

Rengleriyle.

Gulaglarımda deniz dalğalarıyla
sessizliyle.

Kalbimde deniz
hasretiyle,
tenhaliğıyla
ebediyyetiyle... (1, s.326)

Azerbaycan edebiyatında denizle ilgili şiirler insanın manevi dünyasının büyüklüğünü, felsefi düşüncelerini çok ilginç bir şekilde yansıtmaktadır. Bu şiirler değişik duyğuların ifadesi gibi insanların ruhunu okşar, yaşamını, iç dünyasını ortaya koyar.

Ne zaman ki, yuxum gelmir
men denizi düşünürüm,
Dalgalardan göy sulara
düşen izi düşünürüm.
Düşünürüm, sular kalbe
bir serinlik yayır... yayır...
Bu sahilde yatan deniz,
o sahilde göz yummayır.

Heç bilmirem niye bele denizleri
düşünürüm,
Geceleri düşünürüm...
Gündüzleri düşünürüm...
Men denizi düşünürüm
Biz yatanda dincelmeyen
kalbimizi düşünürüm.
Deniz menden xebersizdir,
Men denizi düşünürüm. (2, s. 81 – 82)

Azerbaycan poeziyası tarihinde romantik duyğuların en güzel ifadesi deniz, ırmak ve bulagla (pınarla) ilgili yazılmış eserlerdir.

Men bir denizem ki, eşğim seherdir,
Seni düşünürüm, ezizim, yene.
Menim dalğalarım xatirelerdir,
Goy çatsın, kalbinin sahillerine.

Denizem, eşğimden kaçmak hederdir,
Men ki, adlayıram çölü, çemeni.
Menim dalğalarım xatirelerdir,
Gece de, gündüz de tapacak seni.

Istesen yuxuna gelerem senin,
gelerem deniz kimi.
Üzüne inciler çilerem senin,
çilerem deniz kimi.
Yoluna şafaklar seperem herden,
seperem deniz kimi.
Istesen üzünden öperem herden,
öperem deniz kimi
Adımı kalbimin sahillerine
yazaram deniz kimi
“Sevmirem” söylesen
bir axşam mene
susaram deniz kimi.
susaram deniz kimi... (2, s.117)

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının en ünlü şair ve yazarları Ahmet Cavad, Resul Rza, Nigar Refibeyli, Memmed Araz, Rüstem Behrudi, Balaş Azeroğlu, Elağa Kürçaylı, Nebi Xazri, Hökume Billuri, Tofik Bayram, Ali Kerim, Ali Nazim ve başkaları denizle ilgili çeşitli fikirlerini en güzel ve lirik tonda anlatıyor. Bu şiirlerin hepsinde poetik fikirle felsefi düşünce tarzı birleşiyor ve en yüce zirveye ulaşıyor.

Denize göz yaşı demeyin
Demeyin “Göylerin göz yaşıldı deniz”
Denize üzük gaşı demeyin
Demeyin “dünyanın üzüyünün
gaşıdı deniz...”
Demeyin duzludur
donmaz deniz

Demeyin bile – bile.
Bes neden göz yaşı donur
Gile – gile!
Demeyin, yanan görmeyibler denizi hele
Ancag göz yaşı ele yanır
Ne köze çevrilir.
Ne de küle...
Deniz yanardı
Bir getre göz yaşı olsaydı
Deniz donardı,
Bir getre üzük gaşı olsaydı.
Denize göz yaşı demeyin,

Amandı, yana biler,
Dona biler.
Dünya denizsiz galar onda
İnsanlar denizsiz galar onda...
Bütün güzelliğini itirer
Yer üzü....

(3, s.201 – 202)

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının ünlü şairi Balas Azeroğlunun denizle ilgili yazdığı “Deniz olmaq lazımdır”, “Deniz ve Güneş”, “Denizin sexaveti”, “Denizle tenha olmaq isteyirem”, “Deniz esebidir”, “İldırım ve deniz”, “Denize yağış yağdı”, “Xezer köksümdedir”, “Deniz, Heminguey ve men”, “Gara deniz”, “Bu axşam”, “Denizle payızda görüşdük” silsilə şiirlerinde lirik duyğuların felsefi ifadesini, şairin iç dünyasının güzelliğini görüyoruz.

Gece rahatlığı bilmedi deniz.
gah haray çekib hönkürdü,
gah da inledi.

Fakat dil açib danışmadı,
kimse derdini bilmedi.

O rahat olmadı,
Dünyaya yeni insan getiren
ana gibi.

Yosunlu gayalarda yoldu saçını
dan ağarana gibi,
seher bir tabaq atəş doğdu
zümürd sular,
Dalğalar düşdü atından.
lepeler gumlara sindi.
Sahilde dökülüb galdı
gayalardan yolunmuş yosunlar
Deniz rahatlandı ele bil
Sakitce uyudu
gırmızı tül örtmüş gelin gibi.
Başını üfüğün eteklerine goydu
uyudu...

(3, s.69)

* * *

Sahiline

öz adımı

erken yazdım,

Güneş seydi şefegini gucag – gucag...

Arzular da,
ümidler de

Deniz – deniz...

Men denizsiz yer üzünde yaşamazdım,
Gören nece yer üzünde yaşayacaq
Mensiz deniz?!

Onda belke ömrüm gibi çağlayacaq
Taleyime tarihim tek

Eziz deniz! (2, s.376)

* * *

Mene ele gelir denizdir insan,
İnsanın sesi var onun sesinde.
Ele ki, göpürdü, oyandı deniz –
İnsanı görürem köpürmesinde.

Sanıram dalğalar döyünen yürek,
Bu başsız külekler nefesdir ona.
Çarpışmaq, çağlamag, coşmaq, köpürmek,
Canlı bir şahiddir insanlığına.

Belke buna göre coşanda deniz,
Biz ona deyirik, - narahat insan!
Belke buna göre insana da biz
Deniz söyleyirik çağlayan zaman. (4, s.293)

Parçalanmış vatan derdi, Azərbaycanın facielerle dolu keşmekeşli tarixi olayları edebiyatdan da yan keçmemiştir. Yüz yıllar boyunca ikiye bölünmüş bir vatanın – Azərbaycanın ağırı – acılarının Araz çayı ile ilgili olması Arazın ikiye bölünmüş bir vatan arasında sınır olarak kalması ile bağlıdır.

Bu bakımdan Azərbaycan folklorunda, aynı zamanda M.Araz, B.Azeroğlu, M.Gülgün gibi bir çok şairlerin yaradıcılığında Güney Azərbaycan hasreti, vetenperverlik, zeriflik gibi duyğular Araz hitaben özüne yer almaktadır.

Çağla, Arazım, çağla.
Sularında damlanam,
Başına men dolanam,
Hasret çekmiş balanam
Çağla, Arazım, çağla!

Söndürmedin odumu,
Gismetimiz budumu?
Dağıt, gem buludunu,
Çağla Arazım çağla!

Ne açılmış hesretin,
Ne şirinmiş şefgetin,
Seni unutmag çetin
Çağla, Arazım, çağla! (5, s.55)

Azerbaycan edebiyatında denizle ilgili yazılmış çeşitli eserler dil ve üslub bakımından farklı bir şekilde ifade ediliyor. Azerbaycan edebiyatında çeşitli fikirlerin merkezinde dayanan deniz ve ırmak mevzusu bir çok hallarda toplumun, milletin siyasi yaşamını ve bakışlarını da yansıtmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan edebiyatında "Kara deniz" aynı zamanda "Araz" mevzusu edebiyatımız tarihinde müstesna yer almaktadır.

Araz ağ alnıma gara yazıdı,
Varag, yol uzakdı, gar ayazıdı,
Kerkükdü, Göyçedi, Garayazıdı,
VATAN! (6, s.5)

* * *

Araz, Araz, xan Araz,
Sultan Araz, xan Araz,
Vatanı ayırandan
Adın galdı gan, Araz.

* * *

Bu hicran, ayrılık deniz olsa da,
Üzüb sahillere çıxacağig biz.
Araz aramızda sınır olsa da,
Bir gün sınırları yıxacağig biz.

* * *

Arazım ağlar, ağlar,
Derdi bağrımı dağlar,
Tebrize yol isterem
Yolum düşmanlar bağlar. (7, s.643)

Sovet dönemi yasaklarına rağmen **ARAZ ÇAYI** (ırmağı) parçalanmış bir milletin (Azerbaycan Türklerinin) arasında sınır hattı gibi göz yaşı olarak ağırlı - acıları, derdleri yükleniyorsa,

KARADENİZ Azerbaycanın **TÜRK** dünyasına açılan kapısı, aynı zamanda Türk dünyasını birleştiren kutsal bir varlık gibi anlatılıyor.

Seni görmemişden
Kırında içi bomboş
Unudulmuş sahibsiz evdim.
Baltikden keçmişem, Xezerde üzmüşem,
Nedense, ancag deniz deyende
Men seni sevdim, Garadeniz.
Seni gördüm bu an -
Inandım denizlerin ovsununa.
Fırtınan bir çılğınlig
getirdi mene
Boğulmag istedim sularında.
Hesret goxusu geldi yosunlarından
Garadeniz! (8, s.32 - 33)
* * *

Yer elimden, göy telimden öpürken
Men Koroğlu
vaxt deyirman,
ömür den.
Bir doymlug möhlet umdum ömürden
Karadeniz hiç şarkından doymadım. (9, s.10)
* * *

Sakitdir Gara deniz,
Sakitdir kuzu gibi.
Sahildeki gayalar,
Maral buynuzu gibi.

Suların sinesine
Sanki nur elenibdir
Deniz tovuz kuşutek
Nece cilvelenibdir. (10, s.8)
* * *

Önümde dünyanın
garagözlü perisi
Gara deniz!
Başımın üstünde
ağ çalmalı,

Sıldırım kayalı dağ
Sessiz, semirsiz...
Gara deniz, Gara deniz,
Sahilinde uzanmışam
Ele bil ki, gürbet elden
Uçub gelmiş gerib guşam.
Sağım deniz, solum gaya
Toprak üste dirseklenib
Men baxıram
Dalğalarda üzen aya.
Xeyal meni hara çekir,
Garadeniz?
Garasaçlı, garabeniz
Gara deniz, Gara deniz.
Sen de bizim yer üzünün
Yanağında gara xalsan,
Ne olar ki,
Sahiline gonağ gelmiş
Bu şairden bexşiş alsan. (3, s.196 – 197)

Gedirem, razıyım mehebbetinden,
Dosta hörmetinden, sexavetinden,
Hele doymamışam hekayetinden,
Kalbi sözle dolu, ay Karadeniz.

Sinende baş goydum, uyudum bir an,
Ayrıla bilmirem mahnilarından,
Oxu, o füsunkar sesine kurban
Neğmesi uğurlu ay, Karadeniz.

Hicran gorxutmayır bizi bu yerde,
Ne gözel adet var bu dost ellerde,
Suya pul atırık görüşek bir de,
Kucağı ağ pullu, ay Karadeniz.
Neğmesi uğurlu, ay Karadeniz! (5, s.185 – 186)

Azerbaycan edebiyatında Karadeniz mevzusunda çok sayıda yazılmış şiirler sırasında Azerbaycan mühaciret edebiyatının nümayendesi Ahmet Cavadın “*Çırpınırdın Karadeniz*” şiiri özel yer almaktadır. Milli oyanış, Türk dünyasının birliğine çağırış, eski örf – adetlerimize saygı ve dönüş gibi duygular Ahmet Cavad şiirlerinin

ruhuna hopmuşdur. Bu bakımdan şairin “*Çırpınırdın Karadeniz*” şiiri yalnız Azerbaycan edebiyatında değil, tüm Türk dünyasının edebiyatında Türk halklarının milli birlik marşı gibi seslenmektedir.

Çırpınırdın Kara deniz.
Baxıb Türkrn bayrağına!
“Ah...” deyerdim heç ölmezdim,
Düşe bilsem torpağına.

Ayrı düşdüm dost elinden,
Yıllar var ki, çarpar sinen
Vefalı Türk geldi yene,
Yol ver Türkün bayrağına!

Inciler tök gel yoluna,
Sırmalar sep sağ, soluna,
Fırtınalar dursun yana,
Salam, Türkün bayrağına!

“Hemidiyye” o Türk kanı,
Heç birinin bitmez şanı,
“Kazbek” olsun ilk kurbanı
Heyran Türkün bayrağına”!

Dost elinden esen yeller,
Bana şiir salam söyler,
Olsun bizim bütün eller,
Gurban Türkün bayrağına!

Yol ver Türkün bayrağına! (11, s.140)

Örneklerden görüldüğü gibi denizle ilgili şiirler bedii – felsefi ifadesi ve mezmununa göre bir – birinden tam farklı bir şekildedir. Bazen cehennem ezabını, bazen büyük sevgi, sonsuz bir aşk, bazen hüznün, hatıra, bazen de dünyanın temizliğini aydınlatan gün gibi parlıyor, bazen de tarihi dönemlerin şahidi gibi toplumsal, milli – siyasi mezmun taşıyor, aynı zamanda poetik bir dille milletin tarihi faciesinin canlı şahidi gibi yaşıyor. Tüm bu özellikler üzerine edebiyatda denize müraciat ile insanlığın hayat sevgisini gönül duygularını öğreniyoruz.

Sevgimin tarihi senden de derin,
Menim alnım açığ, kalbim lekesiz.
Bu çırpınan könlüm, daşan hisslerim,

Ne kadar benzeyir sene, ey deniz!

Menim sevinclerim, hissim bunu bil,
Sahilsiz bir deniz her yeri aşar.
Arada farkımız heç küçük değil
Sen ha çırpınsan da, bir sahilin var. (12, s.196)

* * *

Deniz dedi ki,
Sahiller sızır beni.
Darıxıram gayaların
ciddi çemberinde.
Dalğaların regsine baxma
Üstüme pul – pul tökülen şafaklara,
Sinemde itib geden ufuklara
baxma!

Derdim çoxdur derinde.
Darıxıram sahilin cemberinde... (1, s.325)

Her hangi mevzuda yazılmasına rağmen bu şiirlerin her biri
ayrılıkda insan ruhunun ifadesi olarak her kesi düşündürmektedir.

Üfüglere başını goyub
uzanmış deniz

Onun büyük kalbinde
Kiçik bir duyğu kimi
Çırpınır dağ gövdeli,
Dağ siğletli gemimiz.
Men,

baxıb göyerteden

Görürem ki,
Tullayır biri yemiş parçası,
Biri kağız parçası,
O biri ne bilim, ne?
Denizin saf gelbine.
Deniz coşub daşmayır,
Suları çaxnaşmayır.
Sakit ezemetiyle
Gücüyle,
güdretille

Ona atılanları
Saflığına gerg edir.

Fikir verib görürem
Deniz yine temizdir,
Deniz yine denizdir. (s.36)

Örneklerden görüldüğü gibi Azerbaycan edebiyatında deniz motifi hikmetimiz mezmun, lirik ruh taşıyor. Deniz mevzusu ile şair ve yazarlar edebiyata değişik ifadelerle yeni anlam getiriyor, edebi dilin zenginleşmesine hizmet ediyor. Azerbaycan edebiyatında denizle ilgili yazılarda yalnız bir şahısın değil, tüm milletin, aynı zamanda beşeriyetin derdi, sevinci rahatsızlığı, insanlık duyguları terennüm edilmektedir.

KAYNAKLAR

1. R.Rza. Seçilmiş eserleri. Bakü 1981.
2. Nebi Xezri. Seçilmiş eserleri. II c., Bakü 1983.
3. Balas Azeroğlu. Seçilmiş eserleri. Bakü 2004.
4. Eliğa Kürçaylı. Seçilmiş eserleri. Bakü 2004.
5. Medine Gülgün. Seçilmiş eserleri. Bakü 2004.
6. Rüstem Behrudı. Şaman duası, Bakü 1989.
7. Parçalanmış milletin harayı. Bakü 2007.
8. Rüstem Behrudı. Salam dar ağacı. Bakü 1992.
9. Memmed Araz. Seçilmiş eserleri. Bakü 2004.
10. Tofiq Mütellibov. Gövsi güzeh neğmesi. Bakü 1990.
11. Ahmet Cavad. Seçilmiş eserleri. Bakü 2005.
12. Nigar Refibeyli. Seçilmiş eserleri. Bakü 2004.
13. Ali Kerim. Gayıt. Bakü 1983.

ТЕМА МОРЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Культ воды в общетюркской мифологии очень важен. Начиная от времен Деде Коркута, святость и чистота воды в нашем фольклоре, древней и современной литературе, как символ, является одним из основных тем. Ценность воды в нашей жизни сохраняет свою позицию существования в нашей литературе и по сей день. В продолжении традиций классической литературы, использование современной азербайджанской литературы культа воды в качестве символа святости и чистоты не случайно. Самым прекрасным выражением романтических чувств азербайджанской литературы являются произведения, написанные на тему моря, реки, родника. Эти произведения прививают такие чувства, как патриотизм, нежность как выражение морального величества, философских мыслей человека. Тема моря и реки, стоящая в центре различных мыслей в азербайджанской литературе, во многих случаях носит общественно-политическое содержание. С этой точки зрения, тема «Карадениз» (Черное море) и «Араз» занимает в азербайджанской литературе особое место. Несмотря на запреты советского

времени, если река Аракс (Араз) выражает боли и страдания, будучи символом разлуки разделенной единой нации, то Черное море упоминается как дверь, открывающаяся в тюркский мир Азербайджана, и в то же время, священное существо единства тюркского мира.

THE SEA THEME IN AZERBAIJAN TURKISH LITERATURE

Water is very important in Turkish mythology. Since Dada – Gorgud the holiness and purity of water as a symbol is one of the main subjects in our folklore, old and modern literature. The importance of water in our lives and living is still preserved. The use of water as a symbol of holiness and purity in modern Azerbaijan literature are the works of sea, river and spring. These works teach feelings of patriotism and kindness as the expression of spiritual greatness of human and philosophical thoughts.

The sea and river themes in Azerbaijan literature have social-political importance in most cases. From this point of view "Garadeniz" (The Blacksea) and the Araz themes are of special importance in Azerbaijan literature. As the Araz as a symbol of separation signifies the pain and the sorrow of a nation divided into two parts during the Soviet Union, the Blacksea is remembered as the door of Azerbaijan to the Turkish world and also as a holy being of Turkish world unity.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
ANA DİL!	5
ANA DİLİM	6
XƏTAYİ YURDUNDA ERMƏNİLƏR AT OYNADIR	8
NAXÇIVAN TOPONİMİYASINDA QƏDİM TÜRK	
ETNONİMLƏRİNİN İZLƏRİ	12
TARİXİMİZİ YAŞADAN ADLAR	
GÜNEY AZƏRBAYCANDA FARSLAŞDIRILMIŞ	
QƏDİM TÜRK TOPONİMLƏRİ	22
TÜRK MƏNŞƏLİ ERMƏNİ ANTROPONİMLƏRİ	32
TAVR ETNONİMİ ƏSASINDA YARANMIŞ	
TOPONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ AREALI	44
TRABZONDA KADİM TÜRK TAYFA	
ADLARINDAN ALINMIŞ YER ADLARI.....	54
ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLƏRİNDƏ C VƏ Ç QOVUŞUQ	
SAMİTLƏRİNİN DİALEKT VARIANTLARI	68
NƏSİMİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ÇAĞDAŞ	
AZƏRBAYCAN-TÜRK DİALEKTİZMLƏRİ	79
KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARINDA	
GÜNEY AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ	90
NAXÇIVAN, GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU	
FOLKLORUNDA ORTAQ DİALEKT XÜSUSİYYƏTLƏRİ	95
AZERBAYCAN VE GAGAUZ TÜRKCESİNİN ORTAK	
DİL ELEMENTLERİ	104
TARİXİ DİALEKTİZMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ	
ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ROLU	115
MÜQAYİSƏLİ DİALEKTOLOGİYA ÇAĞDAŞ	
TÜRKOLOGİYANIN PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	121
FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ DİALEKT	
VƏ ŞİVƏLƏRİN ANA QAYNAĞIDIR	130

RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN ORONİMLƏRDƏ	
İFADƏ OLUNAN MƏNA ÇALARLARI	135
ARUS TOPONİMİNİN MƏNŞƏYİ	142
AZƏRBAYĞAN VƏ QARA DƏNİZ YÖRƏSİNİN OXŞAR	
ŞİVƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	146
CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ HİDRONİMLƏRİ ...	152
ÇAĞDAŞ TÜRK XALQLARININ FOLKLORUNDA	
ORTAQ DİALEKTAL QALINTILAR	159
DİL TARİHİMİZİN KARACAOĞLAN MERHELESİ	167
NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ	176
GÜNEYDƏN GƏLƏN SƏSLƏR	180
AZƏRBAYCAN – TÜRK EDEBİYATINDA DENİZ MEVZUSU.....	187

Kompüter dizaynı: Oqtay ORUCLU

Yığılmağa verilmişdir: 09.06.2008

Çapa imzalanmışdır: 15.07.2008

Format 60x84 şərti çap vərəqi 1/16

Tiraj: 100 ədəd

“YEK PRODUCTION” şirkətinin mətbəəsində çap edilmişdir.

Tel.: 492-57-74